

8

ВІСІВ-1977

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Утворення і розвиток співдружності соціалістичних держав — продовження справи Великого Жовтня
- Зростання провідної ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті країни на сучасному етапі
- Від держави диктатури пролетаріату до загальнонародної держави

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х томах. Т. 2. 1941—1976, Політвидав України, К., 1977, 1022 с.

БРЕЖНЕВ Л. І. — Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства. Промова на XVI з'їзді профспілок СРСР 21 березня 1977 року, Політвидав України, К., 1977, 32 с.

БАЛАЦКИЙ В. Г. — Музей в катакомбах. Путеводитель. Изд. 4-е, перераб. и доп., изд-во «Маяк», Одеса, 1977, 40 с.

БАРШТЕЙН Ю. А. — Пам'ятні медалі, вид-во «Реклама», К., 1976, 95 с.

БЕРНАЦКИЙ Н. И. — Ступени роста колхоза «Украина», изд-во «Таврія», Симферополь, 1976, 88 с.

ВЕРБИЛО А. Н. — Дальнейшее развитие КПСС ленинского учения о защите социалистической отчизны, изд-во «Знание», К., 1977, 48 с.

ВОЛИНСЬКИЙ К. П. — Єднання і розвиток братніх літератур. (Зближення соціалістичних національних культур на сучасному етапі та збагачення змісту категорії народності в літературі), вид-во «Наукова думка», К., 1977, 200 с.

Діалектика переростання соціалізму в комунізм, Політвидав України, К., 1977, 191 с.

ДУБИНСЬКИЙ І. — Віталій Примаков, вид-во «Молодь», К., 1977, 288 с.

КАСЯН В. І. — Генеральна лінія — мир і співробітництво, Політвидав України, К., 1976, 166 с.

КВАСНЮК Б. Є. — XXV з'їзд КПРС про розвиток зовнішньоекономічних зв'язків СРСР, вид-во «Знання», К., 1977, 48 с.

КОВАЛЬ М. В. — Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны, изд-во «Наукова думка», К., 1977, 264 с.

КОЛОМІЙЧЕНКО І. І. — Справа Великого Жовтня в трудових зверненнях народу, вид-во «Знання», К., 1977, 48 с.

КОПЧАК В. П., КОПЧАК С. И. — Население Закарпатья за 100 лет. Статистико-демографическое исследование, «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, Львов, 1977, 19

Краснознаменный Прикарпатский. Краткий исторический очерк, изд-во «Каменир», Львов, 1976, 247 с.

Ленинкана. Библиография произведений В. И. Ленина и литературы о нем. 1936—1967 гг. Т. 3. Литература о жизни и деятельности В. И. Ленина. Ч. 3. Музей В. И. Ленина. Исторические места, связанные с жизнью и деятельностью В. И. Ленина в СССР и за рубежом, изд-во «Книга», М., 1977, 239 с.

МАТВЕЕВ А. — Нью-Йоркский рейд, изд-во «Маяк», Одесса, 1977, 84 с.

НАГОРНА Л. П. — Правда Великого Жовтня і вимисли фальсифікаторів, вид-во «Знання», К., 1977, 48 с.

Партійна інформація, Політвидав України, К., 1977, 151 с.

Преса Української РСР. 1918—1975. Науково-статистичний довідник, Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, Харків, 1976, 223 с.

Путь к титану. Краткий очерк истории Запорожского ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени титано-магниевого комбината, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1976, 119 с.

РЕЗНИЦКАЯ М. В. — Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926—1937). Очерк историографии проблемы, «Вища школа», Голозне видавництво, К., 1977, 165 с.

Скифы и сарматы, изд-во «Наукова думка», К., 1977, 232 с.

Теори В. І. Леніна на Україні. (1894—лютий 1917 р.). Показчик архівних документів, вид-во «Наукова думка», К., 1977, 255 с.

ТОКМАНЬ В. — Сходження до ідеї. Комуністична пропаганда і молодь, вид-во «Молодь», К., 1976, 215 с.

ТРОЯН М. В. — Мукачевский замок. Историко-краеведческий очерк, изд-во «Карпати», Ужгород, 1977, 64 с.

ТУТУЧЕНКО С. П. — Лесные всадники, Политиздат Украины, К., 1977, 296 с.

ШЕВЧЕНКО В. — Підвищення ролі первинних партійних організацій в умовах розвинутого соціалізму, Політвидав України, К., 1977, 86 с.

літвидав

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (197)

СЕРПЕНЬ

1977

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Сухарев В. В. Утворення і розвиток співдружності соціалістичних держав — продовження справи Великого Жовтня 5

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Шевчук В. П., Варивода В. П. Зростання провідної ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті країни на сучасному етапі 18

Конституція СРСР — основний закон розвинутого соціалістичного суспільства

- Кожукало І. П. Від держави диктатури пролетаріату до загальнонародної держави 32

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Мельник С. К. (Одеса), Цигульська О. М. (Кіровоград). Зміцнення союзу робітничого класу і трудящего селянства в 1917 р. (На матеріалах півдня України) 40

* * *

- Карабанов М. М. Зростання і поліпшення якості складу Компартії України (1959—1965 рр.) 49

- Скряжницька М. В. Скіфи, сармати й інші народи Північного Причорномор'я в зображенні Плінія Старшого 57

- Нипорко Ю. І. Антирадянське законодавство США — інструмент наступу на громадянські права трудящих (1945—1977 рр.) 67

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Румянцева В. В. Про розвиток геральдики і емблематики міст України . . . 76

ЗАМІТКИ

- Мітряєва С. І. (Ужгород). З історії професійкового руху в Словаччині (1914—1946 рр.) 84

Борці за щастя народу

- Чернявський В. П. Безстрашний солдат великих битв (До 100-річчя з дня народження Ф. Е. Держинського) 88

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Рудько М. О. До питання про формування в учнів уявлень про класовий характер культури при вивченні історії в V класі 98

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Більшовики України в Жовтневій революції (Хроніка подій). Серпень 1917 р. 103

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Кисельов В. І. На заклик Володимира Ілліча Леніна — в Країну Рад . 115

НАШ КАЛЕНДАР

- Солонинко В. М. Боець переднього краю (До 75-річчя з дня народження Я. О. Галана) 120
Григорович Д. П. Мужній комуніст-підпільник (До 80-річчя з дня народження О. С. Пирогівського) 123
Черненко А. М. (Дніпропетровськ), Гоцуляк В. В. (Дніпропетровськ). Й. Ф. Дубровінський — полум'яний революціонер (До 100-річчя з дня народження) 124
Панашенко В. В. 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецько-татарської агресії 126

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Гриценко А. П. Робітничий клас — провідна сила соціалістичної революції на Україні 131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Валько І. В. Образ жизни, рожденный Октябрем 141
Добровольська Н. О., Комаренко Т. О. Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы 142
Лихолат А. В., Барановська Н. П. В. П. Шерстобитов. Советский народ — монолитная общность строителей коммунизма 144
Данилюк М. З., Панчук М. І. Г. А. Куманев. На службе фронта и тыла 146
Остапенко П. С. (Москва). В. А. Горбик. Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии 148
Онищенко І. Ю. И. Ф. Черников. В интересах мира и добрососедства 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Назустріч 60-річчю Великого Жовтня

- А. Г. Науковий симпозиум у Ленінграді 152
В. С. Засідання Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» 153
Корнілова В. О. (Харків). Наукова конференція двох вузів України і Польщі 156
* * *
І. Л. На Загальних зборах Відділення історії, філософії та права АН УРСР 156
Миронець Н. І. Захист докторських дисертацій 158
Теми кандидатських дисертацій і монографій, схвалені Президією Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КНРС і партійного будівництва 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- К 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции*
 Сухарев В. В. Образование и развитие содружества социалистических государств — продолжение дела Великого Октября 5

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Шевчук В. П., Варивода В. П. Возрастание ведущей роли рабочего класса в общественно-политической жизни страны на современном этапе 18

Конституция СССР — основной закон развитого социалистического общества

- Кожукало И. П. От государства диктатуры пролетариата к общенародному государству 32

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Октябрьской социалистической революции

- Мельник С. К. (Одесса), Цыгульская Е. Н. (Кировоград). Укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства в 1917 г. (На материалах юга Украины) 40

* * *

- Карабанов М. М. Рост и улучшение качественного состава Компартии Украины (1959—1965 гг.) 49
 Скржинская М. В. Скифы, сарматы и другие народы Северного Причерноморья в изображении Плиния Старшего 57
 Нипорко Ю. И. Антинародное законодательство США — инструмент наступления на гражданские права трудящихся (1945—1977 гг.) 67

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Румянцева В. В. О развитии геральдики и эмблематики городов Украины 76

ЗАМЕТКИ

- Митряева С. И. (Ужгород). Из истории профсоюзного движения в Словакии (1944—1946 гг.) 84

Борцы за счастье народа

- Чернявский В. П. Бесстрашный солдат великих битв (К 100-летию со дня рождения Ф. Э. Дзержинского) 88

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Рудько Н. А. К вопросу о формировании у учащихся представлений о классовом характере культуры при изучении истории в V классе 98

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Большевики Украины в Октябрьской революции (Хроника событий). Август 1917 г. 103

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Киселев В. И. По призыву Владимира Ильича Ленина — в Страну Советов 115

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Солонинко В. М. Боец переднего края (К 75-летию со дня рождения Я. А. Галана) 120
 Григорович Д. Ф. Мужественный коммунист-подпольщик (К 80-летию со дня рождения А. С. Пироговского) 123
 Черненко А. М. (Днепропетровск), Гоцуляк В. В. (Днепропетровск). И. Ф. Дубровинский — пламенный революционер (К 100-летию со дня рождения) 124
 Панашенко В. В. 300-летие героической обороны Чигирина от турецко-татарской агрессии 126

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Гриценко А. П. Рабочий класс — ведущая сила социалистической революции на Украине	131
---	-----

КРИТИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Валько И. В. Образ жизни, рожденный Октябрем	141
Добровольская Н. А., Комаренко Т. А. Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы	142
Лихолат А. В., Барановская Н. П. В. П. Шерстобитов. Советский народ — монолитная общность строителей коммунизма	144
Данилюк М. З., Панчук М. И. Г. А. Куманев. На службе фронта и тыла	146
Остапенко П. С. (Москва). В. А. Горбик. Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии	148
Онищенко Н. Е. И. Ф. Черников. В интересах мира и добрососедства	150

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Навстречу 60-летию Великого Октября

А. Г. Научный симпозиум в Ленинграде	152
В. С. Заседание Научного совета по проблеме «История исторической науки»	153
Корнилова В. А. (Харьков). Научная конференция двух вузов Украины и Польши	156

* * *

И. Л. На Общем собрании Отделения истории, философии и права АН УССР	156
Миронец Н. И. Защита докторских диссертаций	158
Темы кандидатских диссертаций и монографий, одобренные Президиумом Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	159

Статті

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

В. В. СУХАРЄВ (Київ)

УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК СПІВДРУЖНОСТІ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ — ПРОДОВЖЕННЯ СПРАВИ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — головна подія ХХ століття. Вона ознаменувала собою докорінний поворот не тільки в історії нашої країни, а й відкрила епоху загального революційного оновлення світу — епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму, проклала магістральний шлях боротьби «за визволення народів від імперіалізму, за припинення воєн між народами, за повалення панування капіталу, за соціалізм»¹. З цього переломного моменту перемігші сили соціалізму стали в авангарді світового революційного процесу.

Жовтнева революція дала могутні імпульси всьому суспільному розвитку, прискорила хід революційно-визвольної боротьби міжнародного робітничого класу, народів усіх континентів. І хоч спочатку соціалізм був представлений лише однією країною, а старий капіталістичний світ панував на п'яти шостих території нашої планети, був економічно сильнішим, ніж соціалізм, мав велику військову перевагу, В. І. Ленін з глибокою силою наукового передбачення вказував, що перемога соціалістичної революції в Росії, залучення велетенської більшості населення землі до боротьби проти імперіалізму визначають неминучість перемоги соціалізму в міжнародному масштабі, перетворення диктатури пролетаріату з сили національної в інтернаціональну. Він був твердо переконаний у тому, що «приклад соціалістичної Радянської республіки в Росії стоятиме живим зразком перед народами всіх країн...»². У праці «Краще менше, та краще», написаній у березні 1923 р., Володимир Ілліч підкреслював, що «...весь світ уже переходить тепер до такого руху, який повинен породити всесвітню соціалістичну революцію»³. Геніальна прозорливість слів В. І. Леніна про те, що на шлях соціалізму слідом за Країною Рад стануть й інші дер-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 163.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 240.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 381.

жави, повністю підтверджена історичним досвідом. Соціалістичні революції, які перемогли в ряді країн Європи і Азії наприкінці другої світової війни і в перші післявоєнні роки, стали новим етапом у розвитку світового соціалізму.

Розгром фашизму і японського милітаризму, всесвітньо-історична перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні прискорили світовий розвиток, величезною мірою сприяли новому могутньому революційному піднесенню, дальшому поглибленню процесу соціально-політичних змін на нашій планеті. Ця перемога принесла визволення від фашистського гніту народам великої групи країн. Вона створила сприятливі умови для успішної боротьби робітничого класу, трудящих цих країн під керівництвом комуністичних і робітничих партій за своє соціальне визволення, за ліквідацію політичного панування експлуаторських класів. Протягом 1944—1949 рр. на шлях соціалістичного розвитку стали народи Польщі і Чехословаччини, Югославії і Болгарії, Угорщини і Румунії, Албанії і Німецької Демократичної Республіки, народи Китаю, В'єтнаму, Північної Кореї. Революційний процес, початий Великим Жовтнем, досяг якісно нового рубежу: сформувалася світова система соціалізму, відбулася докорінна зміна співвідношення сил на міжнародній арені на користь соціалізму⁴.

Перемога кубинської революції привела до утворення першої соціалістичної держави в західній півкулі — Республіки Куба. Після успішного завершення боротьби патріотичних сил Лаосу в 1975 р. і приходу до керівництва країною марксистсько-ленінської Народно-революційної партії розширилася сім'я соціалістичних країн.

Однією з найважливіших характерних рис сучасної епохи є те, що в центр усього суспільного життя остаточно і безповоротно став міжнародний робітничий клас, сформувалася, виросла і зміцніла світова співдружність братніх народів соціалістичних країн. Соціалістична співдружність — закономірний результат всесвітнього революційного процесу, його найбільше досягнення за шість останніх десятиріч.

За минулі роки у більшості країн соціалізму досягнуто великих успіхів в економічному і культурному будівництві, в розвитку нових суспільних відносин і соціалістичної демократії. Важливим досягненням світового соціалізму є новий тип відносин між державами, в яких переміг соціалістичний лад. «Тепер, — вказував Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, виступаючи з промовою на урочистому засіданні сейму Польської Народної Республіки, присвяченому 30-річчю відродження Польщі, 21 липня 1974 р., — у всіх нас є спільне неоціненне надбання. Адже після другої світової війни народилася не тільки ціла група соціалістичних держав. Зародилось і те, що ми називаємо соціалістичною співдружністю. Це зовсім нове, небачене в минулому явище. Мова йшла не про звичайний союз держав, а про союз соціалістичний, що ґрунтується на спільності ідеології і цілей, на міжнародній солідарності трудящих, про союз, провідною силою якого вперше виступили робітничий клас і його випробуваний авангард — комуністичні і робітничі партії»⁵.

З точки зору революційної теорії і практики соціалістичний світ дав за минулі роки комуністичному рухові багато нового. Історичний досвід світового соціалізму, зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», збагатив

⁴ Див.: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 16.

⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 109.

скарбницю марксизму-ленінізму новими висновками і положеннями, розсунув горизонти революційної теорії і практики. Він неспростовно довів загальну значимість основних законів соціалістичної революції і будівництва нового суспільства, які відкриті марксистсько-ленінською наукою і які вперше втілились у практиці Жовтня, підтвердив необхідність творчого застосування цих законів з урахуванням конкретних умов і особливостей окремих країн⁶.

КПРС спільно з братніми партіями соціалістичних країн провела гігантську за своїми масштабами і значенням роботу щодо вивчення і узагальнення набутого досвіду, розробки найважливіших теоретичних проблем, пов'язаних із зміцненням соціалістичної співдружності, зростанням її політичного впливу та інтернаціональної згуртованості. В документах XXV з'їзду КПРС дано наукове обґрунтування ролі соціалізму як могутнього прискорювача історичного прогресу, як найбільш гуманного суспільного ладу, що виражає інтереси і волю найширших мас трудящих.

Соціалізм дедалі переконливіше розкриває творчі можливості нового суспільного ладу. У концентрованій формі досягнення батьківщини Жовтня — першопрохідця соціалізму — відображено в проекті нової Конституції СРСР. Вперше в Основному Законі записано, що Радянський Союз як складова частина світової системи соціалізму, соціалістичної співдружності розвиває і зміцнює дружбу, співробітництво і товариську взаємодопомогу з країнами соціалізму на основі соціалістичного інтернаціоналізму. бере активну участь в економічній інтеграції і міжнародному поділі праці⁷. Соціалізм справляє величезний вплив на уми і серця людей на всіх континентах, ставить усі свої досягнення на службу справі миру і прогресу, є «опорою народам, які ведуть боротьбу за свою свободу і незалежність»⁸.

Соціалістична співдружність являє собою новий, безприкладний в історії союз держав. Його характерною рисою є згуртування вільних і суверенних країн, які будують соціалізм і комунізм і які є однотипними за своєю економічною та соціальною основою. Цей союз ґрунтується на спільності ідеології та цілей, на інтернаціональній солідарності трудящих; його провідною силою виступає робітничий клас на чолі з випробуваним авангардом — комуністичними і робітничими партіями.

Багатий досвід, нагромаджений країнами соціалістичної співдружності, з новою силою підтверджує фундаментальне положення марксистсько-ленінської теорії про те, що шлях до соціалізму, його головні риси визначаються основними закономірностями, які властиві всім соціалістичним країнам, що дія основних закономірностей проявляється у різних формах, які відповідають конкретним історичним умовам, національним особливостям. Такими закономірностями є: соціалістична революція в тій або іншій формі; встановлення тієї чи іншої форми диктатури пролетаріату, що вступив у союз з іншими верствами трудящих, ліквідація експлуататорських класів; усупільнення засобів виробництва і утвердження соціалістичних виробничих та інших суспільних відносин у місті й на селі; культурна революція в її справді науковому, ленінському розумінні.

Основні риси вже побудованого соціалізму визначаються тим, що влада перебуває в руках трудящих при авангардній ролі робітничого класу і керівництві суспільним розвитком з боку марксистсько-ленінської партії; панує суспільна власність на засоби виробництва і на її ос-

⁶ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 16.

⁷ Див.: «Радянська Україна», 4 червня 1977 р.

⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 11.

нові здійснюється плановий розвиток народного господарства на вищому технічному рівні в інтересах добробуту всього народу; втілено принцип «від кожного по здібностям, кожному по його праці»; виховання всього народу ведеться в дусі ідеології наукового комунізму, в дусі дружби з народами братніх країн соціалізму і трудящими всього світу; зовнішня політика ґрунтується на принципах пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму⁹.

Історичний досвід переконливо свідчить, що неможливо будувати соціалізм, не базуючись на загальних закономірностях розвитку соціалістичних революцій і соціалістичних перетворень, не враховуючи конкретно-історичної специфіки кожної країни. Без врахування обох цих факторів, вказував Л. І. Брежнєв, не можна правильно розвивати відносини між соціалістичними державами¹⁰.

Недооцінка або ігнорування вимог правильного поєднання спільного і національно-особливого в суспільному розвитку країн соціалізму веде убік від марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, породжує помилки догматичного, сектантського, націоналістичного характеру. Життя доводить, що правильне поєднання інтересів і потреб розвитку кожної соціалістичної країни з інтересами і завданнями піднесення всієї системи соціалізму являє собою стовповий шлях дальшого згуртування і зміцнення соціалістичної співдружності, зростання її могутності та ролі у світовому революційному процесі, в боротьбі проти імперіалізму.

Становлення і розвиток братерських відносин між соціалістичними країнами — складний і багатогранний процес, пов'язаний з подоланням тяжкої спадщини, залишеної багатовіковим пануванням експлуаторських класів: національної замкнутості, розбрату, недовіря. Успадковані від минулого відмінності в рівнях економічного і соціального розвитку, класовій структурі, культурних традиціях не зникають самі собою, вони породжують об'єктивні труднощі в розв'язанні тих чи інших завдань, які виникають у ході будівництва нового суспільства і утвердження нового, соціалістичного типу міждержавних відносин.

Аналізуючи процес розвитку співдружності країн соціалізму, Л. І. Брежнєв відзначав: «Становлення і розвиток цього союзу вимагали і часу, і чималих колективних зусиль. Треба було знайти відповідь на багато принципово нових питань теорії і практики, зважено і своєчасно реагувати на різні повороти подій. І життя з усією переконливістю підтвердило: при правильному, марксистсько-ленінському підході ми розв'язували і можемо розв'язувати навіть найскладніші проблеми так, щоб це сприяло зміцненню кожної з країн соціалізму зокрема і соціалістичної співдружності в цілому»¹¹.

Керуючись марксистсько-ленінським вченням, КПРС приділяла і приділяє першорядне значення питанням розвитку світу соціалізму. Як підкреслювалося на XXV з'їзді, найважливішим напрямом міжнародної діяльності КПРС було і залишається зміцнення єдності і згуртованості соціалістичної співдружності, дружби і співробітництва Радянського Союзу з братніми соціалістичними державами, зростання могутності і впливу світової соціалістичної системи. Це зумовлено, насамперед, тим, що саме тут, у цій частині світу знаходять своє практичне втілення комуністичні ідеали — свобода від експлуатації і гноблення, повновладдя людей праці, розвиток соціалістичної демократії,

⁹ Див.: До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Збірник документів і матеріалів, К., 1970, стор. 131—132.

¹⁰ Див.: Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 189.

¹¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, стор. 109—110.

розквіт культури і піднесення добробуту найширших народних мас, рівність і братерство всіх народів та національностей. Тому природно, вказував Л. І. Брежнєв, що Центральний Комітет КПРС, Політбюро ЦК приділяють увагу насамперед взаємовідносинам із соціалістичними державами, постійно розглядають ті чи інші питання, пов'язані із зміцненням єдності і розвитком співробітництва з братніми країнами, зміцненням спільних міжнародних позицій¹².

Ще в 1920 р., накреслюючи шляхи забезпечення братерського союзу трудящих різних націй, які скинули імперіалістичний гніт, В. І. Ленін вказував на необхідність будувати відносини між ними на цілковитому довірі, на ясній свідомості братерської єдності, на цілком добровільній згоді. «Такий союз, — писав Володимир Ілліч, — не можна здійснити відразу: до нього треба допрацюватися надзвичайно терпеливо й обережно, щоб не зіпсувати справу, щоб не викликати недовіря, щоб дати зжити недовіря, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів...»¹³. У відносинах між суверенними державами, які становлять світову систему соціалізму, здійснення цієї ленінської вказівки має величезне значення.

Зближення країн, які стали на шлях соціалізму, їх згуртування в соціалістичній співдружності визначається певними об'єктивними факторами. Народи братніх країн соціалізму об'єднує спільність корінних інтересів, всі вони мають однотипну економічну основу — суспільну власність на засоби виробництва, однотипний державний лад — владу народу на чолі з робітничим класом при керівній ролі комуністичних і робітничих партій, єдину ідеологію — марксизм-ленінізм, у них спільні позиції в захисті миру і безпеки народів, у захисті революційних завоювань від посягань імперіалістів, єдина велика мета — комунізм.

Вирішальне значення для розв'язання найважливіших завдань, створення сприятливих міжнародних умов для соціалістичного і комуністичного будівництва має єдність, солідарність, взаємна підтримка країн соціалізму. Тільки діючи в єдиному строю, на основі принципів марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму, а не просто як група національних держав, країни соціалізму здатні здійснювати, кажучи словами В. І. Леніна, «вирішальний вплив на всю світову політику»¹⁴.

Необхідність згуртування і найтіснішого співробітництва братніх країн соціалізму на сучасному етапі ще більше зросла. Єдність, співробітництво, спільні дії, вказував Л. І. Брежнєв, потрібні тепер насамперед для того, щоб швидше й ефективніше розв'язувати завдання розвитку соціалістичного суспільства і будівництва комунізму, щоб успішніше відстоювати і зміцнювати мир, давати дійову відсіч агресивним вилазкам імперіалізму¹⁵.

Надаючи першорядного значення згуртуванню соціалістичної системи, КПРС твердо дотримується випробуваного правила у відносинах з країнами соціалізму — вести справи в дусі справжньої рівноправності і заінтересованості у взаємних успіхах, приймати рішення, пам'ятаючи не тільки про національні, а й інтернаціональні інтереси. Які б проблеми не виникали, зазначав Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді КПРС, їх «треба розв'язувати в дусі зміцнення дружби, єдності і співробіт-

¹² Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 6.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 41.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 157.

¹⁵ Див.: Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 66.

ництва»¹⁶. Саме на такій основі будує Комуністична партія і Радянська держава відносини з братніми соціалістичними державами. Наша партія всіляко сприяє розвитку загальної тенденції, яка характеризується зростанням згуртованості країн соціалізму на основі послідовного втілення випробуваних принципів марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму, рівноправності і товариського співробітництва братніх партій.

Тенденція до єдності і згуртованості світового соціалізму виявляється в погодженості політики на міжнародній арені, енергійному втіленні в життя програми економічної інтеграції, в координації зусиль братніх партій в галузі ідеології, а також у широких, масових контактах комуністів, трудящих братніх країн, у постійному взаємобіччю знаннями і практичним досвідом. Комуністичні і робітничі партії країн соціалістичної співдружності втілюють у реальну практику теоретичне передбачення В. І. Леніна про те, що соціалізм створює «...нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності...»¹⁷.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії зроблено важливий висновок про те, що у відносинах братніх соціалістичних держав нині проявляється як закономірність процес поступового зближення країн соціалізму¹⁸. Цей процес відбувається при збереженні державного суверенітету і повної самостійності національних економічних комплексів. Це сприяє успішному розв'язанню національних та інтернаціональних завдань країн соціалізму і цілком відповідає життєвим інтересам усіх народів.

Розвиток цього процесу не є чимось автоматичним. Велику роль тут відіграє насамперед політика правлячих комуністичних і робітничих партій, їх прагнення берегти єдність, діяти спільно для розв'язання завдань, які висуває життя. Згуртованість держав соціалістичної співдружності спирається на ідейно-політичну єдність, міцний бойовий союз комуністичних партій країн соціалізму. «Глибокі, органічні і безперервно зростаючі дружні зв'язки між партійними, державними органами, між колективами підприємств і наукових установ, громадськими організаціями, між мільйонами і мільйонами громадян, — зазначав Л. І. Брежнев у промові на Берлінській конференції комуністичних і робітничих партій Європи 1976 р., — дають змогу говорити про принципово нове явище — справжній братерський союз народів, спаяних єдністю переконань і спільністю цілей. Його міцною основою, його скріплюючою силою є бойова співдружність марксистсько-ленінських партій»¹⁹.

На XXV з'їзді КПРС відзначалося, що зв'язки братніх партій характеризуються нині глибокими, різнобічними, систематичними контактами на всіх рівнях — від керівників партій до працівників місцевих парторганів, до парторганізацій заводів і колгоспів²⁰. З'їзди братніх партій Болгарії, Чехословаччини, НДР, Монголії, що відбулися після XXV з'їзду КПРС, як і вищі форуми комуністів Угорщини, Польщі, Куби, які відбулися в 1975 р., знову підтвердили непорушну ідейну єдність і політичну згуртованість соціалістичної співдружності. Розширення всебічного співробітництва братніх партій, посилення міжпартій-

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 8.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 34.

¹⁸ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 6.

¹⁹ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін, 29—30 червня 1976 року, К., 1976, стор. 16.

²⁰ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 8.

них зв'язків, що є яскравим прикладом втілення в життя пролетарського інтернаціоналізму, мають вирішальне значення для дальшого зміцнення єдності і згуртованості соціалістичних країн. КПРС вважає одним з найважливіших завдань своєї міжнародної діяльності — всемірне зміцнення союзу братніх партій.

Центральною ланкою широкої системи міжпартійних зв'язків у соціалістичному світі є багатосторонні і двосторонні зустрічі керівників братніх партій. Ці зустрічі дають можливість радитися в усіх актуальних питаннях, успішно розв'язувати важливі і складні проблеми, спільно накреслювати шляхи дальшого руху вперед, виробляти погоджену програму дій соціалістичних держав у всіх сферах життя.

Зв'язки і контакти між керівниками комуністичних партій соціалістичних країн підтримуються постійно і стають дедалі інтенсивнішими. Так, у 70-х роках багатосторонні дружні зустрічі генеральних і перших секретарів ЦК братніх партій відбулися тричі в Криму (1971, 1972, 1973 рр.), під час з'їздів партій, зокрема, в 1975 р. — в Будапешті і Варшаві. У 1976 р., після XXV з'їзду КПРС, керівники братніх партій зустрічалися колективно тричі — в Москві, Берліні, Бухаресті. Дальшому зміцненню єдності й згуртованості соціалістичної співдружності сприяли візити Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва у братні країни, зустрічі з керівниками соціалістичних країн в СРСР. У 1973—1976 рр. відбулися багатосторонні наради секретарів ЦК братніх партій соціалістичних країн з міжнародних та ідеологічних питань, з питань організаційно-партійної роботи, а також економічного співробітництва в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги.

Новим свідченням тісного співробітництва братніх партій стала нарада секретарів центральних комітетів комуністичних і робітничих партій Болгарії, Угорщини, НДР, Куби, Монголії, Польщі, Румунії, Радянського Союзу, Чехословаччини з ідеологічних та міжнародних питань, що відбулася у березні 1977 р. в Софії. Учасники наради висловили задоволення розвитком ідеологічного співробітництва і обмінялися думками про заходи, які проводитимуться у братніх країнах у зв'язку з 60-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції. Було відзначено, що святкування цієї славної річниці, а також інших важливих дат і подій у житті братніх партій і народів послужить дальшому поширенню в усьому світі великих ідеалів Жовтневої революції, пропаганді проголошених Жовтнем і здійснюваних братніми партіями ленінських ідей миру, свободи і незалежності народів, видатних досягнень соціалістичних країн у творенні нового ладу, їх миролюбної зовнішньої політики, послідовної боротьби проти гонки озброєнь, за роззброєння, міжнародну безпеку і співробітництво. На нараді підкреслювалася необхідність рішучого викриття антикомунізму і відсічі всіляким випадкам проти соціалістичних країн, організованим імперіалістичними колами, які намагаються перевернути зміст внутрішньої і зовнішньої політики країн соціалізму, втручатися в їх внутрішні справи²¹.

Однією з важливих форм співробітництва братніх партій є Політичний консультативний комітет Варшавського Договору. Організація Варшавського Договору, створена у 1955 р., відіграє справді історичну роль у зміцненні обороноздатності європейських країн соціалістичної співдружності, в гарантуванні миру і безпеки в Європі і в усьому світі. Наради Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору стали надзвичайно важливою формою координації зовнішньополітичної діяльності братніх держав, високою трибуною, з якої не раз проголошувалися відомі мирні ініціативи. Чимало іні-

²¹ Див.: «Радянська Україна», 5 березня 1977 р.

ціатив, з якими Політичний консультативний комітет Варшавського Договору виступив в останні роки, були покладені в основу рішень великих міжнародних форумів або дістали відображення в ряді важливих міждержавних актів. Досить нагадати, що саме нарада Політичного консультативного комітету в 1966 р. виступила з декларацією, в якій висунула ідею скликання наради для обговорення питань безпеки і співробітництва в Європі²².

Послідовний курс країн соціалістичної співдружності на зміцнення європейської безпеки дістав відображення також у багатьох документах Політичного консультативного комітету, зокрема у Зверненні держав — учасниць Варшавського Договору до всіх європейських країн (березень 1969 р.), у Декларації про мир, безпеку і співробітництво в Європі (січень 1972 р.). Учасники квітневої 1974 р. наради Політичного консультативного комітету звернулися до державних і політичних діячів із закликком спрямувати свої зусилля на забезпечення успіху загальноєвропейської наради.

Соціалістичні держави — учасниці Організації Варшавського Договору, які виступили ініціаторами загальноєвропейської наради, неухильно продовжують проводити погоджений курс, спрямований на зміцнення миру і безпеки в Європі, поглиблення розрядки напруженості, утвердження принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Вони послідовно діють в дусі прийнятого 1 серпня 1975 р. в Хельсінкі Заключного акта, виступають з новими ініціативами з питань розвитку рівноправного політичного, економічного і культурного співробітництва між усіма європейськими державами. Про це переконливо свідчить нарада Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору, яка відбулася 25—26 листопада 1976 р. в Бухаресті і прийнята на ній декларація «За нові рубежі в міжнародній розрядці, за зміцнення безпеки і розвиток співробітництва в Європі»²³. Політичний консультативний комітет виступив з пропозицією, щоб усі держави, які брали участь у загальноєвропейській нараді, уклали договір про незастосування першою ядерної зброї одна проти одної. Важливим кроком на шляху розширення ефективної взаємодії в міжнародних справах є прийняте на нараді рішення створити як орган Політичного консультативного комітету — комітет міністрів закордонних справ і об'єднаний секретаріат.

Політбюро ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР дали високу оцінку цій нараді і відзначили, що важливі ініціативи, з якими виступив Політичний консультативний комітет, повністю відповідають програмі дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів. Радянський Союз пліч-о-пліч з братніми країнами і далі вноситиме в цю історичної ваги справу свій гідний вклад²⁴.

Завдяки єдності, солідарності, взаємній підтримці країни соціалізму справляють дедалі сильніший і глибший вплив на хід світових подій в інтересах усього людства. Єдність соціалістичних держав допомагає і допомагає розв'язувати корінні проблеми сучасності, здійснити те, за що вони боролися протягом довгого часу.

Повною перемогою над імперіалістичними загарбниками завершилася тридцятирічна війна в'єтнамського народу. Зазнала краху найбіль-

²² Див.: Организация Варшавского Договора 1955—1975. Документы и материалы, М., 1975, стор. 81—97.

²³ Див.: Народа Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору. Бухарест, 25—26 листопада 1976 року, К., 1976, стор. 7—24.

²⁴ «Правда», 5 грудня 1976 р.

ша після другої світової війни спроба імперіалізму силою зброї розправитися з соціалістичною державою і придушити національно-визвольну революцію. В результаті здобутої в'єтнамським народом навесні 1975 р. перемоги завершилося возз'єднання В'єтнаму. Перша сесія Національних зборів шостого скликання В'єтнаму в липні 1976 р. проголосила країну соціалістичною республікою. СРВ налічує тепер більш як 50 млн. жителів і за кількістю населення є третьою соціалістичною державою світу. В'єтнам з його високим революційним авторитетом, зазначав Л. І. Брежнєв, «став нині важливим фактором миру і прогресу в Південно-Східній Азії, та і в Азії в цілому»²⁵. IV з'їзд Комуністичної партії В'єтнаму, який відбувся 14—20 грудня 1976 р., підбив підсумки за 16-річний період, що пройшов після III з'їзду партії, узагальнив досвід роботи партії, накреслив шляхи створення матеріально-технічної бази соціалізму у возз'єднаному В'єтнамі. З'їзд визначив напрями, завдання і основні цілі економічного і культурного розвитку країни в другій п'ятирічці (1976—1980 рр.), шляхи дальшого розвитку соціалістичної революції²⁶.

Важливою подією стала також перемога патріотичних сил у Лаосі, в результаті якої вся влада в країні перейшла до рук народу, був скасований неоколоніалістський державний апарат, підтримуваний американським імперіалізмом та його ставлениками, скинуто монархію і 2 грудня 1975 р. проголошено Лаоську Народну-Демократичну Республіку. Відбувся докорінний поворот у багатовіковій історії лаоського народу. Трудящі країни під керівництвом Народно-революційної партії Лаосу приступили до будівництва нового життя.

Провалилися спроби імперіалістичних сил домогтися політичної ізоляції Німецької Демократичної Республіки. Спільними зусиллями соціалістичних держав вдалось добитися загального визнання її суверенітету і прийняття до ООН, підтвердження в міжнародному масштабі непорушності західних кордонів НДР, а також Польщі та Чехословаччини. Тим самим було закріплено найважливіші підсумки визвольної боротьби європейських народів у роки другої світової війни та в післявоєнний період і створено передумови для стійкого миру і добросусідського співробітництва як у Європі, так і за її межами.

Соціалізм міцно утвердився й на кубинській землі. Інтернаціональна солідарність народів Радянського Союзу, інших соціалістичних країн з трудящими острова Свободи — першої в західній півкулі країни соціалізму — допомогла їм витримати натиск імперіалістів, прорвати економічну блокаду, відстояти революційні завоювання і почати успішне будівництво нового суспільства.

Зміцнили міжнародні позиції і авторитет світового соціалізму, всієї великої співдружності соціалістичних держав. В усіх цих здобутках нашого часу проявляються зримі риси всеохоплюючих соціальних змін, початок яким поклав Великий Жовтень. «Можна сказати, — зазначав Перший секретар ЦК Компартії Куби, прем'єр-міністр Революційного уряду Республіки Куба Ф. Кастро, — що з часу Жовтневої революції всі нові покоління революціонерів виховувались на її ідеях, дусі і принципах. Ніяка інша подія не справила такого впливу на уми людей, долю народів і світовий прогрес. Людство вступило з того моменту в найбільш плідотворний за всю свою історію період революційних перетворень»²⁷.

²⁵ Л. І. Брежнєв. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року, К., 1976, стор. 29.

²⁶ «Правда», 15, 16, 21 грудня 1976 р.

²⁷ Привітання XXV з'їздові КПРС від комуністичних, робітничих, національно-демократичних і соціалістичних партій, К., 1976, стор. 35—36.

Новий, соціалістичний лад зближує народи, згуртовує їх в єдину сім'ю, яка живе за законами і нормами соціалістичного інтернаціоналізму. Переконливим прикладом інтернаціональної єдності стала діяльність створеної на початку 1949 р. Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) — найбільш динамічного співтовариства, рівного якому за обсягом і темпами росту сукупного народногосподарського потенціалу немає в усьому світі. За минуле п'ятиріччя національний дохід в країнах РЕВ зріс більш як на 36%, тоді як у країнах «Спільного ринку» він збільшився лише на 12%. Валова продукція промисловості країн — членів РЕВ за той же час зросла приблизно у півтора раза, причому 80% її приросту забезпечено за рахунок підвищення продуктивності праці. Реальні доходи населення братніх країн зросли приблизно на 29%. Тепер країни — члени РЕВ виробляють майже третину світової промислової продукції²⁸. Ці успіхи є результатом самовідданої праці робітників, селян, інтелігенції, очолюваних бойовим авангардом — комуністичними і робітничими партіями.

Успішному соціально-економічному розвитку Радянського Союзу і братніх держав, поступовому зближенню їх економіки, зміцненню міжнародних позицій великою мірою сприяє робота по виконанню прийнятої у липні 1971 р. на XXV сесії Ради Економічної Взаємодопомоги Комплексної програми дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва та розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Розрахована на 15—20 років, вона являє собою стратегічний план економічного співробітництва держав соціалістичної співдружності, є важливим кроком на шляху дальшого розвитку інтернаціонального співробітництва братніх країн.

Політбюро ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР оцінили Комплексну програму як документ великої політичної ваги. «Виконання заходів Програми, — вказується в їх постанові, опублікованій 10 серпня 1971 р., — дасть змогу країнам — членам РЕВ повніше використати переваги соціалістичної системи господарства, міжнародного соціалістичного поділу праці в інтересах зміцнення економічної й оборонної могутності, підвищення народного добробуту країн — членів РЕВ. Це ще більше зміцнить єдність і згуртованість соціалістичної співдружності, зміцнить позиції соціалізму в боротьбі за соціальний прогрес, за мир і міжнародне співробітництво»²⁹.

Комплексна програма соціалістичної економічної інтеграції передбачає найтісніше і широке співробітництво в галузі матеріального виробництва, науки і техніки, зовнішньої торгівлі. За п'ять років після її прийняття в галузі економічного співробітництва зроблено більше, ніж за попереднє десятиріччя, відзначав член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів Радянського Союзу Олексій Миколайович Косигін на XXX сесії РЕВ. Спільними зусиллями розпочато спорудження ряду великих промислових об'єктів, зокрема таких, як Усть-Ілімський целюлозний завод, газопровід Оренбург — західний кордон СРСР та багато інших. Розв'язано важливі вузлові проблеми дальшого розвитку машинобудування, виникли нові міжнародні економічні організації та об'єднання. Розроблено проект генеральної схеми єдиної енергетичної системи європейських країн — членів РЕВ. Налагоджено співробітництво в галузі атомної енергетики. Нині атомні електростанції працюють у НРБ, НДР, СРСР, ЧССР, споруджується перша АЕС в УНР. Ведуться підготовчі роботи по будівництву атомних електростанцій при

²⁸ «Правда», 12 лютого 1977 р.

²⁹ Многостороннее экономическое сотрудничество социалистических государств. Сборник документов. Издание 2-е, дополненное, М., 1972, стор. 104.

технічному сприянні СРСР в ПНР, СРР та Республіці Куба. Передбачається, що наприкінці 1980 р. потужність таких електростанцій у країнах співдружності досягне кількох десятків мільйонів кіловат³⁰.

У 1976 р. країни — члени РЕВ зробили новий крок вперед у справі реалізації програм соціально-економічного розвитку на нинішню п'ятирічку, які прийняті з'їздами братніх партій. Підсумки розвитку народного господарства за минулий рік знову підтвердили, що соціалістична співдружність, як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, є найбільш динамічною економічною силою в світі. Так, національний дохід країн — членів РЕВ зріс приблизно на 5,5%, а в країнах «Спільного ринку» — тільки на 4,0%. Валова продукція промисловості країн РЕВ зросла на 6,0%, причому найшвидшими темпами розвивалися такі важливі галузі, як енергетика, машинобудування, хімія та нафтохімія. В ряді країн РЕВ ці галузі забезпечили близько половини приросту промислової продукції. Стали до ладу діючих сотні нових великих підприємств, зокрема, тільки в СРСР — близько 250³¹. Закладено міцну основу для послідовного втілення в життя рішень з'їздів комуністичних і робітничих партій про підвищення ефективності суспільного виробництва на основі науково-технічного прогресу, удосконалення управління і планування, про дальше піднесення матеріального і культурного рівня життя народів.

Особливого значення КПРС, комуністичні і робітничі партії братніх країн надають довгостроковим цільовим програмам співробітництва, рішення про розробку яких було прийнято на XXX сесії РЕВ у липні 1976 р. У комюніке сесії визначено п'ять таких довгострокових цільових програм співробітництва, розрахованих на 10—15 років: у паливно-енергетичних і сировинних галузях, машинобудуванні, сільському господарстві і харчовій промисловості, у розширенні виробництва і взаємних поставок товарів народного споживання, у розвитку транспортних зв'язків країн — членів РЕВ³². Їх мета — спільними зусиллями забезпечити швидко зростаючі потреби, сприяти прискоренню процесу зближення і вирівнювання рівнів економічного розвитку братніх країн. Йдеться не тільки про велику взаємну економічну вигоду, а й про завдання величезного політичного значення — зміцнення матеріальної основи соціалістичної співдружності.

Благотворний вплив на піднесення економіки країн соціалістичної співдружності має також співробітництво в галузі науки і техніки. Нині близько 1600 науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, установ академій наук працюють над розв'язанням широкого кола проблем, які мають велике значення для прискорення технічного прогресу в братніх країнах³³. Проводяться спільні експерименти за програмою «Інтеркосмос», приступили до спільних тренувань космонавти з соціалістичних країн³⁴.

Дедалі глибшими й різнобічними стають суспільні зв'язки братніх народів, ідеологічне співробітництво КПРС з комуністичними і робітничими партіями соціалістичних країн. Про могутню силу і життєдайність братерських відносин між народами соціалістичних країн свідчить інтернаціональний розмах змагання на честь 60-річчя Великого Жовтня.

³⁰ «Правда», 12 лютого 1977 р.; 30 березня 1977 р.

³¹ «Правда», 30 березня 1977 р.

³² Див.: «Экономическое сотрудничество стран — членов СЭВ», 1976, № 4, стор. 50—51.

³³ «Правда», 30 березня 1977 р.

³⁴ «Правда», 12 лютого 1977 р.

Ініціатором почину про відзначення ювілею Великого Жовтня новими трудовими досягненнями виступив колектив підприємства народної Угорщини — Чепельського металургійного і машинобудівного комбінату. Зокрема, бригада складальників «Мир» верстатобудівного заводу Чепельського комбінату, яка в основному виконує радянські замовлення, вирішила на два місяці раніше строку, до 7 листопада 1977 р., завершити річну програму.

Почин «Червоного Чепеля», колектив якого свято береже традиції борців за революцію, підтримали трудящі всієї Угорщини. Трудовими успіхами вирішили також відзначити ювілей Жовтневої соціалістичної революції робітники Болгарії і НДР, Польщі і Чехословаччини, ряду інших країн РЕВ. Соціалістичне змагання на честь 60-річчя Великого Жовтня в братніх країнах свідчить, що це якісно нове явище — інтернаціональний рух мільйонів будівників нового світу, яких об'єднує і надихає єдина мета. «Це почин величезного значення, за ним велике майбутнє», — вказував Л. І. Брежнев у промові на XVI з'їзді профспілок СРСР³⁵.

Велика робота проводиться в галузі ідеологічного співробітництва марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн. Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, за останні роки розширилася взаємодія комуністичних партій у розвитку багатьох напрямів суспільних наук, у пропаганді досягнень соціалізму і зовнішньої політики соціалістичних країн, у вихованні трудящих в дусі марксистсько-ленінського світогляду, в боротьбі проти буржуазної ідеології. Важливе значення в цьому плані мають регулярні зустрічі керівних працівників братніх партій, які займаються ідеологічною і міжнародною діяльністю. Всебічний обмін досвідом сприяє глибокому взаємному ознайомленню з досягненнями в різних галузях будівництва нового життя, дальшому зближенню народів братніх країн, має велике значення для дальшого розвитку марксистсько-ленінської теорії.

Особливий інтерес у комуністів братніх країн, у трудящих усього світу викликає досвід Країни Рад. Революційні звершення радянського народу, його успіхи в боротьбі за побудову комуністичного суспільства стали надбанням сучасного світового революційного руху. «З часу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, — говорив на XXV з'їзді КПРС Перший секретар ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії Я. Кадар, — народи Радянського Союзу під керівництвом партії Леніна, переборюючи небачені труднощі, розв'язуючи гігантські завдання, неухильно йшли вперед по своєму історичному шляху... Минуле Радянського Союзу є великим історичним уроком, його сучасне — прикладом для наслідування, а майбутнє — блискучою перспективою для народів світу»³⁶.

Глибоке вивчення досвіду один одного, спільна творча розробка актуальних проблем соціалістичного і комуністичного будівництва, координація зусиль у боротьбі проти буржуазної ідеології — все це служить справі соціалізму і миру. Співробітництво КПРС з братніми партіями у сфері ідеології сприяє дальшому зміцненню згуртованості соціалістичної співдружності, розвитку дружби між народами країн соціалізму, вихованню трудящих в дусі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

³⁵ Див.: Л. І. Брежнев. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства, К., 1977, стор. 21.

³⁶ Привітання XXV з'їздові КПРС від комуністичних, робітничих, національно-демократичних і соціалістичних партій, стор. 11.

Таке співробітництво допомагає посилювати ідеологічний наступ соціалістичної співдружності, широко пропагувати історичні завоювання соціалізму, успіхи миролюбної зовнішньої політики та її значення для всіх народів. Це дуже важливо в нинішніх умовах, підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, бо проблеми ідеологічної боротьби дедалі більше висуваються на перший план, а правда про соціалізм — могутня зброя в цій боротьбі³⁷.

Успіхи братніх соціалістичних держав у господарському і культурному будівництві, зміцнення їх інтернаціональної єдності і згуртованості — одне з найважливіших завоювань робітничого класу, трудящих народженого Великим Жовтнем світу соціалізму. Вони сприяють дальшому зростанню притягальної сили прикладу соціалістичної співдружності, її ролі у розв'язанні кардинальних питань сучасності — питань боротьби за мир, демократію і соціальний прогрес.

³⁷ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 11.

В. В. Сухарев

ОБРАЗОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОДРУЖЕСТВА
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ГОСУДАРСТВ — ПРОДОЛЖЕНИЕ ДЕЛА
ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Резюме

В статье на документальном и фактическом материале освещается главное направление социального прогресса человечества, развития мирового революционного процесса со времени победы Великой Октябрьской социалистической революции — укрепление и расширение позиций социализма, анализируются успехи мирового содружества братских народов социалистических стран, развитие их интернационального единства и сплоченности.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. П. ШЕВЧУК (Київ), В. П. ВАРИВОДА (Київ)

ЗРОСТАННЯ ПРОВІДНОЇ РОЛІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Невід'ємною складовою частиною марксистсько-ленінського вчення про всевітньо-історичну місію пролетаріату є обґрунтоване в документах КПРС, комуністичних і робітничих партій країн соціалістичної співдружності положення про провідну роль робітничого класу в розвинутому соціалістичному суспільстві. Зростання значення і ролі робітничого класу — одна з головних закономірностей сучасного революційного процесу, будівництва соціалізму і комунізму.

Ідеологи буржуазії, різного роду ревізіоністи силкуються довести, що об'єктивні процеси суспільного розвитку ведуть, як в капіталістичному, так і в соціалістичному суспільстві, до «зникнення» або ж до «переродження» робітничого класу, втрати ним революційності, в силу чого теза про зростання ролі робітничого класу нібито висувається комуністами світу лише із-за необхідності дотримуватись «догматів марксизму».

Неспроможність подібних домислів була ще раз переконливо доведена XXV з'їздом КПРС, який на основі незаперечних фактів зробив висновок про те, що зросли сила й авторитет робітничого класу в усьому світі, піднялась його авангардна роль у боротьбі за інтереси трудящих, справжні інтереси нації, збільшилась чисельність робітничого класу в СРСР, зросла його роль як провідної сили комуністичного будівництва¹. Реальні процеси суспільного розвитку, проаналізовані в документах з'їзду, переконливо свідчать про зростання впливу робітничого класу в усіх сферах життя радянського суспільства: у створенні матеріально-технічної бази комунізму, у розвитку суспільних відносин, у вихованні особи, в удосконаленні соціалістичного способу життя.

Питанням теорії і практики здійснення робітничим класом провідної ролі в соціалістичному і комуністичному будівництві велика увага приділяється в нашій суспільно-політичній літературі². Цій проблемі були присвячені всесоюзні і зональні наукові конференції, а також

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 32, 185.

² Партія і робітничий клас в умовах будівництва комунізму, М., 1973; Рабочий класс — главная революционная сила, М., 1973; В. А. Ежов. Рабочий класс СССР. Социально-политический очерк, Л., 1974; Рабочий класс развитого социалистического общества, М., 1974; Советский рабочий класс. Краткий исторический очерк (1917—1973), М., 1975; Рабочий класс в мировом революционном процессе, М., 1975; Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма, М., 1975; Роль рабочего класса в развитии советской культуры, М., 1976; И. Е. Ворожейкин. С. Л. Сеньявский. Рабочий класс — ведущая сила советского общества (Вопросы методологии и историографии), М., 1977, та ін.

конференції журналу «Проблемы мира и социализма» спільно з науковими центрами і теоретичними журналами братніх партій³.

У даній статті розглядаються деякі аспекти зростаючої ролі робітничого класу СРСР в суспільно-політичному житті країни на сучасному етапі.

К. Маркс і Ф. Енгельс науково довели, що із всіх класів, які протистоять буржуазії, тільки пролетаріат є послідовно, до кінця революційним класом, здатним здійснити великі соціальні перетворення — знищити капіталізм і побудувати безкласове комуністичне суспільство. Збіг інтересів пролетаріату в усупільненні виробництва з об'єктивними тенденціями розвитку продуктивних сил робить його природним виразником інтересів усіх пригноблених і експлуатованих трудящих мас, їх вождем у революційній боротьбі. Вирішальне значення для усвідомлення робітничим класом своєї історичної місії і перетворення її в життя має утворення і діяльність комуністичної партії, під керівництвом якої в ході класової боротьби він стає найсвідомішим, найпередовішим класом, підготовленим до проведення соціалістичної революції і встановлення своєї диктатури. Шляхом революції він перетворює себе в «пануючий клас і як пануючий клас силою скасовує старі виробничі відносини» і разом з цими виробничими відносинами «...він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу»⁴.

Творчо розвиваючи безсмертні ідеї основоположників марксизму, В. І. Ленін вказував, що робітничий клас, поваливши експлуататорів, стає провідною силою будівництва нового суспільства, як в силу «...економічної ролі його у великому виробництві...»⁵, так і тому, що цей клас навчений, об'єднаний, загартований десятиріччями економічної, політичної та ідеологічної боротьби з капіталізмом; він засвоїв міську, великопромислову культуру, має рішучість і здатність зберегти і розвинути далі її завоювання, зробити її доступною всім трудящим; здатний знести всі випробування, злигодні, великі жертви, які історія неминуче покладає на передового борця; в особі своєї кращої частини робітничий клас сповнений ненависті і презирства до всього міщанського і філістерського; особливу силу робітничому класу надає те, що він пройшов загартовуючу школу праці, викликає позагу до своєї працездатності в усіх трудящих⁶.

Неухильне зміцнення провідної ролі робітничого класу в соціалістичному і комуністичному будівництві В. І. Ленін безпосередньо пов'язував з діяльністю Комуністичної партії — керівної сили в системі диктатури пролетаріату, яка спрямовує складний процес розвитку робітничого класу, керує його діяльністю в усіх сферах суспільного життя, допомагає «...переварювати, переучувати, перевиховувати всі елементи старого суспільства, що їх воно залишає йому в спадщину...»⁷. Слід

³ Рабочий класс — ведущая сила в строительстве коммунизма. Научно-теоретическая конференция, М., 1974; Советский рабочий класс в условиях развитого социалистического общества, Челябинск, 1975; Ведущая роль советского рабочего класса в условиях развитого социалистического общества. Научная конференция. — «Вопросы истории КПСС», 1975, № 2, стор. 150; Рабочий класс в развитом социалистическом обществе. Научно-теоретическая конференция. — «Вопросы истории КПСС», 1975, № 6, стор. 148; XXV съезд КПСС и повышение роли рабочего класса в деятельности массовых организаций трудящихся. Научная конференция. — «Вопросы истории КПСС», 1976, № 9, стор. 147; Проблемы теории и практики современного социализма, Прага, 1973.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 430.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 24.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 375.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 103.

зазначити, що в суспільно-політичній літературі трапляються невдалі формулювання, які створюють помилкове враження про те, що класиками марксизму-ленінізму поняття провідної ролі і диктатури пролетаріату отожднювались і що нібито лише осмислення сучасної практики дозволяє вяснити, що «теза про провідну роль робітничого класу в історичному плані виявилась більш широким поняттям, ніж диктатура пролетаріату»⁸. Дані поняття, як відомо, не співпадають не тільки за часом, але й за змістом.

Отже, прямим продовженням авангардної ролі, гегемонії робітничого класу в боротьбі за перемогу соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату є дальше зростання його ролі в «...справі творення нового, соціалістичного, суспільного ладу, в усій боротьбі за цілковите знищення класів»⁹. Всебічно обгрунтувавши цю закономірність історичного процесу, класики наукового комунізму не розглядали конкретно питань, пов'язаних з усіма можливими напрямками посилення впливу робітничого класу в тій чи іншій сфері суспільного життя на всіх етапах розвитку соціалізму як першої фази комуністичної формації, оскільки для цього ще не було необхідного матеріалу.

Відповіді на ці питання дає теоретичне осмислення Комуністичною партією Радянського Союзу, братніми комуністичними партіями досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, практики боротьби за розвинутий соціалізм у країнах світової соціалістичної співдружності.

Глибокий аналіз і всебічне врахування успіхів соціалістичного будівництва, творче застосування теоретичної спадщини В. І. Леніна, який виходив з діалектико-матеріалістичного уявлення про соціалізм як таку стадію суспільного розвитку, що швидко змінюється і проходить у своєму русі до повного комунізму ряд етапів*, дозволили Комуністичній партії визначити, що перехідний період до соціалізму в СРСР завершився перемогою соціалізму в основному, офіційно закріпленою в Конституції СРСР 1936 р. та документах XVIII з'їзду партії. У 1959 р. на XXI з'їзді партія зробила висновок про повну, остаточну перемогу соціалізму, а в 1961 р. на XXII з'їзді — прийняла нову Програму КПРС — програму будівництва комунізму в СРСР. Все це свідчило про всесвітньо-історичні завоювання радянського народу, який під керівництвом робітничого класу і його Комуністичної партії першим в історії побудував розвинуте соціалістичне суспільство. «На цьому етапі, — вказується в проекті нової Конституції СРСР, — коли соціалізм розвивається вже на своїй власній основі, все повніше розкриваються творчі сили нового ладу, переваги соціалістичного способу життя, трудящі все ширше користуються плодами великих революційних завоювань»¹⁰. З побудовою зрілого соціалізму робітничий клас СРСР і соціально-класова структура радянського суспільства вступають в період свого розвитку, що характеризується процесами зближення класів і соціальних верств, міста і села, розумової і фізичної праці в напрямку до формування безкласового, соціально однорідного комуністичного суспільства.

⁸ Див.: В. Д. Кузнецевский. Рабочий класс СССР. Новые тенденции развития и его ведущая роль, М., 1975, стор. 11.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 14.

* Про це свідчить, зокрема, вживання В. І. Леніном термінів «розвинуте соціалістичне суспільство», «викінчений соціалізм», «повний соціалізм», «цільний соціалізм». (Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 62, 132, 289; т. 40, стор. 101; т. 43, стор. 116).

¹⁰ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, поданий Конституційною комісією і схвалений Президією Верховної Ради СРСР для винесення на всенародне обговорення. Конституція (основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 4.

На етапі зрілого соціалізму Комуністична партія в усій своїй багатогранній діяльності по керівництву суспільством виходить з того, зазначав товариш Л. І. Брежнев, що наша держава є загальнонародною державою, яка виражає інтереси й волю всього народу, що у нас «...склалась нова історична спільність — радянський народ, в основі якої лежить непорушний союз робітничого класу, селянства та інтелігенції при провідній ролі робітничого класу...»¹¹.

Здійснення робітничим класом провідної ролі в розвинутому соціалістичному суспільстві має свою специфіку. Робітничий клас, який включає в себе працівників державних підприємств, що безпосередньо впливають на предмети праці в процесі створення матеріальних цінностей*, клас, що має найвищу ступінь революційності, дисциплінованості, організованості, володіє високорозвинутим почуттям колективізму, виконує роль провідної сили не тому, що він протистойть іншим класам і соціальним групам, а в силу цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів, що дозволяють йому найповніше виражати корінні інтереси всіх трудящих, сприяти їх інтеграції.

Завдяки своєму соціально-економічному становищу робітничий клас несе найбільшу відповідальність за втілення в життя програми комуністичного будівництва, оскільки є основною продуктивною силою радянського суспільства.

Посиленню його визначального впливу на створення матеріально-технічної бази комунізму і розвиток соціально-класової структури суспільства сприяє далі збільшення чисельності робітників. Якщо в 1940 р. в Радянському Союзі було 23,7 млн. робітників, 1970 р. — 64,3 млн., то в 1977 р. — 74 млн. Значно змінилась і питома вага робітників у загальному складі зайнятого населення. У 1939 р. вона становила 33,5%, нині — 61,2%¹². Проте провідна роль цього класу у матеріальному житті суспільства визначається не лише чисельністю, яка може змінюватись у залежності від розвитку економіки, темпів науково-технічної революції, а перш за все його місцем у системі суспільного виробництва.

Завдяки вирішальному місцю у суспільному виробництві робітничий клас найсуттєвішим чином впливає на розв'язання основних соціально-економічних завдань, поставлених Програмою, останніми з'їздами КПРС, щодо дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їх праці і побуту, охорони здоров'я, освіти, культури — всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя.

Провідна роль належить робітничому класу тому, що він — носій найпередовіших форм організації суспільного виробництва. Його згуртованість, організованість, колективізм, зацікавленість у підвищенні ефективності і якості роботи, в ліквідації некваліфікованої і низькокваліфікованої фізичної праці, в перетворенні всіх видів праці у творчий високопродуктивний процес, у збагаченні духовної культури су-

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 91.

* Під «безпосереднім впливом на предмети праці» ми розуміємо вплив, що опосередкований засобами праці і включає в себе функції контролю, управління з допомогою системи машин. При цьому ми поділяємо точку зору тих дослідників, які вважають неповним визначення праці робітників як «переважно фізичної», що вживається в літературі, оскільки в епоху науково-технічної революції функції контролю над автоматикою, управління агрегатами з допомогою приладів стають для цілого ряду професій робітників основними способами діяння на предмети праці. (Див.: Соціальна структура розвинутого соціалістичного общества в СССР, М., 1976, стор. 30—31, 37).

¹² Див. СССР в цифрах в 1976 году, М., 1977, стор. 9, 175.

спільства, розвитку науки визначають його провідне місце в системі соціалістичних суспільних відносин.

Для психології радянських робітників, які розвинули кращі революційні риси, успадковані від пролетаріату дореволюційного часу, характерними є почуття товариськості і взаємодопомоги, високорозвинуте почуття відповідальності, дисциплінованість, усвідомлення значимості своєї праці як необхідної частини загальної роботи, причетності до боротьби робітничого класу, всіх трудящих планети за свободу, соціальний прогрес і мир на землі. Вироблені робітничим класом традиції революційної боротьби і творення нового суспільства вчать його бути непримиреним до антисуспільних явищ, будь-яких проявів пережитків минулого у свідомості і поведінці людей, турбуватися про те, щоб активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку ставали притаманними кожному члену суспільства, неухильно вести за собою всіх трудящих до найвищої мети — комунізму. Завдяки цьому постійно зміцнюється соціальна та ідейно-політична згуртованість радянського народу, дальшого розвитку набуває соціалістична демократія.

Об'єктивна реальність радянської дійсності яскраво підтверджує правоту глибокого передбачення класиків марксизму-ленінізму про те, що в міру збільшення масштабів революційного перетворення світу, розширення і поглиблення історичної творчості людей зростає і та маса трудящих, яка є свідомим історичним діячем¹³, оскільки соціалістичні інтереси і комуністичні ідеали робітничого класу, його ідеологія стають загальнонародними, політика його партії користується одностайною підтримкою усіх верств радянського суспільства.

Творче осмислення змін, що відбуваються в суспільстві в напрямку дальшого зміцнення його соціальної та ідейно-політичної єдності, дозволили Комуністичній партії зробити висновок про те, що на етапі зрілого соціалізму партія стає авангардом всього народу, всіх трудящих, які перейшли на позиції робітничого класу. Водночас XXV з'їзд КПРС ще раз підкреслив, що в «умовах розвинутого соціалізму, коли Комуністична партія стала партією всього народу, вона аж ніяк не втрачає свого класового характеру. За своєю природою КПРС була і лишається партією робітничого класу»¹⁴.

В сучасних умовах, як і на попередніх етапах розвитку радянського суспільства, партія виробляє свій політичний курс не з точки зору якихось «надкласових» або «позакласових» принципів, а із чітких класових інтересів робітничого класу, який, підкреслюється в проєкті Конституції СРСР, виступає провідною силою нашого суспільства¹⁵. Спрямовуючи діяльність всіх трудящих по шляху витриманої класової політики, партія виходить з того, що ця політика відповідає також інтересам колгоспного селянства, інтелігенції, сприяє зростанню суспільно-політичної активності робітничого класу як провідної сили радянського суспільства.

В результаті розвитку продуктивних сил, розгортання науково-технічної революції, поступового переходу до комплексної механізації і автоматизації виробництва відбуваються значні якісні зміни професійної структури робітничого класу. Дедалі більше робітників приєднуються до управління автоматикою, складними технологічними процесами, що вимагає знань у обсязі технікуму або навіть вузу. Враховуючи це,

¹³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 86; В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 515; т. 37, стор. 423; т. 42, стор. 133—134.

¹⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 70.

¹⁵ Див.: Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік..., стор. 3.

Комуністична партія, Радянська держава проявляють турботу про постійне зростання загальноосвітнього рівня всіх верств і груп робітничого класу. У 1939 р. робітників з повною і неповною вищою і середньою освітою було 8,4%, 1959 р. — 39,6, 1970 р. — 58,6, в 1976 р. — 71,5%¹⁶. Для прискореного прогресу в цьому напрямку виключно важливе значення має завершення в роки дев'ятої п'ятирічки переходу в основному до загальної середньої освіти молоді.

Найбільш ефективною формою професійної підготовки молоді і формування гідного поповнення робітничого класу є система професійно-технічної освіти. Нині в країні діють більш як 6 тис. учбових закладів профтехосвіти, в яких 1100 професіям навчаються понад 3 млн. майбутніх робітників. Основними напрямками розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр., затвердженими XXV з'їздом партії, передбачено збільшити прийом учнів у середні професійно-технічні і технічні училища більш як у 2 рази, підготувати в системі профтехосвіти приблизно 11 млн. кваліфікованих робітників, в тому числі із середньою освітою — близько 5 млн. чол.¹⁷

Тенденція зростання загальної освіти і культурно-технічної підготовки робітників відкриває широкі можливості для розвитку їх соціальної активності в найрізноманітніших сферах суспільно-політичного життя країни. Робітники беруть активну участь в роботі численних громадських органів, які спільно з адміністрацією підприємств вирішують питання управління виробництвом. Так, в цілому по країні у складі фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок налічується понад 1,5 млн. робітників, а серед членів постійно діючих виробничих нарад (ПДВН) вони становлять 65%. Різними заходами, що їх проводять ПДВН, охоплюється багато робітників, які не є членами нарад. Щороку в їх роботі бере участь близько 50 млн. чол. Лише в минулій п'ятирічці виробничі наради внесли близько 7 млн. пропозицій щодо поліпшення господарської діяльності¹⁸.

У творчій співдружності з інженерно-технічними працівниками та вченими представники робітничого класу займаються створенням та вдосконаленням нової техніки і технології, проектно-конструкторською та експериментальною роботою, пропагандою науково-технічних знань. Питома вага робітників серед членів Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів підвищилась з 45,2% у 1959 р. до 53% у 1976 р. Нині на більшості підприємств в таких творчих організаціях, як ВТВР, ради новаторів, бюро нормування праці та ін., доля робітників у загальній чисельності становить від 50 до 80%¹⁹.

Неухильне зростання загальноосвітньої підготовки робітників сприяє дальшому посиленню ідейно-політичного впливу робітничого класу на всі верстви суспільства, формування морально-політичних якостей радянських людей в дусі наукового світогляду. Виходячи з того, що ідеологічна робота не є справою одних лише спеціалістів цієї області діяльності партії і, разом з тим, неухильно дотримуючись вказівки В. І. Леніна, який застерігав від перепоповнення її недостатньо підготов-

¹⁶ Народное хозяйство СССР в 1975 г., М., 1976, стор. 38. Статистичні свідчення, звичайно, не враховують відмінностей між робітниками, що мають диплом з технічної і гуманітарної спеціальності, так само, як і не дають уявлення про те, наскільки необхідні їм одержані у технікумі чи вузі знання для виконання трудових функцій на своєму робочому місці.

¹⁷ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 248.

¹⁸ «Советские профсоюзы», 1976, № 4, стор. 9; «Правда», 18 серпня 1976 р.; 22 березня 1977 р.

¹⁹ Рабочий класс в мировом революционном процессе, стор. 250; С. Л. Синявский. Изменения в социальной структуре советского общества (1938—1970 гг.), М., 1973, стор. 237; «Советские профсоюзы», 1976, № 4, стор. 9.

леними людьми²⁰, партійні органи широко залучають передових робітників до активної участі в ідейно-виховній роботі.

Значний досвід активізації робітників у справі комуністичного виховання в сучасних умовах нагромадили партійні організації України. 1970 р., наприклад, на підприємствах, будовах, у радгоспах 22 950 кращих представників робітничого класу республіки працювали політінформаторами і 172 955 — агітаторами²¹.

З року в рік підвищується активність робітників у діяльності засобів масової інформації як одного з ефективних знарядь формування громадської думки з тих, чи інших питань суспільного життя. Лише з 1968 р. до 1969 р. кількість робітників підприємств промисловості, транспорту і будівництва — постійних дописувачів обласних і районних газет — збільшилася в двадцяти областях республіки з 19 041 до 21 051 чол.²² Щорічно центральні і республіканські газети публікують сотні робітничих кореспонденцій з найрізноманітніших аспектів розвитку суспільства, в тому числі питань комуністичного виховання. Обговорення проекту нової Конституції Радянської держави, проблем підвищення ефективності і якості роботи, удосконалення методів управління, боротьба з такими антиподами соціалістичної моралі як користолюбство, приватновласницькі тенденції, порушення норм комуністичної моралі, бюрократизм і байдужість до людини — все це перебуває в полі зору робітничого кореспондента, свідчить про широту його інтересів, розвиток моральних рис свідомого будівника комунізму.

Головний напрям підвищення ефективності ідейно-виховної роботи, визначений XXV з'їздом КПРС, — це комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих²³. Серед найважливіших засобів комуністичного виховання особливого значення надається підвищенню виховної ролі соціалістичного змагання. Це пояснюється тим, що результати органічного злиття ідейно-політичного і трудового виховання наочніше всього проявляються в розширенні контингенту активних учасників змагання, в якому нині бере участь 97,5 млн. чол., або на 22,8 млн. більше, ніж в 1972 р., а число учасників руху за комуністичне ставлення до праці досягло 57,8 млн.²⁴ «Змагання, — говорив на XVI з'їзді профспілок СРСР товариш Л. І. Брежнев, — є незамінним засобом виховання нової людини, допомагає її політичному зростанню і моральному вдосконаленню»²⁵. Поширення і вдосконалення соціалістичного змагання, яке завжди служило не тільки ефективним методом прискорення прогресу економіки, але й могутнім засобом розвитку творчої активності мас, формування колективізму, товариського співробітництва, утверджує між усіма трудящими нові форми суспільного зв'язку, вироблені історичною практикою радянського робітничого класу.

Робітничі естафети, масові договори «суміжників», особисті плани підвищення продуктивності праці, наставництво, прискорене впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, збільшення випуску продукції відмінної якості, зустрічні плани, праця під лозунгом «Жод-

²⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 14.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України ф. 1, оп. 262, спр. 45, арк. 188, 192.

²² Там же, оп. 257, спр. 43а, арк. 2-170; спр. 43б, арк. 8-174; спр. 43в, арк. 47-218; спр. 267, арк. 2-184; спр. 268, арк. 1-139; спр. 269, арк. 31-198 (підрахунки авторів).

²³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 83.

²⁴ «Правда», 22 березня 1977 р.

²⁵ Л. І. Брежнев. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства, К., 1977, стор. 8.

ного відстаючого поряд», «П'ятиріччі якості — робітничу гарантію» — ось лише деякі почини робітників, що останнім часом одержали повсюдне поширення і підтримку. Вони є виявом прагнення трудових колективів і окремих робітників внести в інтересах суспільства конкретний вклад у розв'язання корінних завдань, висунутих XXV з'їздом КПРС, настанов наступних пленумів Центрального Комітету партії.

Патріотичні починання трудящих, ініціатива передових робітників і колективів дістали високу оцінку на XXV з'їзді партії, в постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про Все-союзне соціалістичне змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи, успішне виконання завдань десятої п'ятирічки»²⁶, у якій на основі узагальнення нагромадженого досвіду розроблені основні цілі, напрями і конкретні форми організації змагання в усіх галузях народного господарства. Змагання, зачинателем і головною силою якого є робітничий клас, справляє глибокий вплив на суспільно-політичне життя країни, моральну атмосферу в суспільстві, на розвиток соціалістичного способу життя радянських людей. Його яскраві грані — колективізм і товариськість, дружба всіх націй і народностей країни, моральне здоров'я і соціальний оптимізм стали надбанням не тільки нашого народу, а й трудящих країн соціалістичної співдружності. «У соціалістичному способі життя, який реально утвердився, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — народи світу бачать той ідеал, про який мріяли кращі уми людства, за який боролись і борються мільйони і мільйони людей праці»²⁷.

Невід'ємною частиною партійного керівництва зростанням суспільно-політичної активності робітників, усіх трудящих, важливим напрямом усієї роботи по комуністичному будівництву є дальший розвиток політичної системи радянського суспільства — наступниці диктатури пролетаріату.

Досвід нашої країни повністю підтвердив правоту марксистсько-ленінського вчення про державу, збагатив його новими важливими положеннями і висновками. Він наочно показав, що робітничий клас — єдиний в історії клас, який не ставить за мету увічнення своєї влади. Соціалістична держава, що виникла в СРСР як держава диктатури пролетаріату, за переходом на ідейно-політичні позиції робітничого класу всіх верств населення, перетворилась в умовах зрілого соціалізму у загальнонародну державу, в орган вираження інтересів і волі усього радянського народу. З переростанням держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу можливості участі трудящих в управлінні справами суспільства незрівнянно розширюються. «Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства, — підкреслюється в проекті Конституції СРСР, — є даліше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширша участь трудящих в управлінні справами суспільства і держави, удосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і громадського життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки»²⁸.

Особлива увага в документах XXV з'їзду КПРС, проекті Конституції СРСР приділяється роботі Рад, у яких В. І. Ленін вбачав постійну і єдину основу «...всієї державної влади, всього державного апа-

²⁶ «Правда», 11 січня 1977 р.

²⁷ Л. І. Брежнев. Учасникам Всесоюзної науково-практичної конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи». — «Радянська Україна», 19 травня 1977 р.

²⁸ Проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 7.

рату...»²⁹ і які в умовах зрілого соціалізму, являючись не тільки державними, але й громадськими організаціями, стали справжньою школою управління усім суспільним життям країни. З часу прийняття в 1936 р. Конституції СРСР до 1975 р. цю школу пройшло більш як 25 млн. трудящих. Нині понад 2 млн. радянських громадян обираються до Рад і майже 30 млн. являють собою їх актив³⁰.

Соціальний склад і робота Рад наочно відбивають провідну роль робітничого класу в розвитку загальнонародної держави. Так, у 1959 р. серед депутатів місцевих Рад робітники становили 18,8%, 1967 р. — 29,6%, а в 1977 р. — 42,3%. У складі Верховних Рад союзних республік, обраних в 1959, 1967 і 1975 роках, питома вага робітників дорівнювала, відповідно, 20,6, 25,7 і 31,6%, а серед депутатів Верховної Ради СРСР вони становили в 1958 р. 23,2%, 1966 р. — 26,6%, в 1974 р. — 32,8%³¹.

Здійснюючи через Ради державну владу, робітники беруть активну участь в обговоренні законопроектів, вносять свої пропозиції в процесі їх розробки, обговорення, втілення в життя, здійснюють контроль за ходом їх виконання. Депутат Верховної Ради УРСР, оператор прокатного стану Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова А. М. Литвиненко під час обговорення Кодексу законів про працю УРСР внесла пропозицію про виділення в окремий розділ законів про працю жінок. Пропозиція була прийнята, в результаті чого в Кодексі існує спеціальний розділ «Праця жінки», в якому визначені всі обов'язки і права жінки-трудівниці. Після виступу А. М. Литвиненко у Державному бюджеті республіки були збільшені асигнування і підвищені норми на утримання дітей в яслах і школах-інтернатах³².

Одним із напрямків у діяльності депутатів-робітників, як й інших депутатів, є робота по прийому виборців, розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян. Ось як пише про це депутат, сталевар Дніпропетровського заводу ім. Г. І. Петровського Г. Т. Стенько: «Особисто для мене зустрічі з виборцями є найбільш надійною формою зміцнення зв'язків з ними. Індивідуальні живі бесіди з виборцями, зустрічі з ними на прийомі дозволяють по-діловому ознайомитись з думками і критичними зауваженнями трудящих»³³.

Велике значення у зміцненні зв'язків державних органів з трудящими масами має виконання депутатами наказів виборців. Значна робота в цьому напрямі була проведена робітниками-депутатами місцевих Рад, обраних в 1975 р. Так, на кінець 1976 р. з 770 085 наказів, взятих місцевими Радами до виконання, було реалізовано 594 924 (77,3%). Дальшого поширення на сесіях місцевих Рад набула практика депутатських запитів. У 1976 р. депутатами був внесений 73 241 запит, що на 9 512 запитів більше, ніж в 1974 р.³⁴

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 477.

³⁰ «Вопросы истории КПСС», 1976, № 3, стор. 34; СССР в цифрах в 1976 году, стор. 15.

³¹ Состав депутатов Верховных Советов союзных, автономных республик и местных Советов депутатов трудящихся 1959 г. Статистический сборник, М., 1959, стор. 10; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик 1967 г. Статистический сборник, М., 1967, стор. 26—27; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик 1975 г. Статистический сборник, М., 1975, стор. 30—31; Заседания Верховного Совета СССР. Стенографический отчет, М., 1958, стор. 98, 159; Заседания Верховного Совета СССР. Стенографический отчет, М., 1966, стор. 41, 51; Заседания Верховного Совета СССР. Стенографический отчет, М., 1974, стор. 29, 40; «Правда», 25 червня 1977 р.

³² «Комуніст України», 1977, № 5, стор. 57.

³³ «Агитатор», 1974, № 10, стор. 15.

³⁴ «Партийная жизнь», 1977, № 9, стор. 4.

Робітничий клас бере активну участь у виборчих кампаніях, які яскраво демонструють непорушну соціально-політичну єдність народу, його суверенну волю. Тисячі робітників — членів виборчих комісій займаються питаннями організації і проведення виборів, слідкують за неухильним виконанням виборчого закону, добиваються активної участі у виборах усіх трудящих. 1975 р., наприклад, під час виборів до Верховних Рад союзних, автономних республік і місцевих Рад депутатів трудящих було створено 2 259 918 виборчих комісій, у роботі яких взяв участь 5 694 321 робітник і колгоспник, або 61,5% їх складу³⁵. В обставині високої політичної і трудової активності мас, всенародної боротьби за виконання рішень XXV з'їзду КПРС, гідну зустріч 60-річчя Великого Жовтня проходили останні вибори до місцевих Рад депутатів трудящих, під час яких у 2 254 869 виборчих комісіях працювало 5 684 680 робітників і колгоспників, або 61,6% їх складу³⁶.

Наведені дані, які далеко не вичерпують питання про участь робітників у роботі Рад, свідчать про їх справжній демократизм як органів влади всього народу на чолі з його провідною силою — робітничим класом. Неухильний розвиток демократичних принципів формування і роботи Рад сприяє повнішому вираженню волі й інтересів всіх трудящих, всіх націй і народностей країни, обумовлює визначене у проєкті Конституції СРСР дальше посилення ролі Рад народних депутатів у вирішенні найважливіших питань суспільного життя.

Важливу роль в політичній системі розвинутого соціалізму відіграють професійні спілки, які виступають необхідною формою зміцнення внутрікласової згуртованості і організованості робітничого класу, а також організаційною формою поширення його впливу на інші класи і соціальні групи суспільства.

Радянські профспілки, що об'єднують у своїх рядах 113,5 млн. чол., або близько 87% всіх зайнятих у народному господарстві працівників³⁷, є найбільш масовою організацією робітничого класу і всього суспільства, соціальна база якої має тенденцію до дальшого розширення. Так, лише за вересня 1976 р. до березня 1977 р. колгоспні профспілкові організації поповнились 2 млн. членів і об'єднують нині 5,6 млн. чол.³⁸. В міру перетворення сільськогосподарської праці у різноманітність індустріальної поступово створюються умови для повного втілення в життя вказівки В. І. Леніна про те, що будучи «...школою комунізму взагалі, профспілки повинні бути, зокрема, школою управління соціалістичною промисловістю (а потім поступово і землеробством) для всієї маси робітників, а потім і для всіх трудящих»³⁹.

Перетворення профспілок у все більш масову і широкую організацію трудящих, провідне місце в якій належить 74-мільйонному робітничому класу, відбиває загальну закономірність розвитку соціально-класових відносин зрілого соціалістичного суспільства: дедалі тісніше зближення всіх соціальних класів і груп навколо робітничого класу і на основі його соціалістичних інтересів і комуністичних ідеалів.

Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, всіх державних і громадських організацій є Комуністична партія. КПРС існує для народу і служить народові, з честю виконуючи свою історичну місію вождя, керівника, організатора і вихователя робітничого класу, всіх трудящих.

³⁵ «Правда», 21 червня 1975 р.

³⁶ «Правда», 25 червня 1977 р.

³⁷ Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма, стор. 350; «Правда», 22 березня 1977 р.

³⁸ «Правда», 22 березня 1977 р.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 331.

Розробляючи вчення про партію і перетворюючи його в життя В. І. Ленін показав, що для того, щоб «...обслуговувати масу і виражати її правильно усвідомлені інтереси, передовий загін, організація, повинна всю свою діяльність вести в масі, залучаючи з неї всі без винятку кращі сили, перевіряючи на кожному кроці, щільно і об'єктивно, чи підтримується зв'язок з масами, чи живий він. Так і *тільки* так, передовий загін виховує і освічує масу, виражаючи її інтереси, навчаючи її організації, спрямовуючи *всю* діяльність маси по шляху свідомої класової політики»⁴⁰. Наша партія яскраво втілює ці основоположні ленінські принципи, залучаючи до своїх лав дійсно кращі сили усіх класів і соціальних груп радянського суспільства, в результаті чого зростають, зміцнюються, розширюються її зв'язки з масами, вплив на всі сфери суспільного життя, всі ділянки комуністичного будівництва. Першочергове значення партія надає поповненню своїх рядів за рахунок робітничого класу. «Ми глибоко задоволені тим, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — що робітники становлять нині 58% тих, хто вступає в її ряди. Це закономірно, це відображає провідну роль робітничого класу в житті суспільства»⁴¹.

Роль робітничого класу як провідної сили радянського суспільства завжди знаходила своє відображення в соціальному складі Комуністичної партії. В умовах зрілого соціалізму вплив робітників на зростання партії і поліпшення її якісного складу неухильно посилюється. Так, в 1962—1965 рр. серед прийнятих кандидатами в члени КПРС робітники становили 44,7%, в 1966—1970 рр. — 52%, а в 1971—1975 рр. — 57,6%. За станом на 1 січня 1976 р. із 15 638 891 члена і кандидата в члени партії робітників було 6 509 312 (41,6%)⁴². Значно зріс останнім часом прошарок робітників в складі Компартії України — бойового загону КПРС. Тільки за період з 1966 р. до 1976 р. їх питома вага збільшилась з 38,4% до 42,4%⁴³.

Виключно важливе значення роботи партійних організацій по дальшому зміцненню провідного місця робітників у своїх рядах обумовлюється існуванням прямого, нерозривного зв'язку між соціальним складом партії і її політичною лінією на посилення впливу робітничого класу в суспільно-політичному житті радянського суспільства. Послідовне здійснення даної лінії забезпечується, звичайно, вже в силу того, що всі члени Комуністичної партії є одностайними, що стоять на позиціях ідеології робітничого класу, незалежно від їх соціальної належності. Разом з тим, справжній характер партії, вчить марксизм-ленізм, її класова суть визначається як ідеологічними принципами, програмними цілями, стратегією, тактикою і всім напрямом її політичної діяльності, так й соціальним складом і соціальною базою, на яку вона спирається⁴⁴.

Забезпечення в соціальному складі партії певних класових пропорцій, проте, не вирішує повністю завдання посилення визначального впливу робітничого класу на її дальше зростання і поліпшення якісного складу. Це завдання вирішується партійними організаціями з допомогою цілого комплексу заходів внутріпартійного життя, які забезпечують не лише поповнення партійних рядів дійсно передовими, найбільш свідомими представниками робітничого класу, але й неухильне підвищення активності робітників-комуністів у обговоренні, виробленні і здійсненні партійних рішень, тобто посилення їх ролі в повсякденному житті і діяльності партії. Дотримуючись вказівки В. І. Леніна «...про виді-

⁴⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 36.

⁴¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 70.

⁴² «Партийная жизнь», 1976, № 10, стор. 15.

⁴³ Коммунистическая партия Украины — боевой отряд КПСС, К., 1976, стор. 21.

⁴⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 249.

лення робітничою масою якнайбільшого числа робітників, здатних керувати рухом і партійними організаціями, як членів місцевих центрів і центру загальнопартійного...»⁴⁵, партійні органи послідовно розвивають внутріпартійну демократію, принцип колективності керівництва, створюючи сприятливі умови для розширення участі робітників-комуністів у здійсненні керівництва партійною роботою. Про це, зокрема, свідчать хоча б такі цифри. У період між XXIV і XXV з'їздами КПРС питома вага робітників та колгоспників, обраних членами парткомів і партбюро, секретарями і заступниками секретарів цехових парторганізацій, збільшилася з 40,6% до 43%, первинних парторганізацій — з 30,7% до 33%. Якщо у 1970—1971 рр. робітники і колгоспники серед обраних членами і кандидатами в члени райкомів, міськкомів і окружкомів партії, членами відповідних ревізійних комісій становили 35,9%, то в 1975—1976 рр. — 41,1%, а серед членів і кандидатів у члени обкомів, крайкомів і ЦК Компартії союзних республік та членів відповідних ревізійних комісій їх доля становила, відповідно, 27,8% і 30,2%⁴⁶.

Становлять інтерес і дані про склад розширених парткомів*, які з ініціативи ЦК КПРС створюються, починаючи з квітня 1969 року⁴⁷, в первинних організаціях, що нараховують понад 1000 комуністів. У 1973 р. вони функціонували в 37 великих первинних організаціях⁴⁸. До складу розширених парткомів створених, наприклад, в кінці 1969 р. на Дніпродзержинському хімкомбінаті і Харківському тракторному заводі було обрано 39 і 59 комуністів, серед яких робітники становили, відповідно, 20 і 30 чол. Активна участь останніх в роботі розширених парткомів сприяла значному підвищенню рівня підготовки питань на засідання бюро, поліпшенню контролю за виконанням прийнятих рішень, посиленню практичної допомоги цеховим парторганізаціям і партгрупам. Характерно, що робітники — члени парткому ХТЗ, регулярно становили 50% виступаючих на його засіданнях⁴⁹.

Яскравим показником зростання провідної ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті країни, його безпосереднього впливу на формування політики партії, вироблення перспективних планів комуністичного будівництва є неухильне збільшення представництва, активна участь робітників у роботі вищих партійних органів. Так, на XXIII з'їзді КПРС робітники різних галузей промисловості, будівництва і транспорту були представлені 1141 делегатом, на XXIV — 1195, а на XXV з'їзді — 1310⁵⁰. Широке представництво робітничого класу — характерна риса з'їздів Компартій всіх союзних республік. У роботі XXV з'їзду Компартії України, наприклад, брали участь 730 робітників — шахтарів і металургів, машинобудівників і енергетиків, будівельників, трудівників інших галузей промисловості, транспорту, зв'язку⁵¹.

⁴⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 164.

⁴⁶ «Партийная жизнь», 1976, № 10, стор. 20.

* Визначаючи час створення експериментальних парткомів у розширеному складі деякі дослідники допускають неточність, відносячи його до періоду після XXIV з'їзду КПРС (Див.: М. В. Сикорский. КПСС на этапе развитого социализма, Минск, 1975, стр. 303).

⁴⁷ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 421, арк. 42.

⁴⁸ Див.: Некоторые вопросы организационно-партийной работы, М., 1973, стор. 134.

⁴⁹ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 17, арк. 31, 113, 114.

⁵⁰ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 101; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 135; Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 115.

⁵¹ XXV съезд Коммунистической партии Украины. Стенографический отчет, К., 1976, стор. 120.

На XXV з'їзд КПРС робітничий клас республіки делегував 250⁵² кращих своїх представників, серед яких були відомі передовики і новатори виробництва, ініціатори багатьох патріотичних починань Г. Я. Горбань, А. Я. Донченко, М. І. Мілян, В. Г. Мурзенко, Є. П. Проскурін, Л. М. Самокиш, К. А. Северинов та ін.

З трибуни партійного з'їзду прозвучали виступи Героїв Соціалістичної Праці прославленого шахтаря з Кемеровської області Є. І. Дроздецького, прядильниці Івановського меланжевого комбінату А. Ф. Єрофеевої, токаря Балтійського заводу ім. Орджонікідзе О. В. Чуєва, знатного московського будівельника М. А. Злобіна, трактористки радгоспу «Харківський» з Кустанайської області К. Д. Доненбаєвої та інших представників робітничого класу країни. Робітники — делегати вищого форуму партії, з глибокою вдячністю говорили про її багатогранну роботу по вихованню у робітничого класу почуття справжнього господаря своєї держави, відповідальності за здійснення провідної ролі в будівництві комунізму, вірності пролетарському інтернаціоналізму.

Розробляючи теоретично і вирішуючи практично проблеми здійснення радянським робітничим класом провідної ролі у перебудові суспільства на комуністичних началах, партія розглядає це як велике інтернаціональне завдання, що відповідає інтересам робітничого класу соціалістичних країн, усього міжнародного пролетаріату. При цьому партія виходить з того, що робітничий клас СРСР не тільки вносить вирішальний вклад у даліше зміцнення економічного та оборонного потенціалу світової системи соціалізму і разом з робітничим класом країн соціалістичної співдружності подає підтримку міжнародному робітничому рухові, боротьбі народів за національне визволення та соціальний прогрес, але й напромаджує інтернаціональний за своєю суттю і значенням конкретний досвід, з допомогою якого, як підкреслював у свій час В. І. Ленін, «...майбутня міжнародна революція споруджуватиме свою соціалістичну будову»⁵³.

Виконуючи заповіт В. І. Леніна, який вважав узагальнення досвіду робітничого і комуністичного руху різних країн найважливішою передумовою розвитку теорії наукового комунізму, що виростає «...з сукупності революційного досвіду і революційної думки всіх країн світу»⁵⁴, КПРС послідовно виступає за з'єднання зусиль усіх марксистсько-ленінських партій у творчій розробці теорії на основі колективного аналізу досвіду кожної братньої партії.

Досвід незаперечно показує, зазначалось у Підсумковому документі міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій у Москві (1969 р.), що взяття робітничим класом у свої руки політичної влади, усупільнення засобів виробництва створюють лише об'єктивні можливості для вирішення усіх багатогранних завдань створення і розвитку нового суспільства, а як ці можливості реалізуються на практиці, залежить в першу чергу від правлячих комуністичних партій, від їх умінь вирішувати найскладніші завдання, що висувуються життям⁵⁵. При цьому, що було підтверджено і на Берлінській конференції комуністів Європи, боротьба «за соціалізм у своїй країні і відповідальність кожної партії перед своїм робітничим класом і народом зв'язані з взаємною солідарністю трудящих усіх країн, усіх прогресивних рухів і народів

⁵² XXV з'їзд КПРС. Стенографічний звіт, т. 2, К., 1976, стор. 305—561 (підрахунки авторів).

⁵³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 360.

⁵⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 9.

⁵⁵ Дия.: Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, Москва, 5—17 червня 1969 р., К., 1969 р., стор. 273.

у боротьбі за свободу і зміцнення незалежності, за демократію, соціалізм і мир в усьому світі»⁵⁶.

Отже, зростання ролі робітничого класу — провідної сили на шляху до соціального прогресу — розглядається комуністами світу як найважливіша закономірність розвитку сучасного революційного процесу, переростання соціалістичного суспільства в комуністичне. Розробляючи і конкретизуючи у тісному контакті з іншими комуністичними і робітничими партіями стратегічні установки класиків марксизму-ленінізму у відповідності до сучасних умов, наша партія, як зазначав член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш М. А. Суслов, «...переконливо довела на основі аналізу закономірностей розвитку соціалізму, що провідна роль робітничого класу зберігається аж до побудови комунізму і досягнення соціальної однорідності суспільства»⁵⁷. На основі творчого розвитку марксистсько-ленінського вчення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату, яке дає розуміння того, що цілий комплекс історичних, соціально-економічних, політичних та ідеологічних факторів визначає далі зростання значення робітничого класу у вирішенні завдань комуністичного будівництва, партія послідовно здійснює курс на зміцнення його провідної ролі в усіх сферах життя радянського суспільства. В процесі цілеспрямованої, багатогранної роботи по вдосконаленню існуючих і пошуках нових ефективних засобів реалізації цього завдання Комуністична партія нагромаджує практичний досвід, який дає цінний матеріал для теоретичних узагальнень і нових наукових висновків, що сприяє постійному творчому розвитку марксизму-ленінізму, свідчить про його велику життєву силу, про те, що саме він дає вірний ключ до практичної революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу і всіх трудящих.

⁵⁶ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі. До підсумків конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін, 29—30 червня 1976 року, К., 1976, стор. 31.

⁵⁷ М. А. Суслов. Другий з'їзд РСДРП і його всесвітньо-історичне значення. К., 1973, стор. 23.

В. П. Шевчук, В. П. Варивода

ВОЗРАСТАНИЕ ВЕДУЩЕЙ РОЛИ РАБОЧЕГО КЛАССА В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ СТРАНЫ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье на основе теоретического наследия классиков марксизма-ленинизма, документов Коммунистической партии освещаются некоторые аспекты возрастания ведущей роли рабочего класса как объективной закономерности общественно-политического развития советского общества, подчеркивается историческое значение опыта КПСС по руководству этим процессом в современных условиях.

Конституція СРСР—основний закон розвинутого соціалістичного суспільства

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

ВІД ДЕРЖАВИ ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРІАТУ ДО ЗАГАЛЬНОНАРОДНОЇ ДЕРЖАВИ

Наполегливою, героїчною працею радянського народу під керівництвом Комуністичної партії в СРСР побудовано розвинуте, зріле соціалістичне суспільство. «Ми створили нове суспільство, суспільство, подібного якому людство ще не знало. Це — суспільство безкризової, постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи. Це — суспільство, де панує науковий матеріалістичний світогляд. Це — суспільство твердої впевненості в майбутньому, світлих комуністичних перспектив. Перед ним відкриті безмежні простори дальшого всебічного прогресу»¹.

Надзвичайно важливим етапом у житті суспільства зрілого соціалізму стало опублікування проекту нової Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Необхідність нової Конституції, її основні риси, що виражають всесвітньо-історичні завоювання радянського народу, здійснені під керівництвом Комуністичної партії, знайшли глибоке і всебічне висвітлення у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Конституційної комісії тов. Л. І. Брежнєва на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС.

У проекті нової Конституції зафіксовано факт побудови розвинутого соціалістичного суспільства, дано цілісну картину зрілого соціалізму, його політичної та економічної систем, соціального розвитку і культури, зовнішньої політики. Водночас у ньому показано величезні завоювання всенародної соціалістичної демократії, широкі права і свободи громадян, а також їх обов'язки, національно-державний устрій Радянського Союзу, систему органів влади і управління, інші важливі принципи, що в своїй єдності й становлять Основний Закон нашої загальнонародної держави. «Союз Радянських Соціалістичних Республік,— наголошується у першій статті проекту, — є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітничого класу, селянства та інтелігенції, всіх націй і народностей країни»².

Радянська держава виникла 60 років тому в результаті перемоги Великого Жовтня, як держава диктатури пролетаріату. В цьому проявилась одна з найважливіших загальних закономірностей соціалістичної революції, суть якої полягає в тому, що пролетарська революція, яка здійснюється трудящими масами на чолі з робітничим класом і під керівництвом його марксистсько-ленінської партії, веде до встановлення диктатури пролетаріату.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 97.

² Конституція (основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Проект, К., 1977, стор. 6.

Форми диктатури пролетаріату визначаються конкретно-історичними умовами тієї чи іншої країни й залежать від рівня її економічного розвитку, розстановки класових сил, гостроти класової боротьби. У нашій країні пролетарська держава створилась у формі Республіки Рад і з першого дня свого існування стала, як і передбачав В. І. Ленін, «...по-новому демократичною (для пролетарів і неїмущих взагалі) і по-новому диктаторською (проти буржуазії)»³.

Намагаючись будь-що очорнити Радянську державу, антикомуністи різних мастей роблять спроби видати диктатуру пролетаріату як антипод демократії. Всіляко перекручуючи і перебільшуючи насильницький характер диктатури пролетаріату, вони замовчують той факт, що це був вимушений захід, спрямований проти експлуататорів, які чинили опір. «Встановлення і зміцнення Радянської влади як однієї з форм диктатури пролетаріату, — підкреслюється у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — на ділі забезпечило небачену, неможливу в жодній капіталістичній країні свободу і демократію для гігантської трудящої більшості»⁴.

Досвід Радянської держави і країн, які після другої світової війни стали на шлях будівництва нового, соціалістичного суспільства, переконливо свідчить про те, що «...не в одному насильстві суть пролетарської диктатури, і не головним чином в насильстві»⁵. Головна мета диктатури пролетаріату — не насильство, не руйнування, а творча діяльність по перетворенню соціально-економічного і політичного життя на соціалістичних засадах. Таке перетворення здійснює робітничий клас у союзі з селянством та іншими суспільними верствами трудящих. Ось чому диктатура пролетаріату виступає як найширша демократія для переважної більшості населення.

Основний напрям розвитку пролетарської держави у перехідний період від капіталізму до соціалізму полягає в тому, що в ході соціалістичного будівництва на основі піднесення економіки і культури, подолання опору експлуататорських класів відбувається розширення її соціальної бази. До управління суспільством все ширше залучаються трудящі міста і села. Із створенням основ соціалізму, прийняттям Конституції 1936 р. держава диктатури пролетаріату почала переростати у загальнонародну державу. Цей процес завершився в ході будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. «З побудовою зрілого соціалізму, — говорив товариш Л. І. Брежнев на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС, — з переходом на ідейно-політичні позиції робітничого класу всіх верств населення і держава наша, яка виникла як диктатура пролетаріату, переросла в загальнонародну державу»⁶. В умовах зрілого соціалізму загальнонародна держава продовжує зміцнюватись й удосконалюватись на міцній і непохитній соціалістичній економічній і соціальній базі.

Важливим напрямом усієї роботи по комуністичному будівництву XXV з'їзд визначив всебічний розвиток політичної системи радянського суспільства. «Йдеться про вдосконалення соціалістичної державності, про дальший розвиток соціалістичної демократії, про зміцнення правової основи державного і громадського життя, про активізацію ді-

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 33.

⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 5.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 373.

⁶ Л. І. Брежнев. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року, К., 1977, стор. 4.

яльності громадських організацій»⁷. Комуністична партія, її Центральний Комітет виходили і виходять з того, що в нашій країні побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, яке поступово переростає в комуністичне, з того, що наша держава є загальнонародною державою, яка виражає інтереси і волю всього народу.

У програмних документах КПРС підкреслюється тісний зв'язок, наступність між державою диктатури пролетаріату і загальнонародною державою. Слід відзначити, що загальнонародна держава зберігає все основне багатство змісту принципів, творчих функцій, що виробились ще під час виникнення і розвитку держави диктатури пролетаріату. Найважливіші особливості і риси пролетарської державності сприймаються і розвиваються загальнонародною державою завдяки тому, що зберігається наступність у найголовнішому і вирішальному, — загальнонародна держава, як і держава диктатури пролетаріату, продовжує залишатися класовою політичною організацією соціалістичного типу.

У загальнонародній державі не тільки зберігається, а й зростає провідна роль робітничого класу як найпередовішого, найорганізованішого класу соціалістичного суспільства, авангарду всіх трудящих в їх боротьбі під керівництвом Комуністичної партії за побудову комунізму. Підвищилась громадсько-політична активність колгоспного селянства, народної інтелігенції, які беруть участь в управлінні державою, всіма справами соціалістичного суспільства.

Водночас загальнонародна держава характеризується глибокими зрушеннями в соціальній структурі нашого суспільства, що стало однією з причин і передумов для створення нової Конституції. Зріс чисельно і якісно робітничий клас. Якщо в 1939 р. він становив 33,5% населення країни, то в 1977 р. — дві третини. Понад дві третини робітників мають освіту в обсязі восьмирічної середньої школи і вище, тоді як у 1939 р. лише 8% робітників закінчили неповну середню школу⁸. Краща загальноосвітня підготовка робітників сприяє швидкому оволодінню складною сучасною технікою, підвищенню професійної кваліфікації. Праця робітників дедалі більше наближається до праці інженерно-технічних працівників. Значно зросла громадсько-політична активність робітників, їх участь в управлінні державою.

Змінилось і селянство. Нинішній колгоспник народився і виріс на селі, його психологія сформувалася вже на соціалістичній основі. Різко зросла технічна озброєність сільськогосподарського виробництва, серед трудівників села збільшилась питома вага кваліфікованих працівників. Зокрема, в 1975 р. 62,2% з них мали неповну середню і середню освіту. Форми оплати праці колгоспників наблизились до форм оплати на державних підприємствах. Змінився їх побут.

У міру зростання рівня культури народу і небувалою збільшення ролі науки в комуністичному будівництві зростає і питома вага інтелігенції в житті нашого суспільства. З 1941 р. по 1975 р. чисельність спеціалістів, зайнятих у народному господарстві, збільшилась з 2,4 млн. до 22,8 млн., або більш як у 9 разів⁹. В ході побудови розвинутого соціалістичного суспільства завершилось формування інтелігенції як соціалістичної соціальної групи. За своїм походженням та діяльністю вона нерозривно зв'язана з робітничим класом і колгоспним селянством.

Таким чином, у загальнонародній державі, якою є Радянський Союз, уперше в світі утвердилась соціально-політична та ідейна єдність

⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 90.

⁸ XXV съезд КПСС и развитие марксистско-ленинской теории. Материалы Всесоюзной научно-теоретической конференции. Москва. 4—6 октября 1976 года. М., 1977, стор. 32; «Радянська Україна», 5 червня 1977 р.

⁹ Там же, стор. 33—34.

народу, зростає соціально однорідне суспільство, що складається виключно з соціалістичних класів і соціальних груп.

На етапі розвинутого соціалістичного суспільства відбувається інтенсивний процес дальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства, поступового стирання грані між ними. Це також стосується і взаємовідносин між цими класами та інтелігенцією. Програмною метою партії є побудова безкласового суспільства, досягнення повної соціальної однорідності, тобто усунення класових відмінностей, подолання ще існуючих відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею.

Не тільки юридичною, але й фактичною стала у СРСР рівність націй. Усі республіки досягли високого економічного розвитку. Водночас економіка кожної з них перетворилась у нерозривну частину єдиного народногосподарського комплексу. «Спільним знаменником усіх цих змін, — говорив Л. І. Брежнєв на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС, — є зростаюча соціальна однорідність радянського суспільства. Ще міцнішим став непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Поступово стираються відмінності між основними соціальними групами. Дедалі більше зближаються самим ходом свого життя всі нації і народності нашої країни. Склалась нова історична спільність людей — радянський народ»¹⁰.

Глибину і масштабність змін, що сталися у суспільному житті нашої країни, добре видно на прикладі кожної радянської республіки, в тому числі й України. Про це переконливо говорив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький на червневому (1977 р.) Пленумі Центрального Комітету Комуністичної партії України, який розглянув питання «Про проект Конституції СРСР і завдання партійних організацій республіки, що впливають з доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва і рішень травневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС».

За 40 років, відзначив товариш В. В. Щербицький, населення республіки зросло більш як на 14 млн. чол., або в 1,4 раза. При цьому чисельність робітничого класу порівняно з довоєнним рівнем зросла в 2,9 раза, а його питома вага в складі населення більш як подвоїлась¹¹. Швидкими темпами розвивалася економіка республіки — складова частина єдиного народногосподарського комплексу країни. Обсяг промислового виробництва збільшився у 17 разів, а продуктивність праці за цей же час зросла у 7,2 раза. Глибокі зміни сталися у технічному виробництві, в організації праці. Змінився і сам робітничий клас. Так, у 1970 р. близько 70% робітників мали вищу і середню освіту проти 11% у 1939 р.

Докорінно змінилося радянське село. Зросли його технічна оснащеність технікою, поставки мінеральних добрив, масштаби меліоративного будівництва. Сільськогосподарське виробництво дедалі більше стає на індустріальну основу. Врожайність зернових підвищилась з 10,4 ц в 1936 р. до 27,9 ц з гектара у 1976 р., виробництво м'яса і молока за цей період зросло у 2,7—2,9 раза, яєць — у 3,6 раза¹².

Великих успіхів досягнуто у культурному будівництві, в соціальному розвитку. Зокрема, у республіці, як і в усій країні, завершено в основному перехід до загальної середньої освіти молоді. Кількість спеціалістів народного господарства збільшилась порівняно з 1940 р. у

¹⁰ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 4.

¹¹ «Радянська Україна», 11 червня 1977 р.

¹² Там же.

8,7 раза, в тому числі інженерів і вчителів відповідно у 12 і 8 разів, лікарів — у 4,4 раза. Число наукових працівників зросло за цей же час у 9 разів, студентів — у 7,3 раза, учнів у середніх спеціальних навчальних закладах — майже у 5 разів.

У нашій країні створено суспільство, законом життя якого є турбота всіх про благополуччя кожного і турбота кожного про благополуччя всіх. Про це, зокрема, свідчать ті зміни, що сталися в галузі соціального розвитку в Українській РСР. Так, у 1976 р. введено у дію житла майже в 9 разів більше, ніж у 1936 р., кількість лікарняних ліжок і місць у дитячих дошкільних закладах збільшилась відповідно у 5,3 і 8,3 раза. Значно зросли реальні доходи населення і суспільні фонди споживання¹³.

Як відзначалося на червневому (1977 р.) Пленумі ЦК Компартії України, таких результатів вдалося досягти за роки, на які припадає і період Великої Вітчизняної війни, коли практично все народне господарство УРСР було зруйноване. «Тільки завдяки самовідданості, справді героїчній праці робітничого класу, селянства, інтелігенції республіки,— говорив на Пленумі тов. В. В. Щербицький, — братерській допомозі всіх націй і народностей нашої країни нам стали під силу велетенські, справді історичні звершення»¹⁴.

В нових історичних умовах загальнонародна держава розвиває далі й повніше втілює у життя всі соціальні риси, корінні переваги держави соціалістичного типу, закладені в її природі. Піднімаючись на нову, більш високу ступінь, вона збагачується при цьому новими рисами і властивостями, обумовленими економічним і соціально-політичним ладом розвинутого соціалістичного суспільства.

У проекті нової Конституції СРСР вичерпно повно і водночас лаконічно визначені найвища мета Радянської держави — побудова безкласового комуністичного суспільства і головні завдання загальнонародної держави. Це — створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення у комуністичні, виховання людини комуністичного, суспільства, підвищення матеріального і культурного рівня трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва. В цих положеннях виражено глибокий гуманізм суспільства розвинутого соціалізму, де все робиться в ім'я людини, для її блага. Розширення і поглиблення соціалістичної демократії відповідає умовам і можливостям розвинутого соціалістичного суспільства, загальнонародної держави.

Характеризуючи головні риси змісту проекту нової Конституції, товариш Л. І. Брежнєв говорив: «Насамперед слід відзначити, що в ньому дано розгорнуту характеристику керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії, чітко відображено справжнє місце нашої партії в радянському суспільстві і державі. На відміну від Конституції 1936 року про це сказано ширше, в спеціальній статті»¹⁵.

Керівна роль партії в нашому суспільстві обумовлюється тим, що вона являє собою вищий тип суспільно-політичної організації трудящих. КПРС виступає ядром політичної системи радянського суспільства. Вона не тільки керує громадськими і державними організаціями, підвищує їх роль в соціалістичному суспільстві, залучає маси до управління державними і господарськими справами, але й гарантує здійснення наро-

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Л. І. Брежнєв. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 7.

довладдя, стоїть на охороні соціалістичного демократизму. «Справжній демократизм, — відзначав Л. І. Брежнєв, — пронизує всі сфери нашого суспільства, ефективно забезпечує як інтереси і права всього народу, так і інтереси і права кожного громадянина. І головним носієм принципів соціалістичної демократії, гарантом її успішного поступального розвитку виступає наша ленінська партія»¹⁶.

Той факт, що питання розвитку демократії в нашій країні розробляються і послідовно здійснюються саме Комуністичною партією, цілком закономірний. КПРС концентрує й втілює у політичних рішеннях народні інтереси і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь радянського суспільства. «Партія комуністів-ленінців — це глибоко демократичний організм, який об'єднує 16 млн. найкращих представників робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції»¹⁷.

Озброєна марксистсько-ленінським вченням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу. Діючи в рамках Радянської Конституції, КПРС як правляча партія визначає політичну лінію у вирішенні всіх вузлових питань державного життя.

У проекті Конституції одержали дальший розвиток демократичні принципи формування і діяльності Рад. Зокрема, у його 2-й статті наголошується: «Вся влада в СРСР належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР».

Всі інші державні органи підконтрольні й підзвітні Радам». Нова назва Рад — Ради народних депутатів — більш точно відображає зміни в суті й формі нашої держави.

Найважливіше, що характеризує Ради на сучасному етапі — це їх всезростаюча масовість, народність. Так, до Верховної Ради СРСР, яка налічує у своєму складі 1517 депутатів, обрано 498 робітників і 271 колгоспника, тобто понад половину складу найвищого органу державної влади країни становлять робітники і колгоспники. Серед депутатів місцевих Рад республіки п'ятнадцятого скликання робітники і колгоспники становили 72,3%¹⁸. До діяльності Рад все активніше залучаються широкі маси трудящих. Зокрема, в органах громадської самодіяльності, на які спираються Ради (вуличні і будинкові комітети, народні дружини, товариські суди на підприємствах і за місцем проживання та ін.) працюють майже 30 млн. чол., в Українській РСР — близько 8 млн. чол.

19 червня 1977 р. в усіх союзних республіках відбулися вибори до місцевих Рад депутатів трудящих. В Українській РСР до 25 обласних, 595 районних, 398 міських і 9317 сільських і селищних Рад обрано 522 тис. депутатів — кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства і радянської інтелігенції. А всього до місцевих Рад депутатів трудящих країни обрано майже 2 млн. 230 тис. трудівників, які заслужили визнання своєю чесною працею, благородними людськими якостями, серед них робітники і колгоспники становлять 68,3%.

Підготовка і проведення виборів пройшли при найширшій і найактивнішій участі трудящих, з новою силою продемонстрували високий

¹⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 69.

¹⁷ Див. «Правда», 18 березня 1977 р.

¹⁸ «Радянська Україна», 17 червня 1977 р.; 19 червня 1975 р.

рівень розвитку соціалістичного демократизму. По країні було створено понад 2254 тис. виборчих комісій, в складі яких працювало більш як 9 млн. працівників громадських організацій, товариств і колективів трудящих. Головами виборчих комісій було понад 60% робітників і колгоспників, серед членів комісій вони становили 61,6%. В організації виборів у нашій республіці взяло участь понад 2 млн. чол.¹⁹

На відміну від буржуазної системи представництва радянські органи державної влади глибоко народні за своїм складом, за своїм покликанням, за змістом своєї діяльності. Наділені високим довірям народу, вони служать народу й підзвітні народу. Охоплення різними формами політичної творчості й управління практично всього дорослого самодіяльного населення — в цьому вирішальна перевага системи соціалістичної демократії, основна суть загальнонародної держави зрілого соціалізму.

У проекті нової Конституції передбачено підвищення ролі Рад як політичної основи загальнонародної держави. Верховна Рада СРСР правомочна вирішувати всі питання, що входять до компетенції Союзу РСР. Місцеві ж Ради виступають не тільки виразниками інтересів населення свого виборчого округу, але й у межах своїх прав контролюють і координують діяльність усіх організацій на своїй території. Проект Конституції ще раз підкреслює, що всі Ради — і Верховні і місцеві — становлять єдину систему органів державної влади. Ради та їх депутати зобов'язані регулярно інформувати громадян про проведену роботу, звітувати перед виборцями. Щоб ще більше підняти роль депутатів Рад, основні повноваження, надані їм у раніше прийнятому Законі про статус депутатів, включено до тексту проекту Конституції.

Дальшому поглибленню і розвитку соціалістичної демократії, залученню до керівництва державою широких народних мас сприятимуть статті проекту Конституції про важливу роль у житті країни профспілок, комсомолу, кооперативних та інших громадських організацій країни. Наймасовішою і найвпливовішою громадською організацією стали профспілки, що налічують у своїх лавах близько 113,5 млн. членів. Практично в них об'єдналися весь робітничий клас, вся народна інтелігенція, численні загони трудівників села. Провідне місце в радянських профспілках належить 74-мільйонному робітничому класу — головній соціально-економічній і політичній силі нашого суспільства²⁰. Значний вклад у будівництво комунізму вносить молодь і її передовий загін — комсомол, що об'єднує в своїх рядах понад 36 млн. юнаків і дівчат²¹. За масовими громадськими організаціями закріплюється право брати участь у вирішенні політичних, господарських, соціально-культурних питань, право законодавчої ініціативи. «Тим самим ще раз підкреслюється, — відзначав Л. І. Брежнєв, — що загальнонародна держава враховує інтереси всіх соціальних верств і груп населення»²².

У проекті Конституції визначено роль колективів трудящих, що свідчить про неухильне здійснення лінії партії на розвиток демократичних засад в управлінні виробництвом. Колектив трудящих, як і громадські організації, беруть участь в управлінні підприємствами і об'єднаннями, у розв'язанні питань організації праці і побуту, використанні коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-побутові потреби і матеріальне заохочення.

Загальнонародна держава дає змогу значно удосконалити положен-

¹⁹ «Правда України», 15 червня 1977 р.

²⁰ «Правда», 22 березня 1977 р.

²¹ «Комсомольська правда», 29 квітня 1977 р.

²² «Радянська Україна», 5 червня 1977 р.

ня Основного закону про права радянських громадян. Поряд з проголошенням загального принципу їхньої рівноправності поглиблені, розвинуті й розширені положення про конкретні соціально-економічні права, які торкаються основ життя людей (право на працю, на відпочинок, на охорону здоров'я, на освіту та ін.). Соціалістичне суспільство забезпечує всебічні демократичні права і свободи, виходячи з того, що вони не можуть і не повинні використовуватися проти нашого суспільного ладу, на шкоду інтересам радянського народу. Ці права і свободи невіддільні від громадянських обов'язків, зокрема, від високого обов'язку гідно служити Вітчизні. Головна гарантія всіх прав радянської людини — могутність і процвітання соціалістичної Батьківщини.

Всенародне обговорення проекту Конституції, яке розгорнулося в СРСР, свідчить про справжній демократизм радянського суспільства й сприяє дальшій активізації всього суспільно-політичного життя загальнонародної держави. «Тепер, коли наш народ іде назустріч 60-річчю Великого Жовтня, коли повсюдно обговорюється проект нового Основного Закону країни, — вказував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев, — особливо відчутна та активна і творча участь, яку беруть радянські люди в реалізації планів, намічених нашою лєнінською партією, в будівництві комунізму»²³.

Прийняття нової Конституції стане важливою віхою у політичній історії нашої країни, матиме важливе значення для зміцнення позицій соціалізму, миру і прогресу на міжнародній арені. Нова Конституція наочно продемонструє всім народам, в чому суть соціалістичної демократії, загальнонародної держави, збагатить скарбницю досвіду світового соціалізму, буде надихаючим прикладом для визвольної боротьби трудящих за рубежом.

²³ «Радянська Україна», 18 червня 1977 р.

И. П. Кожукало

ОТ ГОСУДАРСТВА ДИКТАТУРЫ ПРОЛЕТАРИАТА К ОБЩЕНАРОДНОМУ ГОСУДАРСТВУ

Резюме

В статье рассматривается процесс перерастания государства диктатуры пролетариата в общенародное государство, показывается, как в проекте новой Конституции отражено развитие политической системы развитого, зрелого социализма.

Повідомлення

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

ЗМІЦНЕННЯ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
І ТРУДЯЩОГО СЕЛЯНСТВА В 1917 р.

(НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

С. К. МЕЛЬНИК (Одеса), О. М. ЦИГУЛЬСЬКА (Кіровоград)

На необхідність об'єднання пролетаріату і селянства в революції вперше вказали К. Маркс і Ф. Енгельс. У нових історичних умовах В. І. Ленін творчо розвинув ідею основоположників наукового комунізму про резерви пролетарської революції у струнці і цільне вчення про союз робітничого класу і селянства. Саме Володимир Ілліч «...виявив реальних союзників пролетаріату в буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях. Він переконливо показав, що, поряд з головним рушієм революції — робітничим класом, надзвичайно важливу роль у революційній боротьбі має відіграти селянство. В. І. Ленін довів, що трудяще селянство ...об'єктивно заінтересоване не тільки в буржуазно-демократичній революції, а й у позаленні влади капіталу, бо радикальне розв'язання аграрного питання може дати тільки соціалізм»¹.

Проблема боротьби більшовицької партії за трудяще селянство, за зміцнення його союзу з робітничим класом у соціалістичній революції здавна привертає увагу дослідників. Це питання дістало глибоке відображення в ряді фундаментальних праць про перемогу Великого Жовтня на Україні². Так, у колективному творі «Ради України в 1917 р.»³ висвітлюється боротьба більшовиків за завоювання на бік робітничого класу Рад селянських депутатів і трудящих мас села. У книзі наводяться цікаві дані, зокрема, і по півдню України. Значний інтерес становить також монографія В. М. Чуприни⁴, яка на великому фактичному матеріалі розкриває боротьбу більшовиків України за здійснення в ході розвитку революції ленінських ідей і настанов про союз робітничого класу і трудящого селянства.

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 11.

² М. І. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, К., 1957; У. І. Рядніна. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції, К., 1957; С. М. Королівський. Перший з'їзд Рад України, К., 1957; С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I—II, К., 1967.

³ Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь. Ради України в 1917 р., К., 1974.

⁴ В. М. Чуприна. Більшовики України у боротьбі за трудяще селянство (березень 1917 — лютий 1918 рр.), Львів, 1974.

Однак ця важлива проблема, зокрема питання про боротьбу більшовиків півдня України за трудяще селянство, ще потребує дальшої розробки в історичній літературі. Спеціальних праць з даного питання майже немає*. В монографії С. К. Мельника⁵, наприклад, воно висвітлюється у зв'язку з загальною характеристикою боротьби трудящих півдня України за перемогу Радянської влади.

Автори даного повідомлення розглядають деякі питання боротьби більшовиків названого району за союз робітничого класу і трудячого селянства.

Союз двох трудящих класів — робітників і селян — забезпечив перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії. Як відзначається у Квітневих тезах В. І. Леніна і рішеннях VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), головним змістом діяльності більшовицьких організацій в наступний період стала боротьба за завоювання мас на бік партії. У ленінській програмі переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної союз пролетаріату і біднішого селянства становив класову основу стратегії партії. Тільки залучивши на бік робітничого класу трудяще селянство, можна було створити політичну армію майбутньої революції.

Провідною силою в боротьбі за перемогу соціалістичної революції на півдні України, як і в усій країні, був революційний робітничий клас, керований більшовицькими організаціями. За концентрацією промисловості і пролетаріату цей район займав одне з провідних місць серед інших районів України. Зокрема, по випуску продукції металообробної промисловості Херсонській губернії належало третє місце в країні і перше на Україні серед інших губерній⁶. Разом з тим в економіці району переважало сільське господарство, яке характеризувалося великим поміщицьким і куркульським землеволодінням. Господарства бідняків становили 40,8% селянських дворів (27,3% селян володіли наділами до 5 дес. землі). Тільки на Херсонщині понад 200 тис. трудівників села були безземельними⁷. Об'єктивно сільська біднота виступала безпосереднім союзником пролетаріату в соціалістичній революції.

Після повалення самодержавства революційні робітники і солдати, писав В. І. Ленін, «...відразу створили *свою* організацію, *Рад у робітничих депутатів*, відразу заходилися зміцнювати й розширяти її, створювати *самостійні* Ради солдатських і селянських депутатів»⁸. Навесні і частково влітку 1917 р. Ради вже були в усіх повітових містах і багатьох селах півдня України. В Одесі і Миколаєві виникли районні Ради.

Більшовики розглядуваного району, прагнучи злити в єдиний потік революційну енергію робітників і солдатів, вважали об'єднання Рад робітничих і Рад солдатських депутатів, що існували окремо, конкретним втіленням у життя ідеї союзу пролетаріату і трудячого селянства. Всеросійська нарада Рад також визнала за необхідне спіль-

* Мали місце лише окремі спроби висвітлити це питання. — Див.: В. М. Немченко. Селянський рух на півдні України напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Праці Одеського державного університету ім. І. Мечникова, т. 147, серія суспільних наук, вип. 2, 1957.

⁵ С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на півдні України (березень 1917 — березень 1918 рр.), К., 1966.

⁶ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1914 г., Петроград, 1915, стор. 46—49.

⁷ И. Л. Сабалдырев. Борьба большевиков за ленинскую аграрную программу на юге Украины и в Молдавии (1903—1917 гг.), Кишинев, 1972, стор. 108—109, 112.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 67.

не існування Рад робітничих і солдатських депутатів. У зв'язку з цим у квітні — травні 1917 р. відбулося їх об'єднання в Миколаєві, Єлисаветграді і Херсоні*. Тоді ж утворилося і Південне об'єднання цих органів. До нього ввійшли Ради Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської області (Румчерод).

Союз робітників і сільської бідноти формувався в непримиренній боротьбі проти меншовиків, есерів та бундівців — пособників буржуазії. Революційним силам у той час протистояли буржуазно-поміщицька контрреволюція в особі громадських комітетів та інших місцевих органів Тимчасового уряду, Центральна рада. Частина трудящих, зокрема селян, була під впливом ідеології дрібнобуржуазних угодовських партій. Саме тому в Радах, Румчероді (I скликання) та інших організаціях більшість належала меншовикам і есерам. Становище ускладнювалося й тим, що більшовики півдня входили до складу об'єднаних, спільних з меншовиками, соціал-демократичних організацій, а це заважало трудящим масам краще розібратися у справжніх цілях угодовців. Утворення самостійних організацій РСДРП(б) стало першочерговим завданням більшовиків півдня.

Наполегливо здійснюючи революційну тактику, більшовики повели боротьбу за маси, особливо за селянство, під лозунгами «Вся влада Радам!», «Мир — народам!», «Земля — селянам!». Під їх керівництвом революційні робітники виїздили на села, скликали спільні із селянами мітинги і збори, діяли через волосні і сільські комітети, Ради селянських депутатів і т. д. У Херсоні, наприклад, на мітинг, організований більшовиками, прибули 5 тис. чол. — головним чином, робітники, селяни і солдати⁹⁻¹⁰. Промовці закликали їх зміцнювати класову та інтернаціональну єдність, вести боротьбу за мир, землю і владу Рад, викривати контрреволюційну політику угодовських партій.

19 березня 1917 р. при Одеській Раді робітничих депутатів була організована спеціальна секція для роботи серед селян. Її діяльність поширювалася на Херсонську, Бессарабську і Подільську губернії. Одним з керівників секції був більшовик А. Трофимов. Дещо пізніше при ній створили комітет із представників робітничих організацій для поширення «основ революційного ладу серед селян». Секція розробила для цього комітету положення, на основі якого можна було б об'єднати «всі ліві групи серед селян»¹¹. 29 березня 1917 р. орган ЦК РСДРП(б) — газета «Правда» писала, що в села направлено 71 агітаційний загін. Їх учасники організовували збори селян, розповідали їм про події в країні, проводили вибори до сільських комітетів, вирішували орендні спори. Всього секція підготувала 4600 виїздів своїх представників у сільські місцевості губерній.

Селяни охоче йшли на збори, що їх проводили посланці робітничого класу (на деяких з них були присутні від 100 до 1000 чол.). Особливо масовістю відзначалися збори в Саврані, Бакші, Осичках, Вільшанці Балтського повіту, куди виїжджав один з летучих загонів Одеської Ради робітничих депутатів.

Міцні зв'язки з сільським пролетаріатом підтримували також більшовики Миколаєва. З приміських сіл Тернівки, Червоного, Богоявленська, Водопою, Мишківки, Великої і Малої Коренихи, Варварівки та ін-

* В Одесі, де найбільшим було засилля угодовських партій, це об'єднання не відбулося.

⁹⁻¹⁰ Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.), Херсон, 1957, стор. 41.

¹¹ В борьбе за Октябрь (март 1917 — январь 1918), Одесса, 1957, стор. 24—25.

ших у місто прибували представники від селян-бідняків, які зверталися до більшовицької фракції Миколаївської Ради з проханням допомогти їм у розв'язанні питання про землю, в організації сільських Рад¹²⁻¹³.

Більшовики вели боротьбу за зміцнення союзу пролетаріату і трудячого селянства головним чином через свої фракції в Радах, Румчероді та через селянські секції в цих органах з допомогою революційних робітників. В одному з донесень в ЦК РСДРП(б) з Одеси відзначалося: «Робота в селянській секції Ради робітничих депутатів здійснювалася під керівництвом соціал-демократів (більшовиків)...»¹⁴.

Боротьба більшовиків за селянські маси набула особливо великих розмірів весною 1917 р., коли проходила робота волосних і повітових з'їздів Рад селянських депутатів. За висловом В. І. Леніна, Ради являли собою таку демократичну установу, якої ще не бачили найкращі з демократичних республік буржуазного світу¹⁵. Більшовики, хоч і ставили меншість на з'їздах, з успіхом використовували їх трибуну, закликаючи селян до негайного організованого захоплення поміщицької землі. Есери ж, навпаки, намагалися будь-що добитися на з'їздах обмеження революційної діяльності селянських низів, нав'язати свої резолюції, зокрема такі, які перенесли б вирішення аграрного питання в Установчі збори. Проте це їм не завжди вдавалося. Так, під впливом більшовиків з'їзд селян Херсонщини (3—4 квітня 1917 р.) прийняв резолюцію, яка підкреслювала, що весь народ разом з селянством повинен вимагати встановлення в Росії демократичної (народновладної) республіки. «Земля, вода, повітря і скарби земних надр, — сказано в резолюції, — є і повинні бути надбанням всього народу...»¹⁶. Селянський з'їзд Ізмайльського повіту, який відбувся 11—13 червня 1917 р., у прийнятій резолюції записав, що земля, вода і ліси оголошуються загальнонародною власністю¹⁷.

В арену політичної боротьби перетворилися і селянські з'їзди в Миколаєві, Тирасполі та інших містах. За підрахунками Ж. П. Тимченко, всього в період двовладдя на Україні відбулося 72 таких з'їзди (14 — губернських, 58 — повітових), з них на півдні України — 12 (4 губернських і 8 повітових)¹⁸. Вони свідчили про значні зрушення в політичній свідомості селян, особливо бідноти і наймитів, які розуміли, що без підтримки з боку робітників і революційних солдатів їм не зламати опору поміщиків і не розв'язати аграрного питання у своїх інтересах.

Аграрне питання не сходило з порядку денного Рад півдня України. Аккерманська Рада робітничих і солдатських депутатів, наприклад, запропонувала волосним і селянським комітетам реквізувати для посіву всі приватновласницькі землі, незасіяні і незаорендовані через високу орендну ціну. В. І. Ленін писав на сторінках «Правды», що «Аккерманська Рада робітничих і солдатських депутатів... правильно враховує,

¹²⁻¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 156, арк. 14; Боротьба за владу Рад на Миколаївщині (1917—1920 рр.), Миколаїв, 1959 стор. 23; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, К., 1957, стор. 359.

¹⁴ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 380.

¹⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 30.

¹⁶ Победа Советской власти на Херсонщине, стор. 42—43.

¹⁷ Боротьба за владу Советов в Молдавии (март 1917 — март 1918 гг.), Кишинев, 1957, стор. 49.

¹⁸ Боротьба за Великий Октябрь на Николаевщині (февраль 1917 — март 1918), Николаев, 1957, стор. 40—41; Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 3829, оп. 1, спр. 147, арк. 33; Ж. П. Тимченко. Селянські з'їзди на Україні в 1917 р. — «УІЖ», 1969, № 11, стор. 113—116.

що посіви треба збільшити що б то не стало і до найбільших меж»¹⁹.

З кожним днем усе менше вірило селянство угодовським партіям. У с. Вільшанці Балтського повіту, наприклад, селяни заявили їх агітаторам: «Відкіля приїхали, туди можете і їхати. Ви приїхали буржуїв захищати». Есерівську літературу відмовлялися купувати і читати. «У ваших книжках ви нас теж обманюєте», — говорили вони. Есерівські пропагандисти, які виїжджали на села під охороною озброєних загонів, зізнавалися: «Зустрічали нас селяни мовчки, підозріло поглядаючи на гвинтівки наших солдатів»²⁰.

В агітаційній роботі серед трудящих і, зокрема, селянства більшовики півдня України використовували статті і промови В. І. Леніна, які регулярно друкувалися в газеті «Правда». Ленінські праці видавалися й спеціально для селян окремими брошурами. Наприклад, в Одесі був видрукований «Відкритий лист до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів» В. І. Леніна під назвою «До селянських делегатів»²¹. Несучи в маси полум'яє ленінське слово, більшовики роз'яснювали політику партії з основних питань революції, зокрема аграрну програму РСДРП(б).

Дальшому революціонізуванню селянства сприяло зростання його зв'язків з пролетаріатом промислових центрів. Так, влітку 1917 р. з ініціативи більшовиків Миколаєва було організовано масовий виїзд представників робітничого класу на село. Більшовицька організація заводу «Наваль» і Рада робітничих і військових депутатів прийняли рішення закрити на два тижні підприємство, а робітників направити в села Херсонщини для допомоги селянам у збиранні врожаю. Незважаючи на шалений опір угодовців, туди виїхало 12 тис. чол. «Ми дістали можливість, — писав старий більшовик, учасник тих подій, В. Шичевалов, — ознайомити селянські маси з політикою більшовиків, з ідеями Леніна»²². Чималу допомогу селянам подавали робітники херсонського заводу сільгоспмашин Гуревича, елісаветградського — Ельворті та ін. Все це посилювало пролетарський вплив на селянство.

Ціка РСДРП(б), особисто В. І. Ленін надавали великого значення єдності дій революційних робітників і солдатів. Уже в перші дні після повалення самодержавства газета «Правда», роз'яснюючи ленінські настанови про шляхи зміцнення їх союзу, писала, що «сила російської революції — в союзі робітників і селян, переодягнених у солдатські шинелі... Запорука остаточної перемоги російської революції — у зміцненні союзу робітничого класу з революційними солдатами»²³. Особливо важливу роль у зміцненні революційних сил півдня України відіграли солдати Румунського фронту, зокрема тилкових гарнізонів, а також матроси Чорноморського флоту і Дунайської флотилії. Концентрація солдатських мас, наприклад, у Херсонській губернії була найбільшою в країні і перевищувала 200 тис. чол. Не меншою вона була і в містах придунайських земель. В Одесі міський гарнізон налічував 100 тис. солдатів і офіцерів²⁴.

Як підтверджують факти, солдати допомагали селянам боротися за втілення в життя ленінської аграрної програми (Одеський, Балтський, Ізмайльський та інші повіти). Учасник революційних подій Л. Са-

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 306.

²⁰ ООДА, ф. 3829, оп. 1, спр. 141, арк. 29; ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 26, арк. 16.

²¹ Большевиетские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 383.

²² Борьба за власть Рад на Миколаївщині, стор. 17.

²³ «Правда», 14 березня 1917 р.

²⁴ В борьбе за Октябрь, стор. 85.

вицький розповідав у своїх спогадах про те, як у селі Щасливці Ананівського повіту на зборах викрили есера Тищенка, який прибув з Петрограда і намагався переконати селян у тому, що Тимчасовий уряд через Установчі збори передасть їм усі поміщицькі землі. Фронтовики Г. Федоров та І. Ткаченко роз'яснили селянам справжній зміст виступу есера. Заздалегідь підготовлену з цього питання резолюцію не було прийнято²⁵.

У багатьох містах і селах півдня солдати, повернувшись з фронту, вели дійову пропагандистську й агітаційну роботу. Так, рядові солдати 45-го полку брали активну участь у політичному житті Миколаєва. Контр-адмірал Немітц доповідав у ставку, що вони разом з робітниками «влаштовують постійні багатолюдні збори на вулицях міста...»²⁶. Командування VIII армії повідомляло армійському комітетові, що у прифронтовій смузі селяни захоплюють поміщицькі землі, «користуючись захистом солдатів і солдатських комітетів». У Тираспольському повіті, в маєтку Андріївської, за даними повітового комісара Тимчасового уряду, «головними керівниками захоплень землі були солдати». В с. Ободівці Ананівського повіту селянам допомагали захоплювати поміщицькі землі команди видужуючих²⁷.

У боротьбі за маси більшовики півдня України добивалися дедалі більших успіхів. Під їх керівництвом робітники обстоювали свої права і, зокрема, встановлювали робітничий контроль за виробництвом. Тільки у квітні 1917 р. на Херсонщині пройшло 188 страйків, в яких брали участь понад 14 530 робітників. У районі відбувалися масові виступи селян за землю, а солдатів і матросів — за демократичний мир без анексій і контрибуцій. Селянські заворушення охопили всі повіти південного краю. Для придушення революційних виступів робітників, селян, солдатів і матросів командування Одеського військового округу тримало наготові 4 дивізії²⁸. Революція розгорталася вглиб і вшир, втягуючи у свою орбіту все нові й нові верстви робітників і трудящих селян, особливо сільської бідноти і наймитів.

Липневі події 1917 р. поклали кінець періодові мирного розвитку революції в Росії. Двовладдя закінчилося на користь буржуазії. Контрреволюція здобула тимчасову перемогу і відкрито перейшла в наступ проти революційних сил. Керовані есерами і меншовиками Ради перетворилися в придаток Тимчасового уряду. Виконкоми багатьох Рад півдня України схвалили наказ командуючого Румунським фронтом про заборону мітингів і зборів. Угодовський ЦВК Румчероду також підтримував контрреволюцію²⁹. Враховуючи те, що Ради в цей період — «нулі», що «реальна влада не у них»³⁰, В. І. Ленін рекомендував тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!».

Історичні рішення VI з'їзду РСДРП(б), в основі яких лежали ленінські настанови, націлили більшовицькі організації на підготовку до соціалістичної революції. Конференція більшовиків Херсонщини, що проходила 26—27 вересня 1917 р. і на якій були представлені більшо-

²⁵ Незабутні дні. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині (березень 1917 — січень 1918), Одеса, 1957, стор. 101.

²⁶ Боротьба за Великий Октябрь на Николаевщине, стор. 110.

²⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 799; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 393, арк. 18; ЦДВІА СРСР, ф. 2086, оп. 1, спр. 7, арк. 216.

²⁸ Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. Документы и материалы, М., 1957, стор. 478; Разложение армии в 1917 году. Сборник документов, М.—Л., 1925, стор. 136.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 34, арк. 8.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 14.

вицькі організації міст Одеси, Миколаєва, Херсона, Єлисаветграда, схвалила курс партії, проголошений з'їздом, і обговорила завдання місцевих організацій, що впливають з його рішень³¹. Очолюваний більшовиками пролетаріат півдня України чинив рішучий опір наступові реакції.

Важливою віхою у зміцненні союзу робітничого класу і трудящого селянства був розгром корніловського заколоту. Єдиною силою в той час, здатною дати відсіч контрреволюції, виявилася більшовицька партія, яку повністю підтримали трудящі. Виходячи із вказівок ЦК РСДРП(б), більшовики організовували масові вуличні демонстрації під лозунгами: «Геть смертну кару!», «Геть війну», «Геть корніловців!», «Смерть Корнілову!». В Одесі були заарештовані ватажки контрреволюційного заколоту — міський голова Пелікан, командир транспортної флотилії віце-адмірал Хоменко; а в Єлисаветграді — генерал Соловйов. В одному з донесень Тимчасовому урядові з Миколаєва повідомлялося, що «маси йдуть за більшовиками, їх не можна утримати. Солдати і селяни підтримують робітників». Херсонська губернська конференція металістів вимагала встановлення у країні влади «пролетаріату і біднішого селянства». Загальні збори червоногвардійців Одеси відзначали у прийнятій ними резолюції, що «крах корніловщини є крахом меншовиків і правих есерів...»³². «Серед пролетаріату, — підкреслював у той час В. І. Ленін, — явний занепад впливу есерів і меншовиків, явне зростання впливу більшовиків»³³.

Важливим політичним підсумком ліквідації корніловщини була більшовизація Рад і загалом мас. Бурхливо зростали ряди більшовицької партії. У країні в цілому кількість комуністів з квітня до жовтня 1917 р. збільшилась у 15 разів; зокрема в Одесі — з 50—60 чол. до 4 тис., а в Миколаєві — з 20 до 1600 чол. Більшовицька партія стала найавторитетнішою у країні. Так, про її великий вплив на трудящих півдня України більшовики Херсона писали: «Маси як робітників, так і солдатів, безумовно, настроєні по-більшовицькому. На мітингах робітники і солдати вимагають тільки більшовиків; есерів і меншовиків не хочуть навіть слухати»³⁴.

Все це зумовлювало прискорення процесу розмежування більшовиків з меншовиками, чого вимагали інтереси зміцнення союзу робітничого класу і біднішого селянства. «Примиренство і об'єднання, — писав В. І. Ленін, — це найшкідливіша річ для робітничої партії в Росії, не тільки ідіотизм, але й *загибель* партії»³⁵.

Величезну роль у зміцненні більшовицьких організацій півдня України відіграла допомога їм з боку Центрального Комітету РСДРП(б) кадрами, літературою, а також порадами, які давали в листах, зокрема, його секретарі Я. М. Свердлов і О. Д. Стасова. Видавництво «Прибой» забезпечувало більшовицькі комітети газетою «Правда», іншою політичною літературою. Ще 19 червня 1917 р. розмежувалися з меншовиками і створили свій самостійний комітет більшовики Одеси³⁶. Протягом липня — вересня порвали з меншовиками партійні організації Ми-

³¹ «Голос пролетарія» (Одеса), 30 вересня 1917 р.

³² Миколаївський обласний державний архів, ф. 1018, оп. 1, спр. 37, арк. 29; Победа Советской власти на Херсонщине, стор. 74; «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 6 вересня 1917 р.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 123.

³⁴ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, ч. 1, М., 1957, стор. 310.

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 288.

³⁶ Незабутні дні, стор. 14.

колаєва, Херсона, Єлисаветграда³⁷. В Одесі і Миколаєві більшовицькими стали районні комітети РСДРП(б).

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді справила могутній вплив на розвиток соціалістичної революції на Україні. В постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» наголошується, що перемогу революції забезпечив робітничий клас у союзі з трудящим селянством³⁸.

Робітники і селяни об'єдналися навколо партії більшовиків і для здійснення соціалістичних перетворень в національних окраїнах. Настав новий етап вирішальної боротьби і трудящих півдня України за встановлення диктатури пролетаріату, проти об'єднаних сил контрреволюції. Місцеві більшовицькі газети «Голос пролетарія» (Одеса), «Пролетарское знамя» (Миколаїв) та інші опублікували ленінські декрети, затверджені II Всеросійським з'їздом Рад, які стали програмою боротьби за перемогу соціалістичної революції в усій країні.

Уже в першій відозві до трудящих про необхідність захищати завоювання Жовтня Одеський комітет РСДРП(б) писав: «З нами, з партією, з Радами всі і на все, на боротьбу, на смерть за свободу і революцію! ...Хай живе революція!»³⁹. У відозві «До портових робітників» більшовики Одеси закликали перетворювати в життя декрети II з'їзду Рад⁴⁰. З аналогічними відозвами виступили партійні організації Миколаєва, Херсона та інших міст.

Керовані більшовиками трудящі півдня України не допустили відправки контрреволюційних військ Румунського фронту і місцевих гарнізонів для придушення збройного повстання в Петрограді. Вони дали рішучу відсіч місцевій контрреволюції, Центральній раді і монархічному командуванню Румунського фронту, які разом з імперіалістичними верховодами Антанти хотіли створити на півдні так званий «український плацдарм» для походу на «червону» столицю.

Революційна боротьба в цей період вступає у вищий етап свого розвитку. На порядок денний стало питання про збройне повстання на місцях. Його доля й успіх залежали і від того, наскільки зміцнів союз робітничого класу і селянства. Про те, що більшовики досягли значних успіхів у цій справі, свідчила активна участь трудящих у русі за здійснення перших декретів Радянської влади. Так, 28 жовтня 1917 р. жителі села Кривої Балки Одеського повіту на загальних зборах прийняли резолюцію, в якій зазначалося: «Єдиним джерелом влади визнаємо Ради селянських, робітничих, солдатських і матроських депутатів». У селі Татарцях відбулися збори селян з участю робітників, що прибули з міста. В одному з пунктів резолюції зборів говорилося про негайний розподіл поміщицьких та інших земель⁴¹. До нього приступили незбаром, зокрема, і селяни Балтського, Ананівського та інших повітів. Велику активність виявляли Ради селянських депутатів, які творчо, по-діловому здійснювали революційні перетворення. Чималу допомогу їм надавали робітники. То був важливий період зміцнення союзу робітничого класу і трудячого селянства.

Робітники, селяни, солдати і матроси під час мітингів, зборів і демонстрацій рішуче вимагали втілення в життя ленінських декретів.

³⁷ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 422; Победа Советской власти на Херсонщине, стор. 82—85.

³⁸ Дина: Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 5.

³⁹ «Солдатская мысль», 26 жовтня 1917 р.

⁴⁰ ООДА, ф. 3829, оп. 1, сир. 86, арк. 11.

⁴¹ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 31 жовтня 1917 р.

11 листопада 1917 р. в Одесі демонстранти вийшли на вулиці міста з прапорами і транспарантами, на яких були написані лозунги: «Вся влада Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів!», «Геть війну!», «Земля селянам!», «Мир хатам — війна палацам!», «Хай живе друг народу Ленін!». 19 листопада кількість демонстрантів у місті досягла вже 50 тис. чол. Спроби буржуазії зірвати масовий виступ трудящих закінчилися цілковитим провалом. Газета «Правда» відзначала з цього приводу: демонстрація переконала всіх у тому, що в Одесі є кому відстоювати революцію та її органи — Ради⁴². З вимогами перетворити в життя рішення II з'їзду Рад і встановити владу народу на місцях виступили трудящі Миколаєва, Херсона, Єлисаветграда, Ізмаїла та інших міст.

У політичному вихованні трудящого селянства більшовики півдня України надавали виняткового значення пресі. Величезною популярністю в масах користувалася газета «Правда», яка виховувала трудящих в дусі розуміння ними своїх класових і національних завдань. У листопаді 1917 р. більшовики розповсюджували номери газет «Правда», «Голос пролетарія» та ін., в яких було надруковано Декларацію прав народів Росії, промову В. І. Леніна на спільному засіданні Петроградської Ради та фронтових представників, лист «Союз робітників з трудящими і експлуатованими селянами» тощо⁴³. Більшовики роз'яснювали масам, що, тільки неухильно зміцнюючи союз робітничого класу і трудящого селянства, можна остаточно розгромити контрреволюцію і встановити владу Рад на місцях. Показовим є в цей час тираж південних більшовицьких газет: «Голос пролетарія» — 7—8 тис. прим., «Солдатская мысль» — 6—7 тис., «Пролетарское знамя» — 5 тис., «Известия» (Одеса) — 9 тис.⁴⁴

Поворотним етапом у боротьбі більшовиків півдня України за маси, за дальше зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства були Перший Всеукраїнський з'їзд Рад (11—12 грудня 1917 р.) і Другий з'їзд Рад Румчероду (10—22 грудня 1917 р.). Як відомо, I Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив встановлення Радянської влади на Україні і створення Української Радянської Соціалістичної Республіки, уряд якої при допомозі керованої В. І. Леніним Ради Народних Комісарів очолив боротьбу робітників і селян за перемогу соціалістичної революції. З'їзд Рад Румчероду одностайно схвалив діяльність Ради Народних Комісарів, що вела рішучу боротьбу проти буржуазної контрреволюції, і прийняв рішення про перехід всієї влади на півдні України до Рад. У своїх спогадах учасник революційних подій А. В. Христов писав, що завойований більшовиками Румчерод «зразу підняв роботу, яка випала з рук меншовиків і есерів, і машина запрацювала на повний хід»⁴⁵. Створений виконкомом Румчероду фронтовий відділ багато зробив для завоювання солдатських мас на бік соціалістичної революції.

Про значні успіхи більшовиків півдня України у справі зміцнення союзу робітничого класу і біднішого селянства на завершальному етапі підготовки до збройного повстання свідчить те, що проти контрреволюційної політики Центральної ради виступило чимало солдатів — селян у шинелях. Досить сказати, що вже на кінець листопада солдати

⁴² «Солдатская мысль», 12 листопада 1917 р.; «Правда», 8 грудня 1917 р.; В боротьбе за Октябрь, стор. 103.

⁴³ «Голос пролетарія», 11, 14, 24, 26, 28 листопада 1917 р.; ООДА, ф. 2, оп. 1, сир. 480, арк 1—22.

⁴⁴ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), К., 1962, стор. 570, 583.

⁴⁵ Борьба за власть Советов в Молдавии, стор. 198.

кількох тайдамацьких куренів, що знаходилися в Одесі, прийняли резолюцію, в якій рішуче засуджували ворожі дії буржуазних націоналістів, особливо їх спроби силою зброї повалити владу Рад на Україні. «Ми рішуче будемо боротися, — писали вони, — проти контрреволюційних посягань Центральної ради і проти її буржуазно-шовіністичної політики всіма засобами, які в нас є». Їх резолюція закінчувалася словами: «Закликаємо до цієї боротьби всіх вірних синів України... Хай живе вільна Україна! Хай живе Радянська влада на Україні в особі робітничих, солдатських і матроських депутатів»⁴⁶. Засуджуючи буржуазно-націоналістичну політику Центральної ради, наприклад, солдати 175-го польового госпіталю писали, що «трудоий народ не може допустити торжества буржуазії над пролетаріатом і селянством»⁴⁷. Лозунг «Вся влада Радам!» став програмою дій широких трудящих мас півдня України. Під цим лозунгом розгорнулася боротьба за перевибори Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які пройшли у грудні 1917 — січні 1918 р. і дали перевагу в цих органах більшовикам. Перемога в Радах, більшовизація солдатських і селянських мас створили реальні передумови для успішної боротьби трудящих за Радянську владу. В січні 1918 р. на півдні України було встановлено владу Рад. Січневі виступи робітників, солдатів, червоногвардійців проти Центральної ради знаменували, зокрема, собою тріумф братерського союзу робітників і селян.

Таким чином, на півдні України перемогла пролетарська революція. Сам факт цієї перемоги означав і новий етап у зміцненні союзу робітничого класу і трудящого селянства, що був необхідний як для здобуття влади, так і для будівництва соціалістичного суспільства. В цьому союзі В. І. Ленін вбачав не тільки найвищий принцип диктатури пролетаріату, а й головну силу і опору Радянської влади, запоруку того, що «...справа соціалістичного перетворення, справа перемоги над капіталом, справа усунення будь-якої експлуатації буде доведена ...до переможного кінця»⁴⁸.

⁴⁶ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 24—25 листопада 1917 р.

⁴⁷ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 17 грудня 1917 р.

⁴⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 231.

ЗРОСТАННЯ І ПОЛІПШЕННЯ ЯКІСНОГО СКЛАДУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ (1959—1965 рр.)

М. М. КАРАБАНОВ (Київ)

Здійснення ленінських принципів членства в партії завжди було і залишається справою першорядної політичної важливості. Постійна турбота партії про поліпшення якісного складу своїх рядів, підвищення авангардної ролі комуністів з новою силою була продемонстрована на XXV з'їзді КПРС, який підкреслив, що «комуніст повинен бути високоідейним, активним бійцем партії, правофланговим у шерензі будівників комунізму»¹.

В. І. Ленін надавав великого значення розробці принципів членства в партії, рішуче відстоював їх в боротьбі з опортуністами. Він неодноразово вказував, що не тільки чисельність, а насамперед якісний

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, стор. 72.

склад визначають силу і боєздатність партії. «Показних членів партії,— наголошував Володимир Ілліч, — нам не треба і даром. Єдина урядова партія в світі, яка дбає не про збільшення кількості членів, а про підвищення їх якості, про очищення партії від тих, що «примазалися», є наша партія — партія революційного робітничого класу»².

Ленінські принципи членства в партії стали основоположними в діяльності Комуністичної партії по підвищенню якості своїх рядів. Виконуючи ленінські заповіді, партія підходила і підходить до покращення свого складу конкретно-історично, враховуючи особливості соціально-політичних умов і завдання кожного етапу розвитку країни.

Значну роботу по зростанню і поліпшенню якісного складу своїх рядів провели партійні організації України в роки семирічки (1959—1965 рр.). Вивчення і узагальнення нагромадженого досвіду має велике як наукове, так і практичне значення. Питання поліпшення складу Компартії України привертало увагу істориків республіки*. У монографіях, статтях автори на основі значного фактичного матеріалу широко висвітлюють багатогранну роботу в республіці по зростанню, організаційному та ідейно-політичному зміцненню парторганізацій, посиленню їх впливу серед широких мас трудящих. Однак, ще немає жодної праці, присвяченої спеціально аналізу основних напрямів регулювання зростання партійних лав, кількісних і якісних змін, що відбулися в цілому в складі Компартії України в зазначений вище період. У даній статті робиться спроба висвітлити ці питання.

Головні напрямки роботи по регулюванню росту партійних рядів, поліпшенню їх якісного складу в роки семирічки були визначені XX, XXI і XXII з'їздами КПРС, її Програмою і Статутом. Виконуючи рішення з'їздів, Комуністична партія України значно посилила увагу до зростання і поліпшення якісного складу рядів партії. Питання росту і поліпшення якісного складу парторганізацій розглядались на XX, XXI, XXII з'їздах Компартії України, пленумах її Центрального Комітету, які відбулися в 1959—1965 рр. XXII з'їзд Компартії України, наприклад, поставив вимогу до партійних комітетів республіки «...поліпшувати якісний склад партійних рядів, посилювати роботу по загалуванню молодих комуністів, виховувати з них стійких і відданих бійців партії»³.

Виконуючи вказівки ЦК КПРС, партійні комітети республіки стали приділяти більше уваги регулюванню складу партійних лав. Питання кількісного і якісного росту партійних рядів, виховання нового поповнення регулярно обговорювались на пленумах і бюро парткомів. Кращий досвід роботи систематично узагальнювався і вивчався на нарадах і семінарах партійного активу. Крім того, ретельний аналіз виконаної роботи парткоми республіки проводили при затвердженні кварталних і річних статзвітів про склад партійних організацій.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 209.

* Див. Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села (Колгоспні і радгоспні партійні організації між XX і XXIII з'їздами КПРС). К., 1968; П. Е. Буряк. Партійное строительство в условиях развитого социализма (1959—1970). Из опыта партийных организаций Коммунистической партии Украины. Львов, 1976; Кожукало І. П. Ленінські організаційні принципи і партійне будівництво на сучасному етапі. К., 1969; В. Орлов. КПРС — організуюче ядро радянської суспільної системи. К., 1972; В. Т. Позняк. В колективності — сила партійного керівництва. Розвиток КПРС ленінського принципу колективності керівництва і його здійснення в партійних організаціях України в 1956—1971 рр. К., 1976; В. Ф. Шевченко. Зміцнення партійних організацій колгоспів і радгоспів в умовах будівництва комунізму. (На матеріалах парторганізацій Української РСР. 1961—1970 рр.). К., 1976.

³ XXII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1962, стор. 245.

Посилення керівництва і допомога з боку парткомів позитивно вплинули на діяльність певних партійних організацій. Показовий у цьому відношенні приклад парторганізації Макіївського металургійного заводу імені Кірова, організаційно-партійна робота якої, в тому числі по регулюванню зростання рядів партії, була відзначена на XXIII з'їзді Компартії України⁴. У цій великій партійній організації міста, на обліку якої на 1 січня 1960 року було понад півтори тисячі членів і кандидатів у члени КПРС⁵, питання росту і виховання нового поповнення систематично обговорювалися на засіданнях парткому, партбюро, партійних зборах, на семінарах і нарадах секретарів парторганізації і партгрупоргів. Партком заслуховував звіти про роботу окремих цехових парторганізацій. В 1963 і 1965 рр., наприклад, було проаналізовано стан виховання молодих комуністів в 10 організаціях⁶.

Правильному здійсненню індивідуального добору в КПРС сприяла систематична організаторська і політико-виховна робота на заводі з безпартійним активом, до складу якого входили передовики і новатори виробництва, ударники комуністичної праці, активісти профспілкових і комсомольських організацій. Цехові організації і партгрупи запрошували активістів на відкриті партзбори, залучали до виконання конкретних доручень, у процесі повсякденної роботи глибоко і всебічно вивчали їх ділові, політичні і моральні якості⁷.

Значна увага на заводі приділялась проведенню партійних зборів, на яких уважно розглядалися заяви вступаючих до лав партії. Цехові партійні організації спрямовували свої зусилля на те, щоб на зборах всебічно обговорювалися позитивні якості і недоліки вступаючих, висловлювалися відповідні побажання і рекомендації. Наприклад, у серпні 1965 р. на партзборах мартенівського цеху № 2 при обговоренні кожного з двох вступаючих у кандидати партії виступило не менше 10 чол.⁸. Такий порядок прийому мав велике значення для удосконалення індивідуального добору, підвищення якості нового поповнення.

Переміщення центру організаторської і масово-політичної роботи у цехи, бригади, дільниці, безпосередньо у партгрупи, а також удосконалення системи індивідуального добору дозволили парткому домогтися значних успіхів. Якщо в 1959 р. у кандидати партії було прийнято 62 чол., то в 1965 р. — 198 чол. або більше ніж у 3 рази. Кількість робітників серед прийнятих зросла з 71 до 82%. Серед прийнятих службовців абсолютну більшість складали інженерно-технічні працівники: в 1959 р. їх було 17 із 18 чол., в 1965 р. — 31 із 35 чол.⁹

Партійний комітет велику увагу приділяв забезпеченню партійного впливу на вирішальних ділянках виробництва. Серед прийнятих до партійних лав передовиків виробництва більшість складали кращі доменщики, сталеплавильники, прокатники, робітники інших провідних професій. Якщо в 1959 р. партійний прошарок серед горнових складав 11%, вальцювальників — 7%, сталеварів — 9%¹⁰, то на початок 1966 р.

⁴ Див. XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1967, стор. 72.

⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 79, спр. 76, арк. 82.

⁶ Підраховано на підставі даних: Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 890, оп. 3, спр. 257, арк. 106—107; оп. 5, спр. 2, арк. 81—82, 174—175; спр. 4, арк. 52—53.

⁷ Див. Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 532, оп. 15, спр. 131, арк. 95.

⁸ Там же, ф. 528, оп. 15, спр. 131, арк. 101.

⁹ Див. Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 582, оп. 15, спр. 89, арк. 7; ф. 326, оп. 79, спр. 213, арк. 128.

¹⁰ Там же, ф. 582, оп. 15, спр. 1, арк. 39.

третина сталеварів, п'ята частина горнових і вальцювальників були комуністами¹¹.

Постійна увага парткому, цехових організацій і партгруп до питань регулювання росту рядів партії позитивно вплинула на якісний склад партійної організації заводу. За 1960—1965 рр. кількість комуністів на підприємстві збільшилась з 1527 чол. до 2674 чол. або більше ніж в 1,7 раза. Питома вага робітників у її складі зросла приблизно з 51% до 60%, а службовців зменшилась з 39% до 32%. Прошарок інженерно-технічних працівників серед комуністів-службовців підвищився з 77% до 83%¹².

Послідовно здійснювався курс партії на забезпечення провідної ролі робітничого класу в соціальному складі партійного поповнення більшістю партійних організацій України. Внаслідок цього кількість робітників по республіці зросла з 37,5% в 1959 р. до 43% в 1965 р. Всього серед прийнятих у члени КПРС протягом семирічки робітники складали 41,8%, колгоспники — 22,1%, службовці — 35%¹³.

Велику увагу парторганізації республіки приділяли прийому до партії кращих спеціалістів народного господарства, роль яких в розвитку суспільства особливо зросла в умовах науково-технічної революції. Кількість інженерно-технічних працівників та інших спеціалістів серед прийнятих до лав партії представників трудової інтелігенції збільшилась з 65,3% до 73,9%, механізаторів, зоотехніків, агрономів і інших спеціалістів сільського господарства серед колгоспників відповідно з 39,8% до 50,9%¹⁴.

Партійні організації постійну увагу приділяли поповненню своїх рядів за рахунок молоді, і передусім, за рахунок комсомольців. За роки семирічки кандидатами в члени КПРС по республіці з числа комсомольців було прийнято 273736 чол., або 40,5% загальної кількості прийнятих¹⁵.

Важливим напрямком роботи по зростанню партійних лав була турбота парторганізацій про активніше залучення до КПРС кращих представників трудящих жінок, які відіграють важливу роль в будівництві комуністичного суспільства. Якщо в 1959 р. прошарок жінок серед прийнятих у кандидати партії складав 20,4%, то в 1965 р. 26,5%. Всього за семирічку кандидатами в члени КПРС було прийнято 161097 жінок, або 23,8% загальної кількості прийнятих¹⁶.

Зміни, які відбулися в складі Компартії України, свідчать про те, що вона зростала й міцніла як дійсно інтернаціональна сила. Її ряди поповнювались кращими радянськими людьми незалежно від їх національної приналежності. З кожним роком партійні організації республіки ставали все більш багатонаціональними. Компартия України за станом на 1 січня 1966 р. об'єднувала в своєму складі представників понад 100 національностей і народностей, що населяють СРСР, тоді як

¹¹ XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1967, стор. 72.

¹² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 79, спр. 76, арк. 82; спр. 213, арк. 128.

¹³ Підраховано на підставі даних: Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 14, арк. 2, 10, 14, 19, 25, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 45, 49, 51, 54, 57, 61, 64, 67, 70; оп. 254 спр. 1, арк. 1, 55, 110, 164; спр. 4, арк. 1, 31, 61, 94.

¹⁴ Там же, ф. 1, оп. 231, спр. 15, арк. 46; оп. 254, спр. 5, арк. 1; оп. 231, спр. 14, арк. 61, 64, 67, 70; оп. 254, спр. 4, арк. 1, 31, 61, 94.

¹⁵ Підраховано на підставі даних: Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 14, арк. 2, 10, 14, 19, 25, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 45, 49, 51, 54, 57, 61, 64, 67, 70; оп. 254, спр. 1, арк. 1, 55, 110, 164; спр. 4, арк. 1, 31, 61, 94.

¹⁶ Там же, ф. 1, оп. 231, спр. 15, арк. 2, 30, 34, 42, 46; оп. 254, спр. 2, арк. 1; спр. 5, арк. 1.

в 1927 р. — 76, а в 1956 р. — 99 національностей¹⁷. Поряд з цим в її складі збільшувалась кількість комуністів корінної національності. Питома вага українців за 7 років зросла з 61% до 64,6%¹⁸. Обидві ці тенденції, будучи діалектично пов'язаними і взаємообумовленими, об'єктивно відображають, з одного боку, розквіт економіки і культури всіх націй СРСР, а з другого — процес поступового зближення і зміцнення єдності і дружби соціалістичних націй і народностей, їх взаємовпливу і співробітництва.

Поряд з регулюванням росту важливим напрямком діяльності партії по поліпшенню якісного складу своїх рядів було виховання молодих комуністів. В. І. Ленін звертав увагу на необхідність «найбільш швидко, успішно, діловито допомогти довихованню цих молодих членів партії, допомогти виробленню з них кадрів будівників комунізму»¹⁹. Це завдання було актуальним і в роки семирічки, тому що більш ніж четверту частину (29%) в Компартії України на 1 січня 1959 р. складали кандидати і члени партії зі стажем до 5 років²⁰.

Робота з новим поповненням в республіці проводилась в єдиному процесі з індивідуальним добором до лав КПРС, з вихованням всіх комуністів. Аналіз документів свідчить, що партійні організації значно посилили увагу до питань виховання молодих комуністів, виробили певну систему роботи з ними. Для посилення політичного гарту нового поповнення ефективно використовувались такі форми, як проведення зборів молодих комуністів, лекції і доповіді, теоретичні конференції, зустрічі зі старими більшовиками, ветеранами праці і Великої Вітчизняної війни. Кандидати і члени партії виконували постійні або тимчасові партійні доручення.

Важливе значення для підвищення ділових якостей, ідейно-політичного гарту мали школи молодих комуністів, які створювалися при міських, райкомах партії, а також парткомах великих первинних парторганізацій. Програма шкіл була розрахована на один рік і їхнім завданням було допомогти молодим комуністам глибше розібратися в положеннях Програми і Статуту КПРС. Успішно такі школи діяли в Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Луганській і інших областях республіки²¹.

До читання лекцій залучались секретарі і завідувачі відділами міськкому і райкому партії, відповідальні працівники парткому і господарські керівники заводу. У школі молодих комуністів при парткомі Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського в 1964 році, наприклад, близько 200 слухачів, у тому числі 126 кандидатів партії, вивчали організаційну будову КПРС, принципи і норми партійного життя та ін.²² Навчання в школах молодих комуністів сприяло підвищенню теоретичного рівня і політичного гарту кандидатів і молодих членів партії, набуттю ними навичок організаторської роботи в масах.

Справжньою школою виховання комуністів була, наприклад, парторганізація Каховського заводу електрозварювального обладнання, яка

¹⁷ Там же, оп. 254, спр. 5, арк. 1; Л. А. Слепов. Ленинская партия — партия пролетарского интернационализма. М., 1970, стор. 265.

¹⁸ Підраховано на підставі даних: Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 15, арк. 50; оп. 254, спр. 5, арк. 1.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 136.

²⁰ Підраховано на підставі даних: Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 15, арк. 50.

²¹ Див. «Комуніст України», 1966, № 8, стор. 19.

²² Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 33, спр. 10, арк. 6; Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 227, спр. 713, арк. 25.

нараховувала на кінець семирічки 87 молодих комуністів. Партком і первинні організації заводу постійно дбали про ідейне загартування кожного кандидата і молодого члена партії, часто проводили з ними бесіди. Регулярно (один раз на місяць) з новим поповненням проводились заняття, на яких вивчались питання партійного будівництва. Перед слухачами виступали працівники райкому партії, члени парткому заводу, старі більшовики і ветерани праці. Практикувалось також проведення зборів цехових парторганізацій, на яких слухались питання про виконання статутних вимог молодими комуністами. Партійна організація вела суворий облік проведеної індивідуальної роботи. Як наслідок, всі кандидати і молоді члени партії заводу були членами бригад або ударниками комуністичної праці, більшість з них вчилися заочно у вузах, оволодівали суміжними професіями, частина працювала пропагандистами і агітаторами²³.

Постійна увага партійних організацій республіки до нового поповнення своїх рядів, удосконалення форм і методів виховання молодих комуністів благотворно вплинула на поліпшення якісного складу Компартії України. Проведена робота сприяла значному зростанню політичної зрілості трудової і громадської активності комуністів.

Партійні організації республіки добивались поліпшення якості своїх рядів також завдяки своєчасному і рішучому звільненню від тих, хто допускав проступки, не сумісні з високим званням комуніста. Очищення партійних лав В. І. Ленін завжди розглядав як одну з найсерйозніших ознак здатності і вміння партії не лише ідейно, але й організаційно зміцнювати свої ряди. «Виключення з партії, а не примус — ось специфічний засіб впливу, засіб очищення і загартування авангарду»²⁴.

Послідовно здійснюючи цю ленінську вказівку, партійні організації постійно турбувались про чистоту своїх рядів. Посилювався виховний характер партійних стягнень, підвищувалася відповідальність первинних партійних організацій за своїх членів. Це сприяло зміцненню дисципліни і згуртованості комуністів, покращенню якісного складу Компартії України.

Однак, в роботі окремих парторганізацій республіки в цей період мали місце порушення принципу індивідуального добору і послаблення уваги до виховання нового поповнення. Форсування росту і недостатня вимогливість до вступаючих приводили до того, що іноді до лав партії потрапляли непередготовлені і навіть ті, хто не мав морального права носити високе звання комуніста.

Важливу роль в подоланні вказаних недоліків і поліпшенні добору до лав партії і виховання комуністів відіграла постанова ЦК КПРС від 20 липня 1965 року «Про серйозні недоліки в роботі Харківської обласної партійної організації по прийому в партію і вихованню молодих комуністів».

Центральний Комітет рішуче засудив захоплення деяких парторганізацій кількісним зростанням на шкоду якісному складу і підкреслив, що воно не відповідає ленінським принципам поповнення партійних лав²⁵. Виконуючи постанову ЦК, партійні організації республіки в короткий час ліквідували недоліки і домоглися значного покращення всієї роботи по здійсненню ленінських принципів членства в партії.

²³ Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 721, арк. 49—52.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 284.

²⁵ Див. «Справочник партийного работника». Выпуск шестой. М., 1966, стор. 383—386.

Внаслідок послідовного здійснення партійними організаціями республіки рішень КПРС, вимог Програми і Статуту про посилення регулюючого впливу на зростання партійних лав, у складі Компартії України в роки семирічки відбулися серйозні кількісні і якісні зміни. В цілому Комуністична партія України зросла більш ніж на 68% і нараховувала на 1 січня 1966 р. 1 961 408 членів і кандидатів у члени КПРС²⁶. Кандидатами в члени КПРС за 7 років було прийнято 675 870 чол., в члени КПРС — 713 102 чол.²⁷.

Кількісний ріст супроводжувався значним покращенням всіх показників її якісного складу. Кількість робітників у партії зросла за семирічку з 33,5% до 38,4%, колгоспників — з 18,1% до 18,3%²⁸. Одночасно в партійних організаціях значно збільшилась кількість трудівників, зайнятих на вирішальних ділянках суспільного виробництва. Зміни, що відбулися в соціальному складі парторганізацій, повністю відображали розвиток соціальної структури населення республіки, відповідали марксистсько-ленінській природі партії, ролі і значенню робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції в суспільному прогресі.

Позитивні зміни в 1959—1965 рр. відбулися і в демографічному складі республіканської партійної організації. Загальна кількість жінок зросла за сім років на 159 268 чол. і становила на початок 1966 р. 360 834 чол., або 18,4% всіх комуністів республіки²⁹. Значне зростання представників жінок в КПРС відображає підвищення їх трудової і суспільно-політичної активності в житті радянського суспільства.

Завдяки постійній турботі партійних організацій про поповнення своїх рядів за рахунок молоді значні зміни відбулися в складі комуністів республіки за віком. Кількість комуністів у віці до 40 років збільшилась приблизно в 1,7 рази, а в процентному відношенні в складі Компартії України на початок 1966 р. вони становили 54,4%. Особливо зріс прошарок комуністів і кандидатів у члени КПРС віком від 25 до 30 років. Чисельність цих вікових груп збільшилась відповідно в 2,5 і 2,3 рази або з 17,6% до 24,2%³⁰. Омолодження партійних рядів повністю відповідало курсу партії і свідчило про невичерпність життєвих сил КПРС, глибoku відданість молодого покоління ідеалам комунізму.

За роки семирічки відбулися зміни і в партійному стажі комуністів. Зросла абсолютна кількість як молодих комуністів, так і членів партії з великим партійним стажем. Кількість комуністів зі стажем до 5 років збільшилась з 22,4% до 32,7%. На початок 1966 р. члени партії зі стажем 6—10 років складали 19,2%, понад 10 років — 48,1%³¹. Таке співвідношення давало можливість органічно поєднувати енергію молодих і мудрість старших комуністів, залучати до активної партійної роботи нове поповнення.

²⁶ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС. К., 1976, стор. 17.

²⁷ Підраховано на підставі даних: Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 14, арк. 2, 10, 14, 19, 25, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 45, 49, 51, 54, 57, 61, 64, 67, 70; оп. 254, спр. 1, арк. 1, 55, 110, 164; спр. 4, арк. 1, 31, 61, 94.

²⁸ Підраховано на підставі даних: Комуністична партія України — бойовий загін КПРС. К., 1976, стор. 21; Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 254, спр. 5, арк. 1.

²⁹ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС. К., 1976, стор. 31; Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 15, арк. 50.

³⁰ Підраховано на підставі даних: Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 15, арк. 50; оп. 254, спр. 5, арк. 1.

³¹ Там же.

Піднесення загальноосвітнього рівня радянських людей знайшло своє відображення і в складі Компартії України. За роки семирічки кількість комуністів з початковою і неповною середньою освітою зменшилась на 11,3%, а з вищою і середньою зросла на 12,3% і становила на початок 1966 р. 53,6%³². З кожним роком збільшувалась кількість фахівців різних галузей знань, а також тих, що мають вчений ступінь доктора і кандидата наук. Число комуністів-спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою зросло приблизно з 329 тис. до 716 тис. чол. або з 28,4% до 36,5% загальної кількості комуністів республіки³³. Кількість докторів наук в республіканській парторганізації зросла з 572 до 1018 чол., кандидатів — з 5631 до 9373 чол.³⁴. Підвищення освітнього рівня комуністів є важливим показником поліпшення якісного складу партійних організацій України.

Аналіз кількісного і якісного складу Компартії України, одного з бойових загонів КПРС, показує повну безпідставність тверджень буржуазної пропаганди про «непролетарський» і «елітарний» характер Комуністичної партії³⁵. Зростання її рядів за рахунок кращих представників всіх соціальних груп і національностей, чоловіків і жінок, ветеранів і молодих будівників комунізму відображає високий авторитет партії, є яскравим виразом безмежного довір'я до неї радянського народу. «Комуністи, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — вірою і правдою служили і служать народові, який вперше в історії побудував справді вільне, соціалістичне суспільство. Всі свої помисли, всю силу розуму, всю кров своїх сердець віддають вони боротьбі за торжество великої справи комунізму»³⁶.

Таким чином, керуючись ленінськими принципами членства в партії, Програмою і Статутом, рішеннями з'їздів і Пленумів ЦК КПРС, партійні організації України в 1959—1965 рр. провели велику роботу по регулюванню зростання і поліпшенню якісного складу своїх рядів. Завдяки цьому значно підвищилась боєздатність первинних парторганізацій, зросла виробнича і суспільно-політична активність комуністів, посилився вплив і авторитет партії серед широких мас трудящих. Це сприяло дальшому росту трудової активності усіх колективів республіки, успішному вирішенню господарсько-політичних завдань семирічки.

³² Там же.

³³ Там же, оп. 231, спр. 15, арк. 50; Комуністична партія України — бойовий загін КПРС. К., 1976, стор. 28.

³⁴ Архів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 231, спр. 15, арк. 50; оп. 254, спр. 5, арк. 1.

³⁵ Див. «Вопросы истории КПСС», 1976, стор. 69, 77; Критика буржуазно-націоналістичних перекручень історії КПРС. К., 1975, стор. 266.

³⁶ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, стор. 27.

СКІФИ, САРМАТИ Й ІНШІ НАРОДИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ЗОБРАЖЕННІ ПЛІНІЯ СТАРШОГО

М. В. СКРЖИНСЬКА (Київ)

Географія відомої давнім людям частини землі (ойкумени) викладена в III—VI частинах «Природничої історії» Плінія (24—79 рр. н. е.), яка є, по суті, єдиною, якщо не брати до уваги невеликої за обсягом «Хорографії» Мели, ґрунтовною працею на цю тему, написаною латинською мовою, що збереглася до нашого часу*. Однак немає підстав вважати, що на сьогодні втрачені будь-які інші фундаментальні географічні твори римлян, хоч у римській літературі про них немає ніяких згадок, а більш пізні автори, насамперед Солін (III ст.) і Мартіан Капелла (V ст.), постійно посилалися на Плінія, використовували потрібні їм відомості з його «Природничої історії» і копіїлювали їх.

На початку III книжки «Природничої історії», розпочинаючи опис географії ойкумени, Пліній заявив, що не стане використовувати для цієї мети працю якогось одного автора, а для висвітлення кожної галузі знань вибере найбільш авторитетне джерело. На жаль, нині неможливо встановити, які саме джерела Пліній вважав найбільш вірогідними щодо опису етнографії Північного Причорномор'я.

Ще давні дослідники ойкумени виділяли в особливий географічний район простір між Істром і Танаїсом, тобто територію, яку ми тепер називаємо Північним Причорномор'ям. На думку греків VI—IV ст. до н. е., на ній містилася Скіфія. Пізніше, коли в степи сучасної України просунулися сармати, цю область почали називати Сарматією. Що правда, і тоді досить часто вживалася стара назва — Скіфія.

Перший класичний опис племен, що населяли Скіфію, дається у IV книзі «Історії» Геродота (IV, 17—21, 100—125)**. Твори ж інших грецьких авторів, які писали про північні, з їх точки зору, країни, або зовсім утрачені, або від них збереглися лише невеликі фрагменти (це стосується в першу чергу праць Гекатея і Ефора).

Починаючи перелік племен «по Гіпанісу на захід від Борисфена», Геродот писав про них у такому порядку: калліпіди, алазони, скіф-орачі, неври (IV, 17), на самій півночі — андрофаги; по Борисфену і на схід від нього — скіфи-землероби, їх східні сусіди — скіфи-кочовики (IV, 18, 19), потім аж до Танаїсу — скіфи царські, на північному кордоні яких живуть меланхлени, за Танаїсом, «вже не у Скіфії», — савромати і будини (IV, 20, 21). Далі, характеризуючи спосіб життя кожного племені, Геродот згадував також про західних сусідів скіфів — агафірсів (IV, 100, 104) і локалізував будинів західніше (IV, 105), ніж робив це раніше (IV, 21). Остання обставина викликала безліч дискусій і гіпотез, про що йтиметься далі.

Новий розподіл племен у степах Північного Причорномор'я був описаний лише через кілька століть після Геродота — у «Географії»

* Загальні відомості про Плінія Старшого і його «Природничу історію» див. «УІЖ», 1974, № 6, стор. 93.

** Тут і далі посилання на праці античних авторів даються за усталеним в науці принципом: ім'я автора, потім назва його твору в тому випадку, якщо їх збереглося кілька. Якщо є лише одна праця, як, наприклад, «Природнича історія» Плінія, «Географія» Страбона або «Історія» Геродота, то назва її не вказується. Далі римськими цифрами позначається номер книги, арабськими — номер розділу і, якщо є розподіл розділів на параграфи, то номер параграфа. При цитуванні стародавніх поетів арабськими цифрами позначається спочатку номер поезії, а згодом — номер вірша.

Страбона (І ст. до н. е.—І ст. н. е.). Між Дунаєм і Дніпром Страбон розміщував спочатку «пустелю гетів», потім тірагетів, язигів-сарматів, царських сарматів і ніде більше не згадуваних ургів, а ще далі на схід між Дніпром і Доном — роксоланів. Останніх він вважав найпівнічнішим племенем серед усіх йому відомих (VII, 3, 17; С 306) *. А скіфи в цей час виявилися відтисненими в пониззя Дніпра і степову частину Криму. Територію, яку вони населяли, згідно із зауваженням Страбона, поряд з частиною Фракії, називали «Малою Скіфією» (VII, 4, 3 і 5; С 309 і 310).

У «Природничій історії», створеній у 70-і роки І ст. н. е., слід було чекати дальшого розвитку свідчень Страбона. І дійсно, спочатку ці сподівання справджуються. Ось що, наприклад, писав Пліній про народи, які жили за Дунаєм: «У цілому на північ від Істра всі племена скіфські, однак місця, що прилягають до узбережжя, зайняли різні народи: в одних перебувають гети, яких римляни називають даками, в других — сармати, по-грецькому савромати (в їх числі гамаксобії або аорси), в третіх — скіфи і троглодити, що виродились і походять від рабів, а потім алани і роксолани. Вище, між Данувієм (так називався Дунай у його верхній течії.— М. С.) і Геркінським лісом (сучасний Шварцвальд), аж до Паннонських зимових стоянок у Карнунті (сучасний Дейчальтенбург поблизу Відня) й тих місць, де межа германців, поля і рівнини населяють язиги-сармати, а гори та ліси до ріки Патіс — вигнані ними даки; від Мара або Дурії йде кордон між свевами, Ванніанським царством і вищеназваними племенами; області, розташовані за ними, займають бастарнеї, а далі — інші германці.

Весь шлях від Істра до океану, за повідомленням Агріппи, довжиною дві тисячі миль, а ширина його від пустель Сарматії до ріки Вістли — чотириста сорок миль. Назва «скіфи» постійно переходить на сарматів і германців, це давнє найменування продовжує вживатися у власному значенні лише стосовно найдальших племен, майже невідомих іншим смертним» (IV, 80—81).

Племена, що жили на північ від Істра, характеризувалися як скіфські, очевидно, ще в стародавній іонійській географії (порівн. Геродот, IV, 99). Але в кінці цитованого уривку Пліній правильно відзначив, що етнонім «скіфи» постійно поширювався на сарматів і германців, а справжні скіфи жили у таких віддалених областях, про які майже нічого не знали тогочасні грецькі та римські географи.

В розглядуваних розділах «Природничої історії» є посилання на Агріппу (помер у 12 р. до н. е.), котрий, як відомо, за дорученням Августа склав карту світу і супроводив її коментарем. Однак є підстави твердити, що Пліній запозичив у Агріппи лише цифрові дані, а інші відомості взяв з більш пізнього джерела. Про це, зокрема, свідчила згадка Ваннії при описі меж розселення народів. Ставленник Риму Ванній правив маркоманами з 17 по 50 р. н. е. Саме до цього відрізка часу й слід віднести появу того твору, за яким Пліній описав народи, що жили за Дунаєм.

Повідомлення Плінія містить нові відомості щодо просування на захід ряду сарматських племен. Розглянемо окремо згадку про кожний народ, яка є в названих вище розділах «Природничої історії».

Першими там названі гети і даки. Вони належали до фракійських народів і розмовляли однією мовою. Даки у грецькій літературі майже не згадуються, зате гети трапляються часто, починаючи з Геродота.

* Для полегшення користування величезною «Географією» Страбона у посиланнях на неї, крім книги, розділу і параграфа, вказуються сторінки її паризького видання 1587 р. з коментарем відомого філолога І. Казобона.

Назвавши їх «найхоробрішими і найчеснішими серед фракійців», він описав вірування гетів й історію підкорення їх Дарієм під час його скіфського походу (IV, 93—97).

Гети населяли узбережжя Чорного моря поблизу нижньої течії Дунаю, а даки займали континентальні області. За свідченням Плінія, вони селились у горах та міжгір'ях аж до річки Патисса (сучасна Тиса). Зрозуміло, що греки, колонії яких розміщувалися поблизу моря, були погано знайомі з населенням, що жило далеко від узбережжя. Римляни ж, досягнувши в середині I ст. до н. е. середньої та нижньої течії Дунаю, зустрілися там з войовничими племенами даків. Першим про них написав Цезар у «Записках про Гальську війну», де, зокрема, повідомляв, що Геркінський ліс простягається до країни даків і анартів (VI, 25). «Люті даки» неодноразово згадувалися і у віршах Горация (Оди, I, 35, 9; II, 20, 18; III, 6, 14 і 8; Сатири, II, 6, 53).

На початку нашої ери, коли в названих народів стали виникати великі племінні союзи, керівну роль в яких відігравали гети, а згодом даки, римляни і греки ототожнювали ці обидві етнічні назви. У тексті «Природничої історії» міститься пряме свідчення такого ототожнення. Ще Страбон, котрий писав на кілька десятиріч раніше від Плінія, чітко розрізнявав даків і гетів: останні «звернені до Понту і на схід», а перші — до «Германії і до верхів'їв Істра» (VII, 3, 12; С 304).

Наприкінці I ст. до н. е. даки поширили своє панування на області вздовж течії Тиси і наблизилися до південно-східних кордонів Паннонії. Звідти, згідно з повідомленням Плінія, вони були витиснені язигами. Це сталося в першій половині I ст. н. е.¹

Після повідомлення про гетів і даків у праці Плінія наводиться надзвичайно цікава розповідь про розселення сарматів, де названі їхні племінні союзи — язигів, гамаксобіїв або аорсів і сіраків. Зауваження автора «Природничої історії» про те, що сармати по-грецьки називаються савроматами, вимагає певного уточнення. На відміну від свого старшого сучасника Мели (I, 19; III, 33 — сармати живуть між Віслою і Танаїсом; I, 116 — савромати за Танаїсом) він розумів, що ці етноніми стосуються одного й того ж народу. У текстах давньогрецьких письменників сармати дійсно називаються савроматами (наприклад, в «Історії» Геродота або у трактаті «Про повітря, воду і місцевості» псевдо-Гіппократа). Вчені припускають, що етнонім «савромати» належить до часів, коли цей народ ще жив за Доном (порівн. Геродот, IV, 21). Але після того, як створилися нові племінні союзи, вони, розпочавши войовничі вторгнення у степові володіння скіфів, виступили під загальним ім'ям сарматів. У «Географії» Страбона, з якою Пліній не був знайомий, вживалися обидва етноніми, причому автор писав «савромати», коли на підставі творів стародавніх письменників розповідав про більш далекі часи (IX, 6, 2; С 507). Таким чином, Пліній помилявся, твердячи, що грекам відомий лише етнонім «савромати».

Чіткіше від інших сарматських племен окреслені межі розселення язигів. Вони локалізовані Плінієм на сучасній Великій Угорській низовині: «Між Данувієм і Геркінським лісом аж до Паннонських зимових стоянок у Карнунті і тих місць, де рубежі германців, поля і рівнини населяють язиги-сармати». Підтвердженням цього є свідчення Тацита в його «Анналах» (XII, 29—30) про перебування язигів у війську царя Ваннія, тобто близько 50 р. н. е. Повідомлення Плінія і Тацита дають підстави вважати, що язиги з'явилися на території сучасної Угорщини за Тіберію, в першій третині I ст. н. е. Вони прийшли туди

¹ Ю. К. Колосовская. Паннония в I—III веках. М., 1973, стор. 211.

з Азовського моря і Дона, де їх локалізували Птолемей (III, 5, 7) і Амміан Марцеллін (XXII, 8, 31). Про їх недавню появу поблизу Дунаю свідчить і вживаний Птолемеєм термін «язиги-переселенці».

Так само далеко на захід, як і язиги, просунулися до середини I ст. н. е. аорси. Судячи з тексту «Природничої історії», вони перебували на узбережжі Чорного моря, на схід від гетів. Як і язиги, вони прибули сюди від Азовського моря. Саме там, між Меотідою і Каспієм, згідно з свідченнями Страбона (XI, 5, 7; С 506) і самого Плінія, котрий у 48 розділі VI книги скористався іншим джерелом, ніж у розглядуваному тексті, кочували аорси.

Етнонім «гамаксобії» зустрічається у ряді праць античних авторів (порівн. Мела, II, 1, 2; Птолемей, III, 5, 10), які локалізують їх разом з аланами біля Меотиди. Гамаксобії по-грецьки означає «ті, що живуть у возах». Саме так пояснював походження цього етноніма Мела: «Іх називають гамаксобіями, тому що замість жител вони мають вози». Однак лише Пліній повідомив, що гамаксобії — це друга назва аорсів. Птолемей же вважав їх різними народами. Але, виходячи з того, що Мела розміщував гамаксобіїв поряд з агатірсами, а Птолемей повідомляв про аорсів як про сусідів агатірсів, можна підтримати повідомлення Плінія про назву одного й того племені аорсами і гамаксобіями². Перший етнонім, таким чином, являє собою самоназву народу, а другий має грецьке походження і утворений за зовнішньою ознакою, що впала у вічі грекам.

Слідом за аорсами Пліній згадував про скіфів-троглодитів, тобто тих, що живуть у норах або печерах. Троглодитами греки називали різні народи, керуючись при цьому лише зовнішньою ознакою їхнього способу життя. Страбон, наприклад, називав троглодитами деяких жителів передгір'їв Кавказу тому, що «вони через холоди мешкають у звіриних берлогах» (XI, 5, 7; С 506), а Геродот писав про ефіопів-троглодитів (IV, 183). Про якихось троглодитів, що живуть у гирлі Дунаю, згадував Птолемей (III, 10, 4). Його сучасник Арріан, котрий склав для імператора Адріана докладний звіт про населення всього узбережжя Чорного моря, писав і про скіфів, що мешкали у гирлі Дунаю. Цілком імовірно, що обидва автори мали на увазі те саме плем'я, про яке повідомляв Пліній. Адже у «Природничій історії» чітко не вказано межі розселення кожного народу. Пліній обережно зазначав: в одних місцях — мешкають такі-то, в інших — такі-то тощо.

Не можна сказати нічого певного і про рубежі розселення згаданих далі аланів і роксоланів³. Ясно лише, що вони, залишивши свою батьківщину у Приазов'ї і Передкавказзі, де були, за свідченням Амміана Марцелліна (XXII, 8, 31) і Птолемея (III, 5, 7), підійшли до кордонів римської провінції Мезія. Пліній першим серед античних авторів повідомив про появу аланів на цій території. В V ст. н. е. алани досягли Галлії і потім брали участь у набігах вандалів на країни Західної Європи і Північної Африки. Отже, Пліній застав аланів на середині їхнього шляху через усю Європу. А про міграцію роксоланів на захід існують і більш ранні свідчення. Зокрема, про їх перебування у Криму в кінці II ст. до н. е. вказувалося в декреті на честь Діофанта, полководця понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Ревксинали виступили як союзники скіфського царя Палака в його боротьбі про-

² Про тотожність аорсів і гамаксобіїв див.: Д. А. Мачинский. Некоторые проблемы этнографии восточноевропейских степей во II в. до н. э.—I в. н. э.— Археологический сборник. № 16, Л., 1974, стор. 130—131.

³ Про міграції роксоланів і аланів у I ст. до н. е.—I ст. н. е. див.: Д. А. Мачинский. Назв. праця, стор. 125—127.

ти Херсонеса⁴. Ревксинали ототожнюються з роксоланами на підставі повідомлення Страбона про роксоланів, що послали на допомогу Палакові 50 тис. чол. (VII, 3, 17; С 306).

У I ст. до н. е. роксолани, за описом Страбона, перебували між Дніпром і Доном, а на середину I ст. н. е. вони, перейшовши Дністер, зіткнулися з римлянами. Про два нашествия «сарматського племені роксоланів» на провінцію Мезію в 67 і 68 рр. н. е. розповідалося в «Історії» Тацита (I, 79). Підсумовуючи сказане, доходимо висновку, що відомості про народи, що жили за Дунаєм, вміщені у 80—81 розділах IV книги «Природничої історії», запозичені з невідомого нам латинського джерела середини I ст. н. е., де описувалися племена, які мешкали на пограниччі римської провінції Мезія.

Оскільки язиги входили до війська Вання, а роксолани здійснювали бойовничі набіги на Мезію, можна припустити, що при написанні «Природничої історії» Пліній використав якийсь військовий звіт, виявлений ним, очевидно, в архіві.

Ознайомивши читачів з безпосередніми сусідами Мезії, Пліній у наступних розділах книги описав народи, які населяли степи між Дністром і Танаїсом: у гирлі Дністра — тірагетів, далі на схід біля річки Аксіак — аксіаків, потім кроббигів (IV, 32), в Гілеї — енойкадіїв, на берегах Пантікапа — номадів і георгів (IV, 83), на берегах Герра — басилідів і номадів, на берегах Гіпаніса — номадів і гілеїв (IV, 84), у західній частині північного берега Чорного моря — скіфів-сардів та сіраків (IV, 83), на Таврійському півострові — тавроскіфів і сатархів (IV, 55). Нарешті, у 88 розділі вміщено цікавий етнографічний нарис, про який ми розповімо у кінці розвідки.

Назви племен, які описані у 82—84 розділах, майже повністю грецькі і не свідчать про етнічну приналежність їх носіїв. Одні з них походять від місця проживання: тірагети — поблизу р. Тіри (сучасний Дністер), аксіаки — біля р. Аксіак (очевидно, Тилігульський лиман або одна з річок, що впадає у нього), гілеї — ті, що живуть у Гілеї (лісова область у пониззі Дніпра), енойкадії — населення Гілеї (буквально: «ті, що мешкають у даній місцевості»). Інші — від способу життя: номади (кочівники), георги (землероби), басиліди (царські, тобто ті, що панують над іншими племенами). До цих народів випадково потрапили і кроббиги, вірніше кробізи, — одне з фракійських племен, згаданих ще Геродотом (IV, 49). Внаслідок плутанини з назвами міст Ордес і Одес Пліній їх помилково «поселяє» поблизу Ордеса. Перше місто дійсно знаходилося десь у районі Тилігульського лиману (порівн. Геродот, IV, 48; Аппіан. Періпл Понта Евксінського, 31), а друге — поблизу сучасної Варни, і саме там, як записано у «Періплі» псевдо-Скімна (ст. 750—756), насправді жили кробізи.

Так само помилковою вважається згадка про перебування на північному узбережжі Чорного моря сіраків та піде більше не виявлених скіфів-сардів. Перших автори всіх античних джерел розселяють між Азовським морем, Каспієм і Кавказьким передгір'ям⁵. Сіраки — єдине сарматське плем'я, про міграцію якого на захід немає згадок у давніх пам'ятках. Однак є підстави припустити, що в «Природничій

⁴ Про це повідомляється у написі № 352, опублікованому В. В. Латишевим у другому виданні I тому «Корпусу написів Північного Причорномор'я»: В. Latyshev. Inscriptiones oae septentrionalis Ponti Euxini, v. I, II, IV; I², Petropoli, 1885, 1890, 1901, 1906 (далі — ІРЕ).

⁵ На це вказують як письмові (порівн. Страбон, XI, 5, 7—8, С 506), так і епіграфічні джерела (порівн. Корпус Боспорських надписей, М.—Л., 1965, написи 142 і 1237, далі — КБН).

історії», щоправда у досить туманній формі, збереглося свідчення про просування сіраків слідом за спорідненими з ними язигами і аорсами.

Повертаючись до названих вище народів, звернемо увагу на етноніми «тірагети» і «аксіаки», які вперше зустрічаються в античній літературі на межі нашої ери. Страбон (II, 5, 12; С 118), наприклад, визначав тірагетів як плем'я, відоме з свідчень його сучасників, а не з стародавніх джерел. В етнічному плані вони, напевне, становили відгалуження гетів.

Аксіаків, крім Плінія, згадав його старший сучасник Мела (II, 1, 7). Про них же, ймовірно, йдеться у «Періплі Понта Евксінського» Арріана (розд. 31), де в цій області вміщена «гавань ісіаків». Учені локалізують її на території сучасної Одеси⁶.

Повідомлення про річку Пантікап*, що розмежовує племена номадів і георгів (IV, 83), напевне, слід зіставити з розповіддю Геродота, котрий докладно зупинився на місцях розселення скіфів-землеробів (георгів) біля Пантікапа і Борисфена, а також їхніх східних сусідів — скіфів-кочовиків (номадів) (IV, 18, 19). Те ж саме можна сказати і про жителів берегів Герра — басилідів і номадів (порівн. Геродот, IV, 20 і 56 про Герр як рубіж земель кочових і царських скіфів). Щоправда, в описі Плінія йдеться про те, що Гіпаніс протікав по землях номадів і гілеїв. Це суперечить свідченням Геродота, котрий розселяв скіфів-кочовиків тільки за Пантікапом.

Аналіз етнічних назв, які вживалися у 82—84 розділах IV книги «Природничої історії», показує, що Пліній скомбінував тут дані свого часу із свідченнями стародавніх іонійських географів. Епіграфічні пам'ятки (IPE III, 1375 а, в; 14214, 34, 14215, 3—4) дають підстави припустити, що сучасник Плінія Плавтій Сільван, котрий правив у провінції Мезія з 56 по 66 р., зміцнив вплив Риму на Тіру і Ольвію, а також поширив його на все узбережжя Чорного моря аж до Дніпра⁷. Цим пояснюється порівняно добре знайомство римлян з населенням згаданої області (порівн. повідомлення «Природничої історії» про тірагетів, аксіаків і, можливо, про сіраків).

Для опису Таврійського півострова, що дається у 85—87 розділах IV книги «Природничої історії», характерна більша детальність порівняно з описом інших частин Північного Причорномор'я. Тут скрупульозно перелічені грецькі міста і поселення, зокрема й такі, що досить рідко (Зефірій) або взагалі не згадуються в античній літературі (Дія). Унікальним є перелік шести міст, які належали варварським племенам. Загальну кількість останніх Пліній визначає в 30, але конкретно не називає їх. Однак деякі відомості можна одержати з самих назв цих міст: Оргокіни, Харакени, Ассірани, Стактари, Акісаліти, Каліорди. Вони утворені, очевидно, від імен народів, що жили там. Принаймні Стактари, звичайно, зіставляють з Сатархою Птолемея (III, 6, 2). Якщо це так, то Стактари — місто сатархів, про яких Пліній пише: «Самий хребет займають скіфотаври, із заходу їх обмежує

⁶ М. С. Синицин. Спроба локалізації населених пунктів, згаданих давніми авторами між гирлами П. Бугу і Дністра.— Матеріали з археології Північного Причорномор'я, вип. III, Одеса, 1960, стор. 17.

* Хоча про Пантікап писало багато античних авторів, починаючи з Геродота (IV, 18, 19, 47, 54), ототожнення його з будь-якою сучасною річкою неможливе. Адже жодна з приток Дніпра, яка мала б відповідати Пантікапу, не схожа на його опис у давніх джерелах. У сучасній науковій літературі панують дві точки зору: одні вважають Пантікапом ліву притоку Дніпра — Конжу; інші — його праву притоку — Інгулець.

⁷ В. Н. Дьяков. Таврика в епоху римської окупації.— Ученые записки Московского государственного пединститута им. В. И. Ленина, т. XXVIII. Кафедра истории древнего мира, вып. I, М., 1942, стор. 46—47.

Новий Херсонес, а із сходу — скіфи-сатарки» (IV, 85). Це свідчення про сатархів є другим за часом в античній літературі. Першим про них написав Мела (II, 14), котрий повідомив, що вони живуть у північній частині Криму, звернений до Азовського моря. Стефан Візантійський з посиленням на Каллістрата локалізував сатархів на Перекопському перешийку. А найдавніша згадка про сатархів містилася у грецькому написі II ст. до н. е. (IPE I², 672).

За текстом «Природничої історії» неможливо уточнити межі розселення сатархів, проте він дає змогу зробити інші важливі висновки. Згадка про сатархів в іншому місці (VI, 22), серед сарматських племен, які перейшли Танаїс, дозволяє вважати їх частиною сарматів, що вдерлись у III ст. до н. е. в північнопричорноморські степи*.

Етнонім «скіфотаври» або «тавроскіфи» постійно вживається античними авторами, що об'єднували під цією одною назвою два різні народи. Таври, найдавніше населення гірського Криму, були сусідами, з одного боку, грецьких колоній на узбережжі, з іншого — скіфів, що займали степову частину Криму. Обидва названих народи нерідко об'єднували свої сили для нападу на грецькі колонії. Зберігся, наприклад, напис на постаменті статуї боспорського царя Аспурга, де повідомляється про відбиття Боспором нашествия скіфів і таврів⁸. Не дивно тому, що в античних джерелах їх стали називати скіфотаврами.

На думку О. Кунца, свідчення про населення Криму запозичені Плінієм з офіційного опису провінцій і васальних територій Римської імперії⁹. Нагадаємо, що за Цезаря і на початку правління Августа, а потім у середині I ст. н. е., тобто за життя Плінія, Боспор і Херсонес перебували у васальній залежності від Риму. Ще у 45 р. н. е. загони римської армії вперше з'явилися у Криму і взяли участь у суперництві боспорських царів Котиса і Мітрідата. Котіс, який переміг з допомогою римлян, був оголошений ними «другом і союзником римського народу». Надалі імператори Нерон, Веспасіан і Тит продовжували спрямовувати свої зусилля на зміцнення залежності Тавріки від Риму. Одним з важливих кроків у цьому напрямку був військовий похід Плавтія Сільвана, котрий допоміг Херсонесу в боротьбі проти скіфів, що чинили набіги на місто. Після поразки варварів у Херсонесі розмістився римський гарнізон, і місто опинилося під контролем намісників Мезії.

Включення шести таврських укріплень до переліку грецьких міст Криму, на думку О. Кунца, свідчило про спроби Риму перетворити найближчі околиці Херсонеса в низку укріплень, як це було зроблено в кельтських провінціях Риму, і тим самим підготувати васальні землі Тавріки до переходу на становище римської провінції.

Тепер розглянемо етнографічний нарис, вміщений у 88 розділі IV книги «Природничої історії»: «Від Тафр в середину материка територію займають: авхети, у яких починається Гіпаніс, неври, на чийй землі бере початок Борисфен, гелони, тисагети, будини, басиліди і агафірси з синім волоссям, вище від них номади, потім антропофаги; від Бука вище Меотіди — савромати і еседони. Берегом же до Танаїса — меоти, іменем яких названо озеро, останні за меотами — арімаспи».

* Огляд думок про походження сатархів і тлумачення текстів античних авторів, які повідомляють про це плем'я, див.: Ю. М. Десятчиков. Сатархи.— «Вестник древней истории», 1973, № 1, стор. 131—144.

⁸ КБII, № 35.

⁹ O. Cuntz. Agrippa und Augustus als Quellenschriftsteller des Plinius in den geographischen Büchern des Naturalis Historia.— Fleckeis. Jahrbücher, Suppl. 17, 1890, стор. 505.

Перелічені тут племена нагадують етнічний склад населення Скіфії, описаний Геродотом. Однак порівняння з текстом Геродота дає змогу виявити й значні розбіжності в межах розселення племен. Якщо у Геродота агафірси — західні сусіди скіфів, то у Плінія вони розміщені набагато далі на схід і є сусідами будинів та гелонів. А крайніми на заході опинились авхети (після Геродота їх ім'я зустрічається лише в творах двох античних авторів — Плінія і В. Флакка), потім неврі, причому на їхніх землях бере початок Борисфен, а не Тіра і Гіпаніс.

Майже такий самий порядок племен вказано в творах не лише тих письменників, котрі, без сумніву, запозичували свої відомості з «Природничої історії»: Соліна (XIV, 1; XV, 1), Мартіана Капелли (VI, 663), але й Мели (II, 1—2) і, особливо, Амміана Марцелліна (XXXI, 2, 13—15).

Дослідження показали, що в античні часи найбільш докладні відомості про населення південної та центральної частини Східної Європи одержували греки в VI—V ст. до н. е., тобто в епоху заснування своїх колоній на північному березі Чорного моря і розвитку їх інтенсивних зв'язків з метрополією¹⁰. Пізніше нові звістки доходили до античних географів лише про народи, що мешкали поблизу грецьких колоній. За даними Плінія (II, 246), Артемідор (рубіж II—I ст. до н. е.), наприклад, вважав недослідженими землі на північ від гирла Дону, тобто північніше грецької колонії Танаїс. Про народи, що їх населяли, античні дослідники за традицією дізнавалися з творів стародавніх іонійських географів. Досить сказати, що в VI ст. н. е. Стефан Візантійський для свого словника робив витяги з цих питань з праць Геродота (V ст. до н. е.) і Гекатея (кінець VI ст. до н. е.). Саме Стефану ми зобов'язані збереженням 200 фрагментів знаменитого в давнину, а нині втраченого «Землеописання» Гекатея.

Ще в минулому столітті була висловлена думка про те, що в творах римлян, які цікавилися населенням північнопричорноморських степів, знайшла відображення догеродотівська картина розселення скіфських племен¹¹. Учені, як правило, вважають її автором Гекатея, з яким Геродот постійно полемізував, описуючи Скіфію.

У стародавній іонійській географії беруть початок дві згадки з «Природничої історії» про авхетів (IV, 88; VI, 22). Тут збереглось єдине свідчення про їх перебування біля Дону і Азовського моря: авхети брали участь у знищенні танаїтів і напеїв (VI, 22). Геродот же і сам Пліній в іншому місці (IV, 88) локалізували авхетів значно далі на захід. Діодор назвав танаїтів і напеїв серед найдавніших племен Скіфії (II, 13), а це, як писав А. Германн, дає підстави вважати, що їх знищили ще в ранній період історії Скіфії¹². Інакше кажучи, Пліній повторив відомості, взяті з стародавнього джерела.

Польський дослідник Маріан Плезя висловив припущення, що після знищення танаїтів і напеїв авхети рушили на захід і осіли у верхній течії Бугу, де їх локалізував Пліній (порівн.: «авхети, у яких починається Гіпаніс»). Там під тиском неврів вони або розсіялись, або їх спіткала та сама доля, яку вони колись приготували танаїтам і на-

¹⁰ M. Plezia. Hekataios über die Völker am Nordland des Scythisches Schwarzmeergebietes.— Eos, I, 1959/1960, стр. 41.

¹¹ K. Müllenhoff. Deutsche Altertumskunde, Bd. III, Berlin, 1892, стр. 46 і далі. Протягом останніх десятиліть ця тема розроблялася в дисертації угорського вченого Я. Харматти і в статті польського дослідника М. Плезі: J. Harmatta. Quaelenstudien zu den Skythika des Herodot, Budapest, 1941; M. Plezia. Назв. праця, стр. 27—42.

¹² M. Plezia. Назв. праця, стр. 38.

пеям¹³. Цим, ймовірно, пояснюється відсутність згадок про авхетів у грецькій літературі після Геродота.

Для коментаторів Геродота важким місцем завжди було його повідомлення про переселення неврів до сусідньої країни будинів за одне покоління до походу Дарія (IV, 105). Як могли неври з верхів'їв Дністра і Бугу (IV, 17) переселитися за Дон до будинів (IV, 21)? Тут варто згадати важливе спостереження Ф. Якобі над характером розповіді «батька історії» про те, що Геродот запозичав відомості у Гекатея у тих випадках, де вони суперечать його власним уявленням¹⁴.

Якщо за повідомленнями римських авторів і, головним чином, Плінія відновити догеродотівський порядок розміщення племен: авхети, неври, будини (гелони), агафірси, меланхлени, андрофаги, тисагети, то виявиться, що неври були сусідами будинів і їхнє переселення до будинів неважко пояснити¹⁵.

Сучасні вчені пов'язують з неврами підгірцевсько-милоградську археологічну культуру¹⁶. Її відносна хронологія підтверджує розповідь Геродота про те, що переселення неврів до будинів відбулося за одне покоління (греки, звичайно, датували зміну поколінь проміжком у сорок років) до скіфського походу Дарія (514 р. до н. е.), тобто в середині VI ст. до н. е. Пам'ятки милоградської культури у цей час зникають на Волині та Житомирщині і, навпаки, з'являються на Північній Київщині і в Південній Білорусії. До цього періоду відноситься й повідомлення римських авторів про те, що Дніпро (вірніше, його верхня, невідома грекам частина) бере початок на землях неврів. Археологічні джерела також свідчать, що розглядувана культура поширилася до верхів'їв Південного Бугу, що підтверджує слова Геродота про початок Гіпаніса у неврів.

Напевне, завдяки походу Дарія відбулися серйозні зміни в розселенні племен Північного Причорномор'я. Агафірси рушили на південь, до Трансільванії і опинилися на крайньому заході Скіфії, що відзначав Геродот, а колишні сусіди неврів — будини і гелони — переселилися остаточно за Дон, згідно з даними того самого Геродота.

Таким чином, під впливом праць своїх попередників Геродот в одному місці намалював картину розселення племен (неври — сусіди будинів), яка не узгоджується з тим, що він сам побачив під час подорожі у Північне Причорномор'я, в іншому ж місці передав одержані ним самим відомості (будини живуть за Доном).

Залишається відповісти на питання, якими джерелами користувалися римські автори, що писали про Скіфію. Єдиним таким джерелом, як було сказано вище, часто вважали праці Гекатея Мілетського, складача відомого в давнину опису трьох континентів: Європи, Азії та Африки, однак тексти Плінія (IV, 88) і Мелі (II, 1, 2, 9, 13) дають підстави зробити деякі уточнення.

Насамперед, звертає на себе увагу написання згаданими авторами етноніма «есседони» (essedones), який відповідає ісседонам грецьких письменників. Більшість сучасних учених вважає, що це, напевне, іраноязичне плем'я жило в степах Заураля і Північного Казахстану¹⁷. Археологи співставляють з ними культуру пізніх західних

¹³ Там же, стор. 39.

¹⁴ F. Jacoby. Herodotos.— Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft (далі — RE), Stuttgart, т. VII, 1912, col. 2681.

¹⁵ Порівн.: М. Plezia. Назв. праця, стор. 38.

¹⁶ Найгрунтовніше це питання висвітлено в книзі: О. Н. Мельникова. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке, М., 1967.

¹⁷ E. D. Phillips. The Legend of Aristaeas: Fact and Fancy in Early Greek Nations of East Russia, Siberia and Inner Asia.— Artibus Asiae, 1955, vol. XVIII, № 2,

андроновців, а потім, починаючи з VI—V ст. до н. е., ісседонів вважають носіями тасмолинської культури в Казахстані, яка була генетично зв'язана з андронівською культурою¹⁸.

З приводу цього етноніма в словнику Стефана Візантійського під словом «ісседони» зроблено цікаве пояснення: «Ісседони (Ἰσσηδόνες) — скіфський народ. Гекатей у описі Азії. Один Алкман називає їх ессідонами (Ἐσσηδόνες), а у інших письменників зустрічається другий склад через «ε». Отже, написання у Плінія та Мели відповідає формі Алкмана (третя чверть VII ст. до н. е.), Гекатей дотримувався того самого правопису, що й Геродот, римські письменники ж вживали більш давню форму етноніма, ніж Гекатей.

Поет Алкман провів більшу частину свого життя у Спарті і прославився створенням «парфеніїв» — гімнів для хору дівчат (від цих гімнів збереглося лише кілька фрагментів). Як же у творі Алкмана могли потрапити відомості про ісседонів? Для цього слід пригадати, що поет народився у Сардах, які тоді захопили кімерійці¹⁹. Кімерійці ж були «передньою хвилею того великого руху народів, біля джерел якого стояли ісседони»²⁰.

Відомий ще один сучасник Алкмана, котрий писав про ісседонів. Це Арістей Проконнеський, автор поеми «Арімаспея», в якій він розповів про свою подорож з Північного Причорномор'я до Східної Європи і за Уральський хребет. Ісседони були, здається, найсхіднішим народом, до якого Арістею пощастило дістатися. У формі Ἰσσηδοί вони згадуються в одному з небагатьох фрагментів «Арімаспеї», що збереглися.

Але написання розглядуваного етноніма у Плінія відрізняється від його написання у Арістея, тому свідчення Плінія треба зіставити з традицією, пов'язаною з ім'ям Алкмана. Однак інші повідомлення Плінія про реальні й міфічні народи Східної Європи та Азії взяті з поеми Арістея.

Аналізуючи вплив «Арімаспеї» на античну літературу, англійський учений Дж. Болтон називає серед «боржників поеми» багато імен: Дамаст Сігейський, Піндар, Геродот, Есхіл, псевдо-Гіппократ та інші більш пізні письменники, серед яких гідне місце посідає Пліній²¹. Зокрема, розповідь Плінія про країну, наповнену пір'ям (Птерофор), і про печеру в горах, де живе північний вітер (IV, 88), на думку Дж. Болтона, є відгомонам центральноазіатських міфів, записаних Арістеєм. Шлях Арістея з Північного Причорномор'я на північний схід Дж. Болтон реконструює, безперечно, спираючись головним чином на дані Геродота, однак із залученням римських авторів Плінія і Мели²².

Таким чином, римські письменники наводили відомості про розселення скіфських і сусідніх з ними племен у тому порядку, як вони описувались у грецькій літературі VII—VI ст. до н. е. Про племена, що мешкали на території нашої країни, у той час писали, як нам відомо, лише Арістей Проконнеський і Алкман. Зрозуміло, ні Мела, ні Пліній, ні інші їхні співвітчизники не були безпосередньо знайомі з такими дав-

стор. 169—170; R. Christinger. Les Arimaspes. — Asiatische Studien, Bd. XIV. 1961, стор. 10; Р. Хенниг. Неведомые земли, т. I, М., 1961, стор. 95—99; та ін.

¹⁸ А. Х. Маргулан, К. А. Акишев, М. К. Кадырбаев, А. М. Оразбаев. Древняя культура центрального Казахстана, Алма-Ата, 1966, стор. 408 і далі.

¹⁹ C. F. Lehmann-Haupt. Kimmerier. — RE, Bd. XI, 1921, col. 415.

²⁰ И. В. Пьянков. Рецензия на книгу Дж. Болтона «Аристей Проконнесский». — «Вестник древней истории», 1967, № 4, стор. 175.

²¹ I. D. P. Bolton. Aristaeus of Proconnesus, Oxford, 1962, стор. 39—73.

²² Там же, стор. 104—108.

німи грецькими джерелами, а одержали відомості через довгу низку невідомих нам творів.

Крім літературних творів, догеродотівські уявлення про географію Скіфії знайшли відображення, звичайно, і на тих іонійських картах, про які згадував Геродот (IV, 36; V, 49). Ймовірно, що на римських картах відтворювалися ці старі відомості про північно-східні частини ойкумени. По такій карті, зокрема, вивчала північні країни римська дівчина, що чекала з далекого воєнного походу свого коханого, який мав битися з різними народами і серед них з неврами, чиї «коні одягнені в броню» (Проперцій, 14, 3, 8 і 37).

Можна припустити також, що колись докладні та яскраві описи греків у стислому, переробленому вигляді потрапили до якогось авторитетного латинського історико-географічного твору пізньореспубліканського часу. Завдяки цьому згадки про скіфські і сусідні з ними племена досить часто траплялися в римській поезії I ст. до н. е.— I ст. н. е. «Страшні, розфарбовані» агафірси, «летючі», з колчанами за плечима гелони з'являються в «Георгіках» (II, 115; III, 461) та «Енеїді» (IV, 146; VII, 725) Вергілія, в одах Горация (II, 9, 23; 20, 19; III, 4, 35), у «Фарсалії» Лукана (III, 283), в сатирах Ювенала (XV, 125), а авхети, «котрі вміють розкидати широким колом летючі аркани», і неври, що «крадуть наречених»,— у Валерія Флакка в «Аргонавтиці» (VI, 121, 132). Можливо, такі епітети якоюсь мірою відповідали давньогрецькому поетичному оригіналу, але для римських поетів це було лише позбавлене будь-якої конкретності традиційне перерахування віддалених північних племен, що жили на краю невідомої їм землі. Наприклад, у Вергілія і гелони, і агафірси названі розфарбованими, хоча звичай фарбувати обличчя і волосся характерний тільки для агафірсів. У коротких етнографічних нарисах римських авторів також подавався порядок розселення скіфських племен принаймні середини VI ст. до н. е.

Отже, «Природнича історія» Плінія, з одного боку, проливає світло на міграцію сарматських племен на захід у I ст. н. е., а з іншого,— зовсім несподівано допомагає відтворити картину найдавнішої етногеографії Скіфії, якою її уявляли греки за сто чи навіть більше років до Геродота.

АНТИНАРОДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО США — ІНСТРУМЕНТ НАСТУПУ НА ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА ТРУДЯЩИХ (1945—1977 рр.)

Ю. І. НИПОРКО (Київ)

Монополістичний капітал Сполучених Штатів Америки витрачає мільйони доларів для пропаганди ідей «класового співробітництва», «класового миру», «класового партнерства», прищеплення американським трудящим думки про гармонію праці і капіталу, які нібито є не «непримиренними ворогами, а партнерами»¹. Як підкреслював В. І. Ленін, «...буржуазія в усіх країнах неминуче виробляє дві системи управління, два методи боротьби за свої інтереси і відстоювання свого

¹ Див. Новая Программа Коммунистической партии США. — «США: политика, идеология», 1970, № 11, стор. 72—73.

панування, причому ці два методи то змінюють один одного, то переплітаються вкупі в різних сполученнях. Це, по-перше, метод насильства, метод відмови від усяких поступок робітничому рухові... Другий метод — метод «лібералізму», кроків у бік розвитку політичних прав, у бік реформ, поступок і т. д.»².

Широкий наступ на права американських трудящих правлячі кола США розгорнули після другої світової війни. Зростання симпатій рядових американців до СРСР, який виніс на собі основний тягар боротьби з фашизмом, стрімке поширення демократичних і соціалістичних ідей в країнах Європи і Азії надзвичайно непокоїло капіталістів³. Саме тому у перші післявоєнні роки в США прокотилася хвиля антикомуністичного психозу, антирадянщини, воєнної істерії. На боці монополістичного капіталу активно виступила буржуазна держава. Щоб придушити будь-який опір з боку трудящих мас, найвищі органи влади США розробили цілий комплекс антинародних заходів, у тому числі й репресивне законодавство, що визначило один з основних напрямів діяльності найвищого законодавчого органу США — конгресу⁴. Вже в 1946 р. комісії конгресу 79-го скликання обговорили 90 антиробітничих біллів⁵, 80-го скликання — 200⁶. Спільною основою всіх цих законопроектів було намагання уряду посилити тиск на робітничий клас, ліквідувати страйковий рух у країні, поставити профспілки під свій контроль⁷.

Антиробітничі білли стали законами у першому ж післявоєнному році⁸. Успішному їх проходженню у конгресі сприяв реакційний блок консервативних республіканців з Півночі і расистів-демократів з південних штатів країни. Одним із законопроектів, який передбачав суворі репресії щодо страйкуючих (ув'язнення, штраф, мобілізацію до армії), був висунутий 25 травня 1946 р. тодішнім президентом США Г. Труменом⁹. Таким чином, законодавча і виконавча влада штампували численні закони, накази і розпорядження, спрямовані на придушення демократичного руху в будь-яких його формах¹⁰.

Суто антинародний характер мала діяльність комісії палати представників конгресу США по розслідуванню антиамериканської діяльності. Її високопоставлені керівники досить часто вдавалися до політичного шантажу і шахрайства. Зокрема, висуваючи фальшиві обвинувачення проти того чи іншого американця, вони передавали сфабриковані ними матеріали прямо в пресу, ставлячи цим самим свою жертву в дуже тяжке становище (ярлик «червоного» чи «рожевого» позбавляв людину роботи і засобів існування)¹¹.

З небаченим розмахом діяло Федеральне бюро розслідувань (існує з 1908 р. як орган міністерства юстиції). За ним офіційно визнавалося право контролю над напрямом думок американців, нагляд за

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 62.

³ Див. У. Фостер. Закат мирового капитализма, М., 1955, стор. 151.

⁴ Див. Очерки новой и новейшей истории США (в двух томах), т. 2, М., 1960, стор. 344.

⁵ Труд и капитал в США. Сборник фактов (далі — Труд и капитал в США). Пер. с англ., М., 1949, стор. 108.

⁶ Там же.

⁷ Очерки новой и новейшей истории США, стор. 345.

⁸ Р. О. Бойер, Г. М. Морейс. Нерассказанная история рабочего движения. Пер. с англ., М., 1957, стор. 551.

⁹ Труд и капитал в США, стор. 15.

¹⁰ Конституционный механизм диктатуры монополий, М., 1964, стор. 99.

¹¹ Див. А. н. т. Громыко. Конгресс США, М., 1957, стор. 118.

їхніми діловими і суто особистими відносинами, симпатіями і антипатіями¹². Таємна поліція тримала під наглядом усіх тих, хто був присутнім на мітингах, читав прогресивну літературу. На мільйони американців ФБР завело досьє. Широко практикувалась ганебна процедура зняття у громадян відбитків пальців. «Нас захльостнула хвиля переслідувань і утисків більш жорстоких, більш безрозсудливих, більш широких і як наслідок цього більш небезпечних, — писав відомий американський історик Г. Комаджер, — ніж всі ті, що знала наша історія»¹³.

Одним з головних «продуктів холодної війни»¹⁴, за влучним висловом У. Фостера, став законопроект Тафта — Хартлі *. Цей горезвісний документ з'явився у розпал антиробітничої пропаганди і цькування «червоних» у конгресі 80-го скликання (1947 р.)¹⁵. Його підтримали не лише республіканці, а й демократи¹⁶, що стало переконливим свідченням антинародної політики обох буржуазних партій. Новий білль був настільки реакційним, що навіть Г. Трумен 20 червня 1947 р. був змушений накласти на нього вето. Проте палата представників, а 23 червня й сенат відхилили вето президента **. Білль став законом і з 22 серпня 1947 р. вступив у силу. Закон Тафта — Хартлі, або офіційно «Акт про регулювання трудових відносин 1947 р.»¹⁷, за задумом його авторів, мав паралізувати масовий страйковий рух і стати базою для наступного законодавчого наступу на робітничий клас та його організації¹⁸.

Згідно з законом політична діяльність профспілок заборонялася. Його 304-та стаття позбавляла профспілки права відраховувати кошти на проведення політичних кампаній під час виборів президента і членів конгресу, а також на організацію виборів на інші державні посади. За порушення цієї заборони закон передбачав штраф до 5 тис. доларів для профспілки, а для кожної її службової особи — 10 тис. доларів або тюремне ув'язнення до 1 року, або те й інше одночасно. Вербування нових членів у профспілки заборонялось під загрозою звинувачення у «нечесній практиці». Будь-який страйк, що виходив за межі економічних вимог, вважався кримінальним злочином. Отже політичні страйки і страйки солідарності — старі випробувані форми класової боротьби робітничого класу — заборонялися.

Якщо ж профспілки планували проведення економічного страйку, вони повинні були повідомляти про це підприємців за 60 днів до його початку. Останні, таким чином, мали змогу підготуватися до нього заздалегідь. Крім того, уряд дістав право втручатися у конфлікти між

¹² Див. П. В. Костин. ФБР. Портрет во весь рост, М., 1970, стор. 168.

¹³ Там же, стор. 160.

¹⁴ "Political Affairs", 1959, № 7, стор. 18.

* Його автори — республіканці Роберт А. Тафт і Фред А. Хартлі.

¹⁵ Див.: "Political Affairs", 1959, № 5, стор. 5.

¹⁶ Див.: "Political Affairs", 1959, № 5, стор. 5.

** Після того, як закон було прийнято, президент, щоб нажити собі політичний капітал, заявив, що він доб'ється його скасування, але фактично нічого так і не зробив для цього. (Див. Факти о положенні трудящихся в США (1949—1950), М., 1952, стор. 155).

¹⁷ Докладно про цей закон див.: История рабочего движения в США в новейшее время (в двух томах), т. 2. 1939—1965, М., 1965, стор. 203—211; М. В. Баглай. Законодательство США в борьбе с забастовочным движением, М., 1960; Б. С. Громаков. Антидемократическое законодательство США, М., 1958; Факты о положении трудящихся в США (1947—1948), М., 1950; Факты о положении трудящихся в США (1951—1952), М., 1954; В. А. Никитин. США. Правый экстремизм — угроза демократии, М., 1971.

¹⁸ Див. В. П. Андросов. Профсоюзы США в условиях государственно-монополистического капитализма, М., 1971, стор. 82.

підприємцями і трудящими. Зокрема, президент міг заборонити страйк через суд на т. зв. 60-денний «охолоджувальний період», а потім з допомогою «Національного управління по трудових відносинах»*, а також створеної на основі закону Тафта — Хартлі «Федеральної служби посередництва і примирення», — відтягнути його ще на 20 днів. Й навіть після 80-денної заборони страйку президент з метою ліквідації особливо великих виступів трудящих, що нібито «загрожують безпеці нації», міг звернутися до конгресу з вимогою взагалі заборонити страйк.

Скасовувалась введена при Рузвельті (й закріплена у законі Вагнера 1935 р.) система «закритого цеху», згідно з якою підприємці не могли приймати на роботу не члена профспілки, якщо на тому підприємстві, звідки робітник прийшов, була профспілка. Крім того, обмежувалось застосування правила «профспілкового цеху», коли прийнятий на роботу робітник був зобов'язаний протягом 30 днів вступити в існуючу на виробництві профспілку. Заборонялось пікетування та всі інші форми боротьби робітників США з штрейкбрехерами.

Своїм вістрям закон був спрямований на відокремлення основної маси робітничого класу від його авангарду — Комуністичної партії США. Про це, зокрема, свідчить той факт, що однією з умов офіційного визнання профспілки згідно з 9 статтею «Акту 1947 р.» було подання письмового свідчення, що жоден керівник профспілки не є членом Комуністичної партії США. Крім того, профспілки зобов'язувалися реєструватися у міністерстві праці і подавати туди щорічно звіти про свою діяльність, фінанси, списки службових осіб, а також присягалися про неспівчуття комуністам. Таким чином, закон Тафта — Хартлі не лише встановив контроль над страйковою боротьбою пролетаріату, але й над усім внутрішнім життям профспілок.

Приклад федерального уряду США наслідували штати країни. У багатьох з них були прийняті «малі закони» Тафта — Хартлі¹⁹, реакційніші ніж сам федеральний закон. «Акт 1947 р.», названий у ті роки «законом про рабську працю», став прелюдією до прийняття нового антиробітничого законодавства, спрямованого, насамперед, проти Комуністичної партії США. Щоб фізично розправитися з нею, реакція пустила в хід закон від 28 червня 1940 р. «Про реєстрацію іноземців». Його автором був член палати представників, демократ від штату Вірджинія, реакціонер з Півдня Говард Сміт.

У січні — жовтні 1949 р. проходив судовий процес над керівниками комуністів Ю. Деннісом, Г. Холлом, Г. Уїнстоном, Б. Девісом-молодшим, Р. Томпсоном та іншими. Слухання справи Уільяма Фостера було відкладено у зв'язку з станом його здоров'я. 21 жовтня 1949 р. суд виніс вирок: 10 керівників Компартії було засуджено до 5 років тюремного ув'язнення кожного і штрафу в 10 тис. доларів, одинадцятого — Р. Томпсона — до 3 років²⁰. Через деякий час підсудні та їх захист повністю спростували всі висунуті проти них звинувачення й звернулися до Верховного суду США з вимогою визнати закон Г. Сміта неконституційним. Проте суд 4 червня 1951 р. підтвердив конституційність закону Г. Сміта і це його рішення дало поштовх до організації нових процесів над керівниками Компартії. До кінця 1954 р. було проведено 12 процесів. На основі закону Сміта було заарештовано понад

* Створене спочатку для проведення у життя закону Вагнера, воно з прийняттям закону Тафта — Хартлі було реорганізоване і спрямоване на проведення антиробітничої політики й втручання уряду у справи профспілок.

¹⁹ Факты о положении трудящихся в США (1947—1948), М., 1949, стор. 122.

²⁰ История рабочего движения в США в новейшее время, т. 2, стор. 224; Факты о положении трудящихся в США (1949—1950), стор. 97.

140 керівників Компартії, а 400 комуністів — американців іноземного походження — були вислані із США²¹.

Однак антиконституційний закон Г. Сміта здавався правлячим колам США недостатнім для боротьби з комуністичним і робітничим рухом в країні. Реакція готувала новий закон проти Компартії та інших революційних і прогресивних сил. І він був вироблений у конгресі 81-го скликання. За іменами його авторів — сенатора-демократа П. Маккарена (штат Невада) і члена палати представників демократа Дж. Вуда (штат Джорджія) він дістав назву закона Маккарена — Вуда або «Закону 1950 р. про внутрішню безпеку».

Закон Маккарена — Вуда (був прийнятий 20 вересня 1950 р., а вступив у силу 23 вересня того ж року) оголосив Компартію США поза законом під приводом того, що вона нібито діє «за вказівкою із ззовні»²². Це фальшиве твердження було покладене в основу вимоги про реєстрацію Компартії США*.

Згідно з «Законом 1950 р. про внутрішню безпеку» всі прогресивні організації в країні оголошувалися «підривними» й ділилися на дві категорії: 1) «Комуністична організація дії», або власне Комуністична партія; 2) «Організація комуністичного фронту», або будь-яка організація в США, яка перебуває під контролем «комуністичної організації дії» або підпорядкована їй. Таке визначення давало можливість підвести будь-яку робітничу організацію під формулювання «Організація комуністичного фронту», якщо її діяльність хоч з яких-небудь питань співпадала з положеннями програмних документів Компартії. Закон зобов'язував організацію такого типу реєструватися у міністерстві юстиції й щорічно подавати туди звіт про назву, місцеперебування, склад, розмір і цілі фінансових витрат, прізвища керівників та ін. За ухилення від реєстрації передбачалось тюремне ув'язнення строком на 5 років і штраф (10 тис. доларів), або перше й друге одночасно.

При наймі на роботу, зокрема, на военні заводи члени «Організації комуністичного фронту» мали повідомляти про своє членство в них, а членам «Організації комуністичної дії» взагалі заборонялося працювати на таких підприємствах. Профспілка в разі визнання її «комуністичною організацією» фактично оголошувалась поза законом. У випадку оголошення в країні надзвичайного стану закон Маккарена — Вуда надавав властям право арештовувати членів цих організацій і кидати їх у тюрми і концтабори.

Антикомуністична істерія в США досягла свого апогею з початком розв'язання ними загарбницької війни в Кореї (влітку 1950 р.) й введенням у країні надзвичайного стану. На авансцену політичного життя в Америці тоді висунувся зловісний мракобіс, сенатор від штату Вісконсинсін Джозеф Маккарті. Цей запеклий реакціонер згрупував навколо себе праве крило конгресу й докладав усіх зусиль, щоб ліквідувати елементарні права громадян США. Основними методами маккартистів стали шантаж, залякування, звинувачення у зраді, наклепи на прогресивних американців. У країні панувала атмосфера страху і підозріння. За допомогою всіх засобів масової інформації маккартисти зводили безсоромні наклепи проти Компартії США, СРСР та інших країн соціалізму²³.

²¹ «Правда», 1 грудня 1971 р.

²² Див. История рабочего движения США в новейшее время, т. 2, стор. 269—272.

* До середини 1965 р. у різних кінцях країни було проведено 43 судові процеси з тим, щоб примусити Компартію США реєструватися у міністерстві юстиції, проти чого вона вела мужню боротьбу.

²³ Див. Факты о положении трудящихся в США (1953—1954), стор. 89—113.

Особливо в цей період лютували расисти. Жорстокі репресії, ути вбивства негрів стали звичайним явищем. Терор проти негритянськ населення досяг таких розмірів, що «Конгрес боротьби за громадські права США» звернувся до Генеральної Асамблеї ООН з істим документом під назвою «Ми звинувачуємо у геноциді...». У нї містилася вимога засудити злочини уряду США проти негритянськ населення, наводилися численні факти лінчувань і вбивств негр

Розпалюючи в країні кампанію расової ненависті взагалі до осіб іноземного походження, які нібито не є «сто процентними американцями», маккартисти і вся чорносотенна реакція сприяли прийняттю в 1952 р. «Закону про імміграцію і громадянство»²⁵. Його автор стали сенатор-реакціонер Патрік А. Маккарен і член палати представників демократ Френсіс Е. Уолтер (обидва з штату Міннесота). В нову закон Маккарена — Уолтера, що став «...синтезом реакційних коноположень попередніх років, доповнених новими положеннями є маккартизму»²⁶, було покладено теорію про зверхність англосакської раси над іншими расами²⁷. Регулюючи національний склад селення шляхом встановлення дискримінаційних квот на в'їзд іммігрантів до США та реакційними положеннями закону про набуття громадянства цієї країни («натуралізацію»), закон Маккарена — Уолтера став суттєвим доповненням закону Маккарена — Вуда. Його положення забороняли допускати в країну прогресивно настроєних іноземців або надавати американське громадянство членам «комуністичних організацій», насамперед Компартії США, а також усіх інших демократичних організацій країни.

Антиробітнича, реакційна політика правлячих кіл США не зали майже ніяких змін й після того, як на виборах 1952 р. президентом було обрано не демократа, а республіканця генерала Дуайта Ейзауера. Новий президент відмовився від своїх передвиборних обіцянок скасувати закон Тафта — Хартлі, а сформований ним уряд продовжував наступ на права трудящих. Зокрема, для боротьби з «вороною небезпекою» конгрес 83-го скликання (1953—1954 рр.) прийняв ряд антинародних законів, найреакційнішим з яких був «Закон 195 про контроль над комуністичною діяльністю». Його автори — тодішній міністр юстиції Г. Браунелл, сенатор-республіканець Дж. Бат (обидва з штату Меріленд) і сенатор-демократ Г. Хемфрі (з Міннесоти).

Як і закон Маккарена — Вуда, закон Браунелла — Батлера (вступу в силу 24 серпня 1954 р.) заборонив Компартії США брати участь у виборах, мати майно, виступати й відповідати на суді тощо. Комуністи позбавлялися права перебувати на державній службі, працювати в воєнних заводах і одержувати закордонні паспорти. Вони підлягали обов'язковій реєстрації у міністерстві юстиції (відмова від цієї гати

²⁴ Милитаризация экономики США и ухудшение положения трудящихся, 1954, стор. 93.

²⁵ Докладніше про цей закон див.: А. Н. Шлепаков. Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма, М., 1966, стор. 379—409; С. В. Липпов. США: иммиграция и гражданство. Политика и законодательство, М., 1967, стор. 55—59; Э. А. Полищук. Закон Маккарена—Уолтера и некоторые вопросы миграционной политики США после второй мировой войны. — Актуальные вопросы истории США и Англии в новое и новейшее время. Сборник научных статей, Л., 1967, стор. 14—28.

²⁶ А. Н. Шлепаков. Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма, стр. 387.

²⁷ Закон офіційно ділить всіх громадян на дві категорії: уроджених американських громадян і на громадян, які не є такими.

ної процедури тягла за собою 5-річне тюремне ув'язнення і штраф на суму 10 тис. доларів).

Водночас з прийняттям «Закону 1954 р. про контроль над комуністичною діяльністю» було створено Управління внутрішньої безпеки міністерства юстиції. Разом з ФБР і «Управлінням по контролю над комуністичною діяльністю», створеним в 1950 р. на основі закону Маккарена — Вуда, нове управління зосередило свої зусилля на переслідуванні всіх прогресивних елементів у країні і, насамперед, Компартії США. Особливо активно діяли маккартисти. Справа навіть дійшла до того, що їх лідер Маккарті звинуватив Г. Трумена і Д. Ейзенхауера у сприянні антидержавній діяльності. Щоб не викликати широкого і грізного опору народних мас, які дедалі активніше виступали проти маккартизму, правляча верхівка вирішила обмежити діяльність Маккарті, засудивши 2 грудня 1954 р. у сенаті його діяльність. Однак переслідування інакомислячих, наступ на права робітничого класу і профспілок, шалена антикомуністична пропаганда, расизм найбрудніших гатунків збереглися.

Репресії і переслідування не похитнули волі і бойового духу Компартії США. Разом з іншими прогресивними силами країни комуністи вели вперту боротьбу за демократичні права американських трудящих. І врешті-решт ганебна реєстрація комуністів, яку з самого початку Компартія рішуче бойкотувала, була визнана Верховним судом США (березень 1967 р.) антиконституційною.

Компартія США послідовно виступала і виступає проти всіх антиробітничих і антипрофспілкових законів. Проте керівництво АФП — КВП (хоч рядові профспілкові маси не раз протестували проти антиробітничого законодавства) проводило угодовську політику співробітництва з урядом, що діяв в інтересах монополій. Саме при потуранні з боку запеклих профбосів, зокрема Дж. Міні та У. Рейтера, адміністрація Д. Ейзенхауера підготувала новий антиробітничий законопроект у дусі закону Тафта — Хартлі.

У посланнях конгресові США від 23 січня 1958 р. і 28 січня 1959 р., а також у виступі по радіо 7 серпня 1959 р. президент заявив, що він протягом двох років домагався прийняття такого закону, який би захистив американський народ від «зловживання у профспілках». Добре знаючи, що серед керівників американського профспілкового руху є люди, які, не соромлячись, запускають руку до профспілкової каси, адміністрація вирішила скопрометувати весь профспілковий рух, завдати підступного удару по мільйонах чесних американців. З цією метою було створено спеціальну комісію, куди ввійшли такі ультрареакціонери, як сенатори Дж. Маккарті, К. Мунд, Б. Голдуотер. Вона розслідувала діяльність 5 профспілок з 200. Широко рекламуючи «корупцію» у профспілках і всіляко замовчуючи численні факти із злочинної практики боротьби підприємців проти профспілок, комісія визнала за необхідне вжити законодавчих заходів проти «корупції» у профспілках. Реакція форсувала прийняття конгресом нового антипрофспілкового закону, проєкт якого вже був розроблений у палаті представників демократом Лендрамом (штат Джорджія) і республіканцем Гриффіном (штат Мічиган). 27 червня 1959 р. вони внесли на розгляд конгресу свій білл, офіційно названий «Закон про звітність і розкриття фактів у відносинах між трудящими і підприємцями». 3—4 вересня 1959 р. закон був прийнятий сенатом і палатою представників, а 14 вересня він набрав чинності.

Згідно з законом кожна профспілка, незалежно від кількості її членів і складу, розміру фондів, мала подавати щорічно у міністер-

ство праці звіт із зазначенням назви і адреси організації, дані фінансові ресурси, членські внески, мету витрат коштів та ін. Крім того, регламентувалося проведення профспілкових виборів, заборона деякі визнані форми боротьби робітничого класу за свої права, зок пікетування, повторний бойкот. Профспілка чи її керівники не : права накладати будь-які дисциплінарні стягнення на своїх ряд членів. Закон забороняв займати керівні посади у профспілках н ністам, а також усім тим, хто раніше належав до Компартії.

Усім незадоволеним ходом виборів, збиранням членських ків, характером керівництва у профспілках закон 1959 р. давав ливість звертатися із скаргою до суду. Втручання судових вла у справи робітничих організацій, надання підприємцям можли усувати від керівництва у них бойові, революційні елементи, вно розбрід у роботу профспілок, ставили їх під контроль уряду.

Таким чином, після другої світової війни у США було ствс цілу систему реакційного, репресивного законодавства, що є одн багатьох свідчень порушення прав людини у цій країні. Реакційн конодавство не раз приводилося в дію, зокрема для придушення с ків трудящих²⁸.

Антиробітничі закони — це не лише минуле США, а й сучасна риканська дійсність. Так, у січні 1975 р. на розгляд сенату США внесено черговий антиробітничий законопроект (відомий за його пс ковим номером «С—1»), спрямований проти сил прогресу і д кратії²⁹. Однак через опір трудящих мас країни цей білл не прой. Тоді американські ультра розробили нову модифікацію законопр «С—1», що складається з 40 розділів і має назву «Закон 1977 р. реформу кримінального кодексу», або «С—1437». З нього усунуто , з найреакційніших положень. Але в основному й цей законопр спрямований проти громадянських прав і свобод американських дящих. Найхарактернішою його рисою є те, що він передбачає реп проти прогресивних сил³⁰.

Формально американська «демократія» визнає такі важливі за вання робітничого класу країни, здобуті ним у процесі багатор боротьби з підприємцями, як право на страйк, на організацію п спілок та ін. Але на практиці буржуазна держава й монополім ний капітал переслідують всіх тих, хто виступає проти несправедл соціальних порядків, кидають за ґрати активістів боротьби за гр дяньські права, а інколи й не зупиняються перед їх фізичним знищен

Мільйонам американських трудящих, руками яких створені ос ні багатства і величезний науково-технічний потенціал країни, н рантоване право на працю. Згідно з офіційними даними у Спо них Штатах Америки нині налічується близько 8 млн. безробі: що становить приблизно половину безробітних в усьому капіталіс ному світі. У той час як прибутки корпорацій невпинно зрост (в 1976 р. вони становили 149 млрд. доларів, тобто на 30% біл ніж у 1975 р.), 25 млн. американських трудящих не можуть вибр ся з т. зв. комплексу бідності, мають доходи нижчі за офіційно : новлені стандарти прожиткового мінімуму. На їхні плечі важким рем лягли жорстока економічна криза, інфляція, мілітаризація кр

²⁸ Див. А. А. Мкртчян. Рабочее движение в США. Современные проф и тенденции, М., 1971; В. М. Мороз. Демократическая партия и рабочий США, К., 1971; В. А. Ливень. Профсоюзы США и социальная политика п тельства, К., 1975.

²⁹ Див. «За рубежом», 1976, № 14, стор. 3.

³⁰ Див. «Daily World», 7 травня 1977 р., стор. 3.

Становище широких народних мас погіршується також внаслідок зростання цін, високої плати за житло, медичне обслуговування. За часткою національного доходу, що витрачається на соціальне забезпечення, США займають 20 місце серед 22 найрозвинутіших держав світу.

Однією з найпекучіших проблем сучасної Америки залишається расизм. Незважаючи на те, що в 60-ті роки прогресивні сили країни добилися прийняття цілого ряду законів про громадянські права, расизм у США продовжує існувати. Це пояснюється, насамперед, економічними причинами, зокрема тим, що капітал заради одержання надприбутків готовий іти на будь-які злочини. Так, якщо в 1947 р. від експлуатації лише негритянського населення капіталісти США одержали 4 млрд. доларів прибутків, то в 1972 р. — 16 млрд., а з урахуванням інших національних меншостей — 23 млрд.³¹ На кожному кроці расизм отруює життя 40 мільйонам негрів, мексиканців, пуерториканців, індійців та інших національних меншостей. Особливо жорстокий терор панує по відношенню до борців за громадянські права. Від рук расистів загинули видатний лідер негритянського народу Мартін Лютер Кінг, революціонер і письменник Джордж Джексон, керівники організації «Чорні пантери» та багато інших. Демократичні сили США і усього світу обурені актом найгрубішої сваволі американських властей, які на основі фальшивих свідчень засудили на 34 роки тюремного ув'язнення негритянського священика Бена Чейвіса та 9 його соратників, а прогресивну громадську діячку, негритянську поетесу Асату Шакур — на довічне ув'язнення.

Офіційно громадян США не переслідують за політичні переконання. Насправді ж у тюрмах країни є політ'язні. Замість боротьби проти масової злочинності, корупції на всіх щаблях соціальної системи американська Феміда переслідує борців за громадянські права. Тому й не дивно, що галасуючи на весь світ про «права людини», офіційна американська пропаганда хоче замовчати кричущі порушення прав людини у самих Сполучених Штатах Америки, які відмовилися підписати і ратифікувати міжнародні конвенції про запобігання апартеїду і покарання за нього, про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. «...Претензії Вашингтона учити жити інших, — підкреслив у своїй промові на XVI з'їзді професійних спілок СРСР Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — не можуть... бути прийняті жодною суверенною державою, не кажучи вже про те, що для таких претензій не дають підстав ні стан справ у самих США, ні їх дії і політика в зовнішньому світі»³².

³¹ «США: економіка, політика, идеология», 1976, № 12, стор. 117—118.

³² «Радянська Україна», 22 березня 1977 р.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ПРО РОЗВИТОК ГЕРАЛЬДИКИ І ЕМБЛЕМАТИКИ МІСТ УКРАЇНИ

В. В. РУМЯНЦЕВА (Київ)

В радянській історичній науці, а також серед громадськості о нім часом значно зріс інтерес до гербів та емблем міст. Простеж їх історичну еволюцію, ми маємо можливість не тільки краще в ти історію виникнення і розвитку того чи іншого міста, а й допо і збагатити відомості про важливі сторони суспільного життя і країни. Особливо це стосується тих розділів історичної науки, досліджують давнє минуле, про яке збереглося дуже мало пис джерел. Все це свідчить про істотне значення геральдики як спе ної історичної дисципліни у справі наукових досліджень та дже знавчого аналізу.

Як писав відомий радянський дослідник В. К. Лукомський, о ним завданням геральдики є «...освоєння герба як історичного дж для розв'язання проблем соціально-економічної і політичної істо. І справді, міські герби можуть служити важливим джерелом для чення політико-економічних зв'язків, ремесел, торгівлі, мистецтва хітектури та інших сторін життя країни.

Розвиток геральдики на Україні тісно пов'язаний спільними : сією традиціями у цій галузі. Дослідження й аналіз гербів ук ських міст допомагають ширше і різнобічніше вивчити історію Укр її економіку, політичний устрій, культуру, особливості природних і побуту. На українських землях міські герби з'явилися ще в п феодальної роздробленості, а деякі емблеми міст ведуть свій по з часів Київської Русі. Так, наприклад, символічні зображенн князівських знаменах, що означали родові володіння, стали пік земельними і міськими гербами.

Вперше зображення міських гербів були вміщені у Великій жавній книзі, виданій у 1672 р. під назвою «Титулярник»². Ї описувалися 33 герби тих земель і князівств, назви яких входив повного царського титулу. Серед них були й герби Київського, Ч гівського і Волинського князівств.

Ще в 1722 р. для впорядкування старих і створення нових дв ських і міських гербів була заснована Геральдична контора. Пер герольдмейстером призначили С. А. Количева, а художником — ціска Санті (з ім'ям останнього пов'язане створення проектів г

¹ В. К. Лукомский. Герб как исторический источник.— «Краткие сс ния Института истории материальной культуры», вып. 7, М., 1947, стор. 49.

² Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 г., СПб.,

для цілого ряду міст). Про особливості кожного з міст герольдія зібрала відомості: історичні, географічні, архітектурні, відзначивши, які в ньому домінуюча споруда, укріплення, а також відповідність майбутнього герба назві міста³. В 1729 р. 137 нових гербів і старі герби міст були затверджені верховною владою. У 1730 р. було складено збірник міських гербів.

Видання в листопаді 1775 р. «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», за яким країна поділялася на губернії та повіти, викликало потребу в офіційному закріпленні гербів за кожним містом⁴. На кінець XVIII ст. було офіційно затверджено понад 500 міських гербів. До того ж часу відноситься і затвердження значної кількості гербів міст України. У 1859 р. герольдія встановила відмінності для гербів різних за значенням міст: столичних, губернських, повітових, заштатних, а також фортець.

Не ставлячи завданням висвітлити всі аспекти цієї проблеми, автор робить спробу простежити основні етапи розвитку геральдики-емблематики міст України.

Гербам міст присвячено чимало праць. Із досліджень російських істориків дожовтневого періоду заслуговує на увагу книга О. Б. Лакієра «Російська геральдика» (1855 р.), один з розділів якої присвячено вивченню гербів міст⁵. Автор простежив основні етапи розвитку міської геральдики в Росії, відзначив її особливості. Цінність цієї ґрунтовної праці полягає в тому, що в ній уперше вказано на своєрідність вітчизняної геральдики, доведено, що її джерела слід шукати не в особливостях воїнського побуту, як у Західній Європі, а в родових знаках власності. На конкретних прикладах показано, що багато міських гербів ведуть свій початок з глибокої давнини, поступово змінюючись під впливом історичних подій. Незаперечним достоїнством книги є й те, що автор одним з перших простежив зв'язок між геральдикою і сфрагістикою.

Вперше систематизував й описав герби міст, губерній, областей і посадів Російської імперії П. П. Вінклер⁶. У підготовленому ним збірнику містився опис близько 700 земельних гербів (серед них — до 100 гербів українських міст), затверджених верховною владою і внесених до повного зібрання законів імперії. У книзі викладено також основи геральдики земельних гербів, їх походження й особливості. П. П. Вінклер розділив усі міські герби на стародавні герби міст, які були раніше удільними, і герби, складені герольдією у XVIII—XIX ст. Автор слушно відзначив, що стародавні герби міст виникли з обласних, міських або князівських печаток. У праці велику увагу приділено правилам складання міських гербів. П. П. Вінклер класифікував усі символічні емблеми міських гербів на три умовні групи: природні «фігури» (зображення, створені самою природою), штучні (зроблені рукою людини) і фантастичні (запозичені з міфології). Дослідник відзначив, що природні фігури (наприклад, зображення зірок, планет, рослин, тварин, птахів та ін.) особливо характерні для міських гербів. Вони, зокрема, зустрічаються на гербах таких українських міст, як Мирополь (жито), Вовчанськ (вовк), Черкаси (кінь), Березна (бсреза), Чернігів (орел), Ялта (виноград), Катеринослав (зірки), Чугуїв (місяць).

³ А. Лакиєр. Русская геральдика, кн. 2, СПб., 1855, стор. 300.

⁴ П. П. Винклер. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов Российской империи за 1649—1900 гг., СПб., 1900, стор. XVII.

⁵ А. Лакиєр. Назв. праця, стор. 275—304.

⁶ П. П. Винклер. Назв. праця.

Докладно і старанно систематизовані ним усі міські герби зале від характеру і значення вміщених в них емблем. В окремі групи ділено і герби міст із зображенням предметів сільського та міського побуту, будівництва, воїнської слави, ремесел, а також з фабрично-водської тематики.

У цій книзі вперше зроблено спробу розшифрувати міські емблеми та встановити їх зв'язок з особливостями того чи іншого міста. П. Вінклер також пояснював символічні зображення на гербах. Частина їх мала традиційне геральдичне значення: змія — мудрість, дуб — сила, ріг — достаток (відповідно символи гербів українських міст Івано-Франківська, Стародуба, Харкова). Але серед них було багато й властивих тільки вітчизняній геральдиці елементів (коноплі, прядиво, діжка, ба, стерлядь, осетер, плуг, кирка). Вони становлять основну символіку гербів Сум, Суража, Коропа, Феодосії, Умані, Вознесенська та З цього видно, що емблеми міських гербів України самобутні й різноманітні. Походження їх у багатьох випадках дуже давнє. Найхарактернішим для них є те, що вони формувалися на місцевому ґрунті, в якому зв'язку з історичними подіями, сказаннями, віруваннями та інше. Ця узагальнююча праця вченого і досі є цінним посібником для вивчення гербів міст.

На початку ХХ ст. з'являються теоретичні праці, велика частина яких пов'язана з ім'ям В. К. Лукомського. Він провів значну роботу по визначенню належності гербів: йому належать публікації окремих гербових зображень та їх розшифрування, а також ряд досліджень присвячених геральдиці. В деяких своїх працях В. К. Лукомський ставляється питання вивчення гербів міст. Так, у дослідженні «О геральдическом искусстве в России»⁷ він розглядає герби міські і на гербах полків, що ввійшли до збірника міських гербів, складеного в 1730 р. Певну роль у вивченні гербів міст та їх популяризації відіграв і журнал «Гербовед», який видавався протягом 1913—1914 рр. В. К. Лукомським, С. Н. Тройницьким і М. А. Тіпольтом. У 1912—1913 Володимир Белінський намагався скласти ґрунтовний, багатотомний російський геральдичний словник⁸ з коротким описом в алфавітному порядку геральдичних фігур та емблем і поясненням термінів, пред'являючи поняття, що стосуються геральдики. Однак були опубліковані лише два його випуски (до літери «Г»). У 1915 р. В. К. Лукомський і М. А. Тіпольт опублікували книгу «Российская геральдика», в якій узагальнюється досвід складання гербів як дворянських, так і міських⁹.

Але всі ці праці дожовтневого періоду, хоч і містили в собі значний фактичний матеріал, свідчили лише про розвиток геральдики як прикладної галузі знань. В умовах буржуазного ладу історична наука обмежувалася більшою фіксацією фактів і не піднімалася до теоретичного узагальнення.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила широкі можливості для розвитку всієї історичної науки, в тому числі й геральдики, на основі марксистсько-ленінської методології. Були закладені основи радянської емблематики, яка відображає найхарактерніші риси нового суспільного й економічного ладу, соціалістичний спосіб життя.

Декрет Раднаркому від 10(23) листопада 1917 р. «Про скасування

⁷ В. К. Лукомский. О геральдическом искусстве в России, СПб., 1911.

⁸ В. Беллинский. Русский геральдический словарь, вып. 1, 2, СПб., 1913.

⁹ В. К. Лукомский, М. А. Тіпольт. Русская геральдика, СПб., 1915.

станів і громадянських чинів» ліквідував герби й емблеми старого суспільства. У квітні 1918 р. за вказівкою В. І. Леніна було видано ще один декрет — «Про пам'ятники республіки»¹⁰, в якому пропонувалося Радам депутатів трудящих замінити старорежимні емблеми і герби новими, які виражають революційну героїку і трудові досягнення нашого народу. Ця ленінська настанова визначала шляхи розвитку радянської геральдики й емблематики.

Радянська історична наука пройшла у своєму розвитку кілька етапів. З жовтня 1917 р. до середини 20-х років був етап становлення, з середини 20-х років до середини 30-х років — етап, коли марксистсько-ленінський напрямок здобув перемогу в історичній науці і став методологічною основою для всіх галузей історичного знання¹¹. Ця періодизація стосується повною мірою і спеціальних дисциплін як складової частини історичної науки.

Інтерес до теоретичних проблем геральдики як спеціальної історичної дисципліни особливо поживався з другої половини 30-х років. Розширилося коло проблем, що вивчалися, постало питання про перегляд предмета і завдань геральдики у зв'язку з тим, що на передній план висувалися збирання і вивчення емблематичного матеріалу Радянської держави. На той час уже з'явилися наукові праці, в яких висвітлювалися походження і розвиток гербових знаків як соціального явища в загальному історичному процесі.

Дальша розробка проблем геральдики — емблематики зайняла чільне місце в радянській історичній науці. Зокрема, для перетворення геральдики з прикладної галузі знань у спеціальну історичну дисципліну багато зробив В. К. Лукомський¹². Її завданням, говорив він, має бути з'ясування історичних причин і умов розвитку гербових знаків та емблем з найдавніших часів і до наших днів. У своїх наукових працях дослідник приділяв певну увагу гербам міст. У 1939 р., відзначаючи той факт, що вже створено герби СРСР, радянських соціалістичних республік та герби деяких міст, В. К. Лукомський писав: «Недалекий той час, коли радянська емблематика, народжена соціалізмом, повсюдно ввійде в життя»¹³.

Слова вченого нині повністю збулися. Про це свідчать численні праці радянських дослідників з геральдики й емблематики, зокрема про герби міст. Крім окремих статей і повідомлень у періодичних виданнях і збірниках, з'явився ряд досліджень, присвячених вивченню геральдики і емблематики як спеціальних історичних дисциплін. В них більшою чи меншою мірою висвітлюється питання про виникнення старих гербів міст України і створення нових.

Характеристика сучасного рівня розвитку геральдики міст України буде неповною, якщо не врахувати вкладу вчених інших радянських республік. Зокрема, у працях російських учених дістали своє відображення й питання геральдики українських міст. Насамперед слід назвати книгу О. І. Каменцевої і М. В. Устюгова про геральдику і сфрагістику¹⁴. В її окремому розділі — «Міські й обласні печатки і герби»

¹⁰ Декреты Советской власти, т. 1, М., 1957, стор. 72; т. 2, М., 1959, стор. 95.

¹¹ Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966, стор. 3.

¹² В. К. Лукомский. Гербовая экспертиза (случаи и способы применения). — «Архивное дело», 1939, № 1/49; його ж. К вопросу о происхождении Смоленского герба. — Труды историко-архивного института, т. 2, М., 1946; його ж. Герб как исторический источник. — «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», вып. 17, М., 1947; та ін.

¹³ В. К. Лукомский. Гербовая экспертиза..., стор. 16.

¹⁴ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика, М., 1963.

показано значення гербів міст для вивчення історичних проблем ньюму простежується безпосередній зв'язок виникнення герба з від його печатки або ж від печатки удільних князів, які володіли с часу тим чи іншим містом. У дослідженні поряд з розглядом гер печаток російських міст приділено увагу походженню гербів ряду України — Києва, Чернігова, Козельця — від печаток їх міських гістратів.

У 1963 р. на Україні вийшов з друку навчальний посібник з д міжних (спеціальних) історичних дисциплін¹⁵, в якому один з р лів присвячений геральдиці. Його автор, В. І. Стрельський, відзна ши також, що герби міст мають тісний зв'язок з міськими печатк висвітлив історію одного з найдавніших і самобутніх міських гербі герба Києва. У книзі підкреслюється, що характерною рисою рос ких і українських міських гербів була їх простота і реальність на міну від західноєвропейських гербів.

Радянські вчені в різний час робили спроби використати зем ні герби для вивчення економіки, природних ресурсів, історії ро ку техніки, хімії феодальної епохи*. Але всі ці дослідження стос лися лише гербів російських міст. Гербі українських міст, на жаль не вивчалися в такому аспекті.

М. М. Сперансов у своїй книзі «Земельні герби Росії ХІ ХІХ ст.»¹⁶, в основу якої покладено герби, зібрані у книзі П. П. Віт ра, наводить 480 емблем як російських, так і українських міст. С них особливий інтерес становлять так звані «гласні герби»; їх сим прямо вказують на назву тих міст, до яких вони належать. Крім бражень гербів та їх описань у праці має місце спроба коротког торичного дослідження кожного з них.

Цікавим є й те, що міські герби М. М. Сперансов згрупува умовним принципом, виділивши в окремі групи герби міст, які свід про ратні подвиги, природні ресурси, географічне положення і т. д.

На значення міської геральдики зверталась увага у працях, святих спеціальним історичним дисциплінам¹⁷. Відповідну уваг ральдиці і емблематиці міст приділено у спеціальній періодичній сі, зокрема в науково-інформаційному бюлетені Головного архів управління УРСР «Архіви України», збірниках «Історичні джерел їх використання».

Історію гербів міст, зокрема, Західної України і пов'язаних з :

¹⁵ А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. Допоміжні річні дисципліни, К., 1963.

* Зокрема, А. А. Ураносов, який досліджував російські земельні герби, в чив їх важливість для вивчення різних галузей промисловості, що зароджував той період. У своїй статті «Гербы русских городов XVIII в. как материал для рин техники» (Труды Института истории естествознания и техники, т. 7, М., стор. 225—232) він наводить приклади міських гербів з емблемами, що відби розвиток солеваріння, будівельної справи, гірничої, металообробної, текстиль і інших галузей промисловості в різних районах Росії XVIII ст. Це дає можл сучасним дослідникам визначити роль того чи іншого міста в загальноросійс економічному розвитку тих часів. П. М. Лук'янов (История химических пром и химической промышленности в России до конца XIX в., т. 1, М.—Л., 1948) глядає шість міських гербів, емблеми яких відбивають стан хімічних виробни феодальній Росії. В невеликій замітці М. М. Сперансова «Эмблемы родной г ды», надрукованій у «Лесном календаре на 1968 г.» (М., 1967), описуються міст, в яких відбиті переважно лісові багатства Росії.

¹⁶ Н. Н. Сперансов. Земельные гербы России XII—XIX вв., М., 1974.

¹⁷ І. П. Крип'якевич. Допоміжні історичні дисципліни в науковій робо хів.— «Архіви України», 1961, № 5; А. А. Введенський. Вспомогательные рические науки в работе архивистов.— «Вопросы архивоведения», 1962, № 2; Стрельський. Геральдика и сфрагистика в научной работе архивистов.— «Е сы архивоведения», 1963, № 8.

печаток досліджує науковець зі Львова О. В. Маркевич¹⁸. Найвірогіднішим джерелом для вивчення міських гербів він вважає печатки міст. Автор додержується принципу встановлення символічного знака міста за зображенням найстарішої міської печатки. Це цілком стосується і деяких міст України, наприклад, Володимира-Волинського, Львова, найстародавніші печатки яких належать до періоду феодальної роздробленості, перед захопленням українських земель феодальною Польщею і Литовським князівством. У статті про печатки міст Галичини О. В. Маркевич робить спробу висвітлити окремі моменти, з якими пов'язана поява перших печаток цих міст¹⁹. Найбільшу увагу він приділив старовинним міським печаткам і гербу Львова. В 1969 р. дослідник опублікував статтю, в якій, використовуючи багатий сфрагістичний матеріал, показав, як з допомогою печаток можна простежити історію старовинного львівського герба²⁰. Коли виникла потреба придумати нову емблему для радянського Львова, О. В. Маркевич на семінарі з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін виступив з пропозицією при складанні нової емблеми міста²¹ використати колишні елементи старого львівського герба (лев, який крокує в міській брамі з трьома баштами, що символізує могутність і силу міста, куди дорога для завойовників закрита). В одній із статей О. В. Маркевич показав джерелознавче значення печаток міст України, які входили в XIII—XIV ст. до складу Галицько-Волинського князівства, для вивчення мистецтва і архітектури того часу²². Автор ввів до наукового обігу численні символічні знаки владі міського самоврядування.

Вище вже говорилося про тісний зв'язок міської геральдики з іншими спеціальними історичними дисциплінами. Про один з таких зв'язків, зокрема з топонімією, розповідає у своїй статті дослідник з Донецька Є. С. Отін²³. Давно відомо, відзначає він, що при виборі того чи іншого символу для герба міста його творці орієнтувалися на існуюче тлумачення географічної назви, часто неправильне, пов'язане з легендами, що виникли на цій основі. Саме топоніміка може допомогти досліднику вірно витлумачити гербові емблеми, пояснити, в якому смислового плані сприймалася географічна назва того чи іншого міста. Автор наводить приклади гербів російських і українських міст, в яких простежується безпосередній зв'язок конкретної емблеми з назвою міста, і приклади, де цей зв'язок не такий прямолінійний, як може здатися на перший погляд. Цікавими в статті є дослідження гербів таких українських міст, як Березна, Волинськ, Ізюм, Суми.

¹⁸ О. В. Маркевич. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики.— «Історичні джерела та їх використання», вип. 1, К., 1964, стор. 233—247; його ж. Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток.— «Архіви України», 1964, № 5; його ж. Печатки міст Галичини як історичне джерело.— «Історичні джерела та їх використання», вип. 2, К., 1966, стор. 222—237; його ж. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики.— «Історичні джерела та їх використання», вип. 4, К., 1969, стор. 246—254.

¹⁹ О. В. Маркевич. Печатки міст Галичини як історичне джерело.— «Історичні джерела та їх використання», вип. 2, К., 1966, стор. 222—237.

²⁰ О. В. Маркевич. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики.— «Історичні джерела та їх використання», вип. 4, К., 1969, стор. 246—254.

²¹ Н. Ф. Вradий. Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін.— «УІЖ», 1966, № 6, стор. 148—149.

²² О. В. Маркевич. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури.— Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, К., 1967, стор. 354—371.

²³ Е. С. Отін. Геральдика і топоніміка.— «Русская речь», 1977, № 1, стор. 110—118.

Герби старих міст України нерідко є темою заміток у періодичній пресі, а також у наукових виданнях. Так, про історію виникнення герба м. Рогатина (відомості про нього містяться ще в актах 1390 року про те, яких змін зазнавали його печатка і герб, розповідає В. Шеня на сторінках «Архівів України»²⁴.

Спробу розшифрувати символіку стародавніх гербів українських міст зробив Г. Кривдін²⁵. У своїй публікації він розповів про історію Конотопа, Чугуєва, Маріуполя, Золотоноші, Охтирки та ін., пояснюючи значення кожної емблеми, вміщеної в цих гербах. Старі герби українських міст, за якими можна судити про роль у давні часи кожного міста, про його особливості, географічне положення і відстані також відображені і в 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР»²⁶. Вивченню стародавніх гербів міст України присвячено свою статтю «Емблеми розповідають» В. І. Стрельський²⁷. Найбільшу увагу автор зосередив на дослідженні гербів таких українських міст як Київ, Харків, Полтава. Їх символи яскраво свідчать, зокрема про багатство і родючість краю (герб Харкова), про перемогу російських військ над шведами у 1709 р. (герб Полтави).

Про значення гербів міст, зокрема у роботі архівістів, розповідає А. А. Кондратюк, виступаючи в 1965 р. на конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Дослідник підкреслює, що іноді герби стають єдиним джерелом для з'ясування деяких фактів (для визначення основного заняття населення, їх звичаїв, не зафіксованих в інших джерелах)²⁸. З огляду на це він вважає необхідним видання карток і альбомів з геральдичним і сфрагістичним матеріалом, в якому нерідко виникає нагальна потреба. Як приклад наводиться використання стародавнього герба Луцька для створення заводського клейма машинобудівного заводу міста.

В наш час, коли набуває дальшого розвитку емблематика, знання якої дедалі зростає, зокрема при дослідженні матеріалів радянської епохи, вивчення міських гербів стає дедалі необхіднішим. Особливе місце вивченню гербів міст, в яких засвідчено засади Радянської символіки, утверджується величчю нових ідей і образів. Велику роль у популяризації старих гербів міст України і створення нових емблем відіграв журнал «Україна». Найактивніше ця діяльність розгорнулася в зв'язку з необхідністю встановлення для кожного міста Радянської України своєї емблеми²⁹ — так званої «візитної картки» міста³⁰. В журналі публікувалися проекти гербів для міст УРСР — Звенигородки, Ватутіна, Дніпродзержинська та ін. обговоренні взяли участь люди різного віку і різних професій, жителями міст і сіл республіки³¹.

Вже не один рік в Радянському Союзі і в тому числі в Ук

²⁴ В. Шевчук. Дещо до історії герба і печатки м. Рогатина. — «Архіви України», 1971, № 1, стор. 34—35.

²⁵ Г. Кривдін. Герб — паспорт міста. — «Вітчизна», 1967, № 6, стор. 192.

²⁶ Історія міст і сіл Української РСР, К., 1967—1974, тт. 1—26.

²⁷ В. Стрельський. Емблеми розповідають. — «Наука і суспільство», № 10, стор. 39.

²⁸ А. А. Кондратюк. Роль сфрагістики і геральдики в роботі архівів. Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, К., 1965, стор. 204—206.

²⁹ «Україна», 1964, № 48, 49; 1965, № 29, 42; 1966, № 5, 14.

³⁰ Ю. Колесниченко, Г. Філановський. Візитна картка міста. — «Україна», 1964, № 49, стор. 16.

³¹ «Україна», 1964, № 4, стор. 16; № 8, стор. 24; 1965, № 14, стор. 13; 1966, № 42, стор. 12; 1966, № 5, стор. 15.

ський РСР ведеться робота по створенню нових міських емблем. Про основні вимоги, якими слід керуватися при складанні гербів, пише А. Г. Бабенко у статті про емблематику радянських міст³². Гербі сьогоднішніх міст, відзначає він, становлять своєрідну групу емблем, в яких втілюються найкращі геральдичні традиції. В них з допомогою символічних образів мають бути відбиті найхарактерніші риси соціалістичного міста — і славне минуле, і героїчне сучасне. Треба знайти такі форми і деталі, підкреслює автор, які б не застаріли і через десятки років. Символи герба повинні містити в собі простоту, виразність і лаконізм. В деяких випадках не слід відмовлятися від старих традиційних гербів, їх можна використати, доповнивши й модернізувавши*. А. Г. Бабенко підтримує тих авторів, які пропонують порядок з індивідуальними рисами (обов'язковими для кожного герба), внести спільні для всіх радянських міст емблеми. Для гербів міст-героїв пропонує він, наприклад, як спільний елемент — золоту зірку³³. Г. Кривдін (у згаданій вже публікації) наголошував, що необхідно приділити особливу увагу таким сучасним символічним зображенням, як червона п'ятикутна зірка, національний прапор республіки³⁴. На думку М. М. Сперансова, кожний радянський герб має бути увінчаний головною емблемою нашого народу — серпом і молотом, які символізують владу робітників і селян³⁵.

Вивчення міських гербів, як стародавніх, так і радянських, дає нам можливість ще в одному аспекті дослідити історичне минуле і славне сучасне наших міст. «Щоб збагнути всю велич подій, які відбуваються в наші дні, — говорив на республіканській конференції з архівознавства відомий дослідник у галузі спеціальних історичних дисциплін Ф. П. Шевченко, — необхідна історична перспектива. Справжній історизм — це глибоке осмислення сучасності як ланки в ланцюгу історії, водночас це сучасний погляд на минуле на основі досягнень науки про суспільство в усіх проявах розвитку»³⁶.

Короткий огляд історичного розвитку геральдики — емблематики міст України свідчить, що ця історична дисципліна відіграє дедалі більшу роль у радянській історичній науці.

Однак перед дослідниками цієї галузі постають завдання дальшого вивчення геральдики — емблематики, планомірного дослідження всього геральдичного матеріалу України та його публікації, розробки методики цієї дисципліни на основі джерел радянської епохи, зокрема наукових принципів, якими можна було б керуватися при створенні нових гербів радянських міст. Наявність узагальнюючих досліджень допоможе ґрунтовніше вивчити міські герби та емблеми, які в комплексі з іншими історичними джерелами можуть дати нові відомості як при вивченні історичного минулого нашої Батьківщини, так і при створенні емблем радянського часу, що все більше пов'язуються з практикою радянського способу життя.

³² А. Г. Бабенко. До питання емблематики радянських міст. — «Історичні джерела та їх використання», вип. 6, К., 1971, стор. 198—205.

* Як приклад найбільш вдалого поєднання найхарактерніших емблем старого герба з радянськими символами можна навести нові герби міст-героїв Києва (художник Ф. І. Юр'єв і скульптор Б. С. Довгань) і Одеси (художник Ю. А. Горюнов). Автори цих гербів продемонстрували знання старовинної гербової емблематики і сучасний, творчий підхід до неї.

³³ А. Г. Бабенко. Назв. праця, стор. 204.

³⁴ Г. Кривдін. Герб — паспорт міста. — «Вітчизна», 1967, № 6, стор. 192.

³⁵ Н. Сперансов. Гербы городов. — «Турист», 1966, № 10, стор. 11.

³⁶ Ф. П. Шевченко. Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін. — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, К., 1965, стор. 6.

Занітки

С. І. МІТРЯЄВА (Ужгород)
з ІСТОРІЇ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ
в СЛОВАЧЧИНІ (1944—1946 рр.)

В. І. Ленін підкреслював,
«...профспілки були гігантським
прогресом робітничого класу
початку розвитку капіталізму

перехід від розпорошеності і безпорадності робітників до початку
класового об'єднання»¹.

У період буржуазної республіки в Чехословаччині налічувалися
три великі профспілкові центри — Чехословацьке профспілкове об'єднання
(соціал-демократи), Чехословацьке робітниче об'єднання (національні
соціалісти) і Центр промислових спілок (Червоні профспілки).
У Словаччині функціонувало Словацьке християнське профспілкове
об'єднання. Загалом напередодні фашистської окупації профспілковий
рух у країні був розпорошений і за словами одного із засновників
КПЧ — Антоніна Запотоцького, являв собою «...найрозрізненішу,
різнокольоровішу мозаїку»².

Єдиною політичною силою в країні, що очолила боротьбу
об'єднання профспілок і перетворення їх у знаряддя революційної
боротьби робітничого класу, була Комуністична партія Чехословаччини.
До розколу соціал-демократичного центру (стався на початку 20-х
років з вини правих соціал-демократів) комуністи прагнули зберегти
єдність профспілок навіть тоді, коли вони в них становили меншість.

З самого початку своєї діяльності Червоні профспілки (створені
в 1922 р.) об'єднували у своїх лавах найреволюційніших, найсвідоміших
робітників, активно підтримували заходи Комуністичної партії
спрямовані на захист корінних соціально-економічних інтересів трудящих,
боролися проти розкольніцької діяльності реформістських профспілкових
лідерів, які головним чином представляли інтереси великого
капіталу і намагалися «...обмежити спілки дрібною і вузькою діяльністю
на ґрунті існуючого ладу, віддалити їх від будь-якого зв'язку з соціалістичним рухом»³.

У роки світової економічної кризи (1929—1933) Червоні профспілки
підтримали лозунг КПЧ «За єдність, працю і хліб». Водночас і далі
продовжували вести боротьбу за об'єднання спілок, перетворення їх
на справді революційну організацію робітничого класу. Це завжди було
актуальним, оскільки країні дедалі більше загрожувала фашистська
небезпека.

Починаючи з 1933 р., у політиці правлячих кіл Чехословаччини
посилились фашистські тенденції. Зупинити наступ фашизму можна
лише шляхом революційної боротьби.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 31.

² А. Zápotocký. Nová odborová politika, Praha, 1948, стор. 190.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 405.

було лише шляхом створення в країні широкого Народного фронту. «Єдність дій пролетаріату в національному і міжнародному масштабі,— підкреслював на VII конгресі Комінтерну Г. Димитров,— ось могутня зброя, яка робить робітничий клас здатним не тільки до успішної оборони, але й до успішного контрнаступу проти фашизму, проти класового ворога»⁴. У тактиці Народного фронту важливу роль відігравала боротьба за об'єднання профспілок.

Наприкінці 1937 р., коли загроза окупації країни гітлерівцями стала реальною, Червоні профспілки вирішили розпустити свої організації й вступити до Чехословацького профспілкового об'єднання. Однак це їм вдалося здійснити лише частково, оскільки 9 жовтня 1938 р. уряд заборонив діяльність Компартії Словаччини, а через деякий час розпустив усі демократичні організації, залишивши тільки клерикальне Словацьке християнське профспілкове об'єднання⁵. Для всіх робітників було обов'язковим членство у ньому.

Передумови для єдності робітничого класу виникли у період національно-визвольної боротьби чехословацького народу проти фашизму. Про це, зокрема, свідчить стаття члена керівництва КПЧ Я. Шверми «До питання про профспілкові організації» (опублікована 1 червня 1944 р. у газеті «Чехословенске лісти»). В ній йшлося про ставлення керівництва КПЧ до створення єдиних профспілок після остаточного визволення країни. «...Немає сумніву в тому, — писав Я. Шверма,— що в нашій... республіці будуть відроджені вільні профспілкові організації...». А тому дуже важливо знати, «...на якій основі вони будуть організовані, яким духом буде наповнене їх життя і праця. Це — питання всенародного і державного значення»⁶.

Яскравим свідченням революційної політичної і організаційної єдності робітничого класу стало Словацьке національне повстання, що ознаменувало початок національно-демократичної революції в Чехословаччині⁷. Вже в перші дні збройного виступу трудящих у Банській Бистриці були створені Центральний і місцевий профспілкові секретаріати, а також окружні секретаріати у Зволені, Підберезовій, Гисовці⁸. Центральний профспілковий секретаріат виробив курс на єдність профспілкового руху.

17 вересня 1944 р. відбувся Об'єднавчий з'їзд Комуністичної і соціал-демократичної партій Словаччини, на якому робітничий і соціалістичний рух об'єдналися на принципах марксизму-ленінізму. Водночас з'їзд взяв курс на об'єднання профспілкових організацій і обрав 6 членів (3 — від КПС і 3 — від соціал-демократів) для тимчасового керівництва профспілковим рухом у країні⁹.

Важливою віхою у боротьбі за єдність робітничого класу Словаччини стала конференція делегатів заводських комітетів, що відбулася 15 жовтня 1944 р. у м. Підберезовій. На ній були присутні понад 200 делегатів від 137 заводів і фабрик Словаччини¹⁰, а також пред-

⁴ Г. Димитров. Избранные произведения в 2-х томах, т. I, М., 1957, стор. 394.

⁵ Cesta ke květnu. Vznik lidové demokracie v Československu (далі — Cesta ke květnu...), Praha, 1965, стор. 269.

⁶ Budování jednotných odborů. Sborník dokumentů, 1944—1946, Praha, 1963, dok. 1, стор. 17.

⁷ V. Plevza. Revolučný odkaz Slovenského národného povstania, Bratislava, 1974, стор. 44.

⁸ Cesta ke květnu..., стор. 269.

⁹ Prehľad gejin KSČ na Slovensku, Bratislava, 1971, стор. 300.

¹⁰ Cesta ke květnu..., стор. 270.

ставники від чеського робітничого класу¹¹. Делегати розглянули питання: 1) антифашистська боротьба; 2) майбутнє становище робочого класу і 3) створення єдиного профспілкового руху¹². «...Внесок роду,— зазначалося в резолюції конференції,— має здійснювати контроль над виробництвом... через заводські комітети, через своїх бітників...»¹³. Перед заводськими комітетами були поставлені конкретні завдання: піклування про поліпшення матеріального становища бітників, їхні соціальні і культурні потреби, охорону здоров'я, гігієни праці та ін. Незважаючи на воєнний час, від заводських комітетів магалось займатися вихованням робітничої молоді, працювати у тому контакті з усіма робітниками¹⁴. Таким чином, конференція заклала основи єдиного профспілкового руху в країні на революційних засадах.

Під ударами Червоної Армії і національно-визвольних сил Чехословаччини фашистські війська залишили Східну Словаччину. У містах і селах, визволених з-під гітлерівського ярма, вибиралися органи влади — національні комітети¹⁵.

Практичне створення єдиних профспілкових організацій на території Східної Словаччини почалося на початку січня 1945 р. 7 січня 1945 р. у м. Кошице відбулися збори представників заводських районних робітничих комітетів за створення єдиної профспілкової організації — загальнопрофспілкової Ради¹⁶. 2 березня 1945 р. почав діяти Центр профспілок Словаччини — керівний орган профспілкового руху в Словаччині.

9 травня 1945 р. внаслідок розгрому гітлерівської Німеччини завершилася тривала боротьба чеського і словацького народів за національну незалежність. Цим самим було відкрито шлях для приходу до влади в Чехословаччині робітничого класу і Комуністичної партії. У країні була створена Центральна Рада професійних спілок, яка виступила з історичною відозвою. У ній, зокрема, зазначалось: «...фашизм повалено. В шестирічній боротьбі з фашистською тиранією наш трудящий народ проявив стійкість не тільки в нелегальній русі Опору, але й у відкритій битві з ворогом під час Празького повстання. Центральна Рада профспілок, як керівний орган Револьюційного профспілкового руху, дякує героям революційних битв. Трудящий народ відстояв право на вільні профспілки. Вони будуть встановлені на основі єдності, на традиціях Револьюційного профспілкового руху»¹⁷.

У червні 1945 р. Центр профспілок Словаччини налагодив співпрацю з Центральною Радою профспілок у Празі¹⁸. А 22 червня того ж року вийшла спільна відозва чеських і словацьких профспілок, в якій йшлося про об'єднання в єдиному Револьюційному профспілковому русі. В ній, зокрема, відзначалося, що «...єдність профспілкового руху... є неминучою необхідністю, без... якої профспілковий рух не може бути ефективним».

¹¹ M. Vartíková. *Revolučnou cestou. Podbrezovská konference závazných výborů v procese národní a demokratické revoluce (1944—1948)*, Bratysłava 1974, стр. 5.

¹² Там же, стр. 25.

¹³ „Pravda“, 1944, 17. október.

¹⁴ Cesta ke květnu..., стр. 271.

¹⁵ К. Готвальд. *Избранные произведения в 2-х томах*, т. 2, М., 1957, стр. 68—69.

¹⁶ „Pravda“, 1945, 10. február.

¹⁷ Деятельность Центрального Совета профсоюзов в Чехословакии, Прага, стр. 15—16.

¹⁸ 100 rokov odborových organizací v našich krajinách (1870—1970), Bratysłava 1970, стр. 92.

ганізації і трудящі Словаччини і чеських земель не зможуть досягти своєї мети»¹⁹.

Важливим кроком до об'єднання словацьких і чеських спілок в єдиному Революційному профспілковому русі стала загальнословацька профспілкова конференція, що відбулася 13—15 жовтня 1945 р. у Турчанському Мартіні*. У своєму виступі на ній голова Центру профспілок Словаччини Ф. Зупка відзначив: «Ми будемо єдиний профспілковий рух всіх трудящих, незалежно від того, до якої політичної партії вони належать. Така єдність відповідає інтересам усього народу»²⁰.

З перших кроків своєї діяльності чехословацькі профспілки почали налагоджувати тісні контакти з радянськими профспілками. Так, у листі до ВЦРПС від 22 листопада 1945 р. Голова культурної комісії чехословацьких профспілок писав: «З визволенням Праги і Чехословаччини радянськими військами також був визволений і профспілковий рух чехословацького народу... Ми звертаємося до вас з проханням допомогти нам ознайомитися з вашою культурною, політичною і особливо спеціальною (профспілковою.— С. М.) діяльністю»²¹. У телеграмі, надісланій ВЦРПС від Центру профспілок Словаччини, зазначалося: «...Чеський і словацький робітничий клас за вашим великим прикладом з'єднуються уперше в історії в єдину профспілкову організацію. ...Нам необхідно ближче познайомитися з організаційною структурою ваших профспілок, з практичною їх діяльністю»²².

Розуміючи важливість такого співробітництва, працівники радянських профспілок прагнули будь-що допомогти чехословацькому профспілковому руху. У листі-відповіді ВЦРПС підкреслювалося, що радянські профспілки приймають пропозицію про обмін делегаціями і досвідом роботи. «Вітаємо ваше бажання,— зазначалося, зокрема, в ньому,— про встановлення тісного взаємозв'язку між нашими культурними комісіями»²³.

19—22 квітня 1946 р. у Празі відбувся I загальнопрофспілковий з'їзд під гаслом: «Боротьбою і працею — до перемоги соціалізму». На ім'я А. Запотоцького Президія ВЦРПС надіслала телеграму такого змісту: «Від імені робітників, службовців та інженерно-технічних працівників, об'єднаних у радянських профспілках, ВЦРПС шле лалкий братерський привіт учасникам загальнодержавного конгресу революційних профспілок і в їх особі — всьому робітничому класу... Чехословаччини. ВЦРПС гаряче вітає організаційне оформлення єдності революційних профспілок Чехословацької республіки, яке є запорукою успішного вирішення завдань, що стоять перед профспілковим рухом країни»²⁴. З'їзд урочисто проголосив, що при дальшому розвитку організаційних форм профспілкового руху необхідно спиратися на принцип ідейної єдності профспілок.

Було обрано Центральну Раду профспілок Чехословацької республіки, яка стала керівним органом єдиної профспілкової організації країни і почала називатися Революційний профспілковий рух (РПР). «...Ця форма організаційної будови,— відзначалося на з'їзді,— ...є важливим знаряддям захисту проти всіх спроб реакції послабити профспілкову

¹⁹ Budování jednotných odborů, dok. 21, стор. 68.

* Населений пункт у Словаччині.

²⁰ Там же, док. 25, стор. 76—77.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 45, спр. 49, арк. 10—12.

²² Там же, арк. 102, 103, 104.

²³ Там же, арк. 100.

²⁴ Там же, спр. 91, арк. 156.

єдність»²⁵. У Словаччині керівним органом РПР стала Словацька партійна рада.

І загальнопрофспілковий з'їзд мав велике значення для Словаччини, де внаслідок економічної відсталості, нечисельного робітничого класу були сильні позиції реакції. Об'єднання з профспілками Чехії економічно і політично підтримувало словацьких робітників, сприяло боротьбі за закріплення результатів революції, за її дальший розвиток.

Таким чином, ліквідація існуючої в буржуазній Чехословаччині роздробленості профспілкового руху й створення єдиних профспілок б великою перемогою робітничого класу і його авангарду — КПЧ.

²⁵ Protokol I všeodborového sjezdu, Praha, 1946, стор. 237—238.

Борці за щастя народу

В. П. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Київ)

БЕЗСТРАШНИЙ СОЛДАТ ВЕЛИКИХ БИТВ

(До 100-річчя з дня народження
Ф. Е. Дзержинського)

У липні 1926 р., характеризуючи полум'яного революціонера лєнської гвардії Ф. Е. Дзержинського, ЦК і ЦКК ВКП(б) відзначали: «Його справа була чудова. Чувим було його незвичайне життя».

Вірний соратник і учень

В. І. Леніна Фелікс Едмундович Дзержинський народився 30 серпня (11 вересня) 1877 р. в маєтку Держиново Ошмянського повіту Віленської губернії (нині Столбцовський район Мінської області) в родині вчителя. Коли Феліксу ще не було і п'яти років, помер батько і все планування про дітей лягло на плечі матері Олени Гнатівни, високоосвіченої, благородної душі жінки. Розповіді матері про переслідування польського, білоруського і литовського народів з боку царського самодержавства, про соціальну і національну несправедливість, що стоку експлуатацію залишили в душі хлопчика глибокий слід. «Я працюю вечори в нашій маленькій садибі,— писав Ф. Е. Дзержинський, коли мати при світлі ліхтаря розповідала... про те, які контрибуції наклали на населення, яким воно піддавалось переслідуванням, як його допікали податками і т. ін. і т. п. ...Це вплинуло на те, що я згодом ішов по тому шляху, по якому йшов, що кожне насильство, про яке дізнавався... було ніби насильством наді мною особисто»².

У вересні 1895 р., будучи учнем Віленської гімназії, Фелікс вступив в ряди литовської соціал-демократії. Тут він познайомився з принципами основоположників наукового комунізму К. Маркса, Ф. Енгельса, керував гуртком фабричної і ремісничої молоді. «Навчаючись сам марксизму,— писав він в автобіографії,— вів гурток ремісничих і фабричних учнів»³. Молодий революціонер знав працю Володимира Ілліча Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» і повністю поділяв погляди її автора.

Щоб бути ближче до народу і вчитися у нього, Фелікс Едмундович залишив гімназію, став професійним революціонером. Віленський

¹ «Правда», 21 липня 1926 р.

² Ф. Дзержинский. Дневник заключенного. Письма, М., 1956, стор. 20

³ Там же, стор. 7.

ська соціал-демократична організація направила його на підпільну роботу в м. Ковно (нині Каунас), де він працював в палітурній майстерні. Тут він розгорнув активну революційну діяльність: організовував страйки, друкував і розповсюджував листівки, писав кореспонденції в робітничі газети, надрукував на гектографі і розповсюдив перший номер нелегальної марксистської газети «Ковенський робітник».

Революційна діяльність Ф. Е. Дзержинського і передових робітників, учасників керованого ним гуртка, привернула увагу поліції. У липні 1897 р. Фелікса Едмундовича заарештували і кинули за ґрати Ковенської в'язниці. Він своїми поглядами, поведінкою, характером «...особа в майбутньому дуже небезпечна»⁴ — писав про Ф. Е. Дзержинського начальник жандармського управління віленському прокурору.

Згідно судового рішення молодого революціонера вислали на три роки у Вятську губернію спочатку в м. Нолінськ, а згодом в с. Кайгородське. І тут Ф. Е. Дзержинський продовжував справу, якій присвятив своє життя. В листах до сестри із заслання він писав: «...Життя може мене лише знищити, подібно до того, як буря валить столітні дуби, але ніколи не змінить мене. Я не можу ні зрадити себе, ні змінитися. Мені вже неможливо повернутися назад. Умови життя дали мені такий напрямок, що та течія, яка захопила мене, для того лише викинула мене на деякий час на безлюдний берег, щоб потім з новою силою захопити і нести з собою все далі і далі, поки мене до кінця не виснажить у боротьбі...»⁵.

Життя на заслання для Фелікса Едмундовича було нестерпним, він прагнув до активної революційної діяльності. У серпні 1899 р. йому вдалося втекти і поселитися у м. Вільно, а згодом у Варшаві, де розгорнув енергійну роботу по відродженню соціал-демократичної організації, розгромленої поліцією. Полум'яного революціонера можна було зустріти на мітингах, зборах, серед трудового народу. У своїх виступах він викривав буржуазно-націоналістичну політику лідерів Польської соціалістичної партії (ППС), роз'яснював завдання робітничого класу, виступав за об'єднання польської соціал-демократії з РСДРП, боровся за масову соціал-демократичну робітничу партію, за її зростання і зміцнення.

Та недовго довелося революціонерів попрацювати на волі. Царська поліція напала на слід Ф. Е. Дзержинського і на одній з нелегальних сходок його і дев'ять інших її учасників заарештувала. В одному з донесень начальник варшавського жандармського управління писав, що Дзержинський поставив перед собою завдання утворити з робітників нову політичну партію «Робітничий союз соціал-демократії Царства Польського». «Ця нова партія за програмою Дзержинського своєю метою ставила з'єднати робітників усієї Росії в один загальний союз і при допомозі революції скинути верховну владу і встановити конституційне правління, а потім перебудувати всю країну в дусі соціалістичного ладу»⁶.

Ф. Е. Дзержинського спочатку посадили в десятий бастион варшавської цитаделі, а потім перевели до седлецької в'язниці. Нестерпні умови тюремного режиму підірвали здоров'я Фелікса Едмундовича, він захворів на туберкульоз. Недивлячись на тяжкий стан здоров'я, царські сатрапи відправили відважного революціонера на п'ять років на заслання у м. Вілюйськ. По дорозі до місця призначення у м. Вер-

⁴ Н. Зубов. Ф. Э. Дзержинский. Биография, М., 1971, стор. 27.

⁵ Ф. Дзержинский. Назв. праця, стор. 16.

⁶ «Исторический журнал» 1926, № 3 (16), стор. VII.

холенську Феліксу Едмундовичу вдалося втекти, пробратися до Польщі а згодом виїхати за кордон, в Берлін. Тут він знову поринув у політичного життя.

Ф. Е. Дзержинський брав участь у скликанні і роботі конференції представників соціал-демократії Польщі і Литви, на якій його обрано до складу Головного Правління СДКПІЛ (соціал-демократія Користувача Польського і Литви — В. Ч.). Конференція прийняла рішення видання нелегального друкованого органу «Червоний штандар» («Червоний прапор») і доручила Дзержинському організувати друкування політичної літератури за кордоном, транспортувати її в Росію, налагодити регулярні зв'язки з партійними організаціями і керівництвом нелегальної. З цією метою Фелікс Едмундович виїхав до Кракова, налагодив видання газети «Червоний Штандар», журналу «Пшегленд соціал-демократичний» («Социал-демократическое обозрение»), друкував листівки, організовував їх відправку до Польщі, вів пропагандистську роботу, скарі раз перебирався через кордон з партійною літературою.

Невтомного і безстрашного Юзефа (партійна кличка Дзержинського) знала вся робітничая Варшава, Лодзь, Ченстохов, Домбровський вугільний басейн та інші робітничі центри. Він виступав з полум'яними промовами перед трудящими, закликав їх до боротьби проти царизму, організовував підпільні друкарні і комітети, розповсюджував нелегальну літературу, навчав партійний актив правилам конспірації.

В роки першої буржуазно-демократичної революції в Росії Фелікс Едмундович у центрі революційних подій, він став загальновідомим керівником польського пролетаріату, який піднявся проти самодержавства. Значну увагу Дзержинський приділяв революційній роботі серед солдатів і селян, зокрема в Радомській і Люблінській губерніях.

Масовий страйковий рух наприкінці весни 1905 р. охопив Польщу. 1 травня відбулася демонстрація трудящих Варшави. Поліцейські і урядові війська жорстоко розправилися з демонстрантами. У відповідь на терор царської адміністрації робітники крупних промислових центрів відповіли всезагальним страйком. Виступ пролетаріату в Лодзю вилився у збройне повстання, яке було першим збройним виступом робітників у Росії. В. І. Ленін високо оцінив виступ лодзьких робітників. «І робітники, які навіть не були підготовлені до боротьби, які навіть обмежувалися спочатку самою лише обороною, показують нам особі пролетаріату Лодзі, не тільки новий зразок революційного ентузіазму і героїства, а й вищі форми боротьби»⁷.

В ті героїчні дні Ф. Е. Дзержинський був у центрі революційних подій. Він проводив значну організаторську роботу, брав участь у зборах, нарадах, конференціях, писав листівки, виступав на мітингах сходках робітників. Під час виступу на варшавській міській конференції Фелікса Едмундовича заарештували і доставили до варшавської слідчої в'язниці «Павіак», а потім — до десятого бастиону Варшавської цитаделі.

До осені 1905 р. революційний рух охопив усю країну. Щоб встановити самодержавний лад царський уряд поспішив видати маніфест 17 (30) жовтня, лицемірно обіцяючи народним масам провести демократизацію країни. Ф. Е. Дзержинський був звільнений згідно з маніфестом з в'язниці і того ж дня пішов на надзвичайну міську партійну конференцію, де виступив з промовою, в якій викрив маневр самодержавства і закликав робітників до збройного повстання.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 294.

У більшості промислових центрів Польщі відбулися збройні сутички робітників з поліцією і військами. Царський уряд ввів облоговий стан. Барикадні бої, страйковий рух в Польщі перешкодили царизму провести перекидання військ у Москву для придушення грудневого збройного повстання.

У квітні 1906 р. у Стокгольмі на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП Фелікс Едмундович вперше зустрівся з Володимиром Іллічем Леніним, став його вірним учнем, другом і бойовим соратником. Збулася давня мрія революціонера, з'їзд прийняв рішення про входження соціал-демократії Польщі і Литви до складу РСДРП.

Наприкінці 1906 р. Ф. Е. Дзержинський у Варшаві під час поліцейської облави був заарештований і кинутий за ґрати. На V з'їзді РСДРП в Лондоні (квітень — травень 1907 р.) Фелікса Едмундовича заочно обрали членом Центрального Комітету РСДРП, а через півроку партії вдалося вирвати його з тюрми за грошову заставу. Вийшовши на волю, він знову включився у нелегальну партійну роботу, доклав чимало зусиль для відновлення і налагодження діяльності партійних організацій.

Навесні 1908 р. царська охранка натрапила на слід Дзержинського і заточила у Варшавську в'язницю. Це був його п'ятий арешт. Але віра у велику пролетарську справу, за яку він боровся, надавала йому сили, терпіння, гартувала характер, волю. У щоденнику тих часів Дзержинський писав: «Я бачу великі маси уже приведені в рух, які розхитують старий лад, маси, у середовищі яких готуються нові сили для нової боротьби. Я пишаюся тим, що я з ними, що я їх бачу, відчуваю, розумію і що я сам вистраждав разом з ними. Тут, у в'язниці, часто буває тяжко, а часом навіть страшно... І тим часом, коли б мені необхідно було б розпочати життя спочатку, я почав би так, як почав. І не по обов'язку і не по повинності. Це для мене — органічна необхідність»⁸.

Після півторарічного ув'язнення Дзержинського засудили на довічне поселення в с. Тасєєво Єнісейської губернії і лишили усіх майнових прав. І з далекого сибірського заслання через три місяці Феліксу Едмундовичу вдалося втекти за кордон.

За кордоном Ф. Е. Дзержинський твердо дотримувався партійних директив про заборону йому приїздити до Польщі. Своє перебування за кордоном він розцінював як «...фізичну і партійну смерть»⁹. Після неодноразового прохання партійного керівництва про виїзд на батьківщину, Ф. Е. Дзержинському дозволили повернутися до Польщі.

У Варшаві він включився в роботу по налагодженню зв'язків з партійними організаціями. В донесенні прокурора варшавського окружного суду вказувалось про той період діяльності Ф. Е. Дзержинського, що він «...енергійно вів агітаційну боротьбу, особисто проводив страйки на фабриках і серед ремісників, а також видавав листівки до робітників про поточні події робітничого і політичного життя... Дзержинський виїжджав також для партійної роботи в м. Лодзь і їздив у Краків для доповіді Головному Правлінню про результати своєї роботи»¹⁰.

Недовго продовжувалась кипуча діяльність полум'яного революціонера. Царська охранка знову кинула його за ґрати і надовго відірвала від революційної роботи. Два роки просидів Фелікс Едмундович у Варшавській цитаделі. У квітні 1914 р. окружний суд виніс вирок про

⁸ Ф. Дзержинский. Назв. праця, стор. 136.

⁹ Н. Хацкевич. Солдат великих боев. Жизнь и деятельность Ф. Э. Дзержинского. Минск, 1965, стор. 109.

¹⁰ «Красный архив», 1926, № 3 (16), стор. XV.

заслання Дзержинського на три роки каторжних робіт, а згодом добавили шість років. В постатейному списку № 22 тюремного в'язання Орловського губернського управління, зокрема, підкреслюється, що Ф. Е. Дзержинський «потребує особливо пильного нагляду: повинен конвоюватися в ножних кайданах»¹¹.

Ні тяжкий стан здоров'я, нестатки, знущання тюремників, і сильні фізичні страждання не могли зламати революційної Ф. Е. Дзержинського.

Звістка про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції застала Дзержинського в Москві, в Бутирській в'язниці. Разом з іншими 350 політичними в'язнями він був звільнений і зразу ж їхав до Московської Ради. Він брав активну участь у політичній житті, у багатотисячних мітингах і демонстраціях трудящих, в роботі Московської загальноміської і обласної партійних конференцій. Революційна Москва делегувала Ф. Е. Дзержинського на VII (Квітень) Всеросійську партійну конференцію в Петроград. На конференції дидатура Фелікса Едмундовича була висунута до складу Центрального Комітету. Ф. Е. Дзержинський попросив зняти його кандидатуру голосування, оскільки «...недавно вийшов з тюрми, хворий і не вважає себе гідним для тієї інтенсивної роботи, яка стоїть перед членами Центрального Комітету»¹². Його прохання було задоволено.

Після конференції Дзержинський працював у Москві і Петрограді. Він був делегатом VI з'їзду партії від Московської міської партійної організації. Фелікс Едмундович виступив на з'їзді з промовою, в якій більшість делегатів, висловився проти явки В. І. Леніна на суд контрреволюційного Тимчасового уряду. З'їзд висунув лозунг збройного виступу, ліквідацію контрреволюційної буржуазної диктатури Тимчасового уряду і переходу всієї влади до рук робітничого класу і широкого селянства. На з'їзді Ф. Е. Дзержинського обрали до складу Центрального Комітету, очолюваного В. І. Леніним. Він до кінця життя був членом ЦК, багато років членом Оргбюро, а з 1924 р. — кандидатом членів Політбюро.

В. І. Леніна не було на VI з'їзді партії, але він з підпілля працював керувати підготовкою трудящих до збройного повстання. Його найближчі соратники і учні приїжджали до нього на станцію Розумівську і інформували про поточні події і одержували директиви. Приїжджали до В. І. Леніна і Ф. Е. Дзержинський.

В дні підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції Фелікс Едмундович організовував робітничі комітети і штаби для розбиття корніловського заклону, був учасником засідання Центрального Комітету партії, на якому була прийнята історична резолюція В. І. Леніна про збройне повстання. На цьому ж засіданні за пропозицією Ф. Е. Дзержинського утворено Політбюро ЦК на чолі з В. І. Леніном. У грізні жовтневі дні 1917 р. Ф. Е. Дзержинський один з керівників Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничого і солдатських депутатів. «Володимир Ілліч, — розповідав голова Військово-революційного комітету М. І. Подвойський, — захоплювався кипучою енергією Фелікса Дзержинського, думкою якого завжди дорожив і порад якого прислухався»¹³.

Працюючи під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, Ф. Е. Дзержинський особисто займався підготовкою повстання в ряді р.

¹¹ Там же, стор. XX.

¹² Седьмзя (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевики), М., 1958, стор. 207—208.

¹³ Н. Зубов. Назв. праця, стор. 159.

нів Петрограда, формуванням озброєної армії революції — Червоної гвардії, був комендантом керівного штабу повстання — Смольного, керував загonom робітників, які захопили пошту, телеграф.

Збройне повстання в Петрограді перемогло. Тимчасовий уряд — скинуто. II Всеросійський з'їзд Рад, який відкрився у Смольному, оголосив про перехід усієї влади Радам. З'їзд прийняв написані Леніним декрети про мир і землю, сформував перший Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним. Ф. Е. Дзержинський виступив на з'їзді з промовою. На з'їзді його обрали членом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету.

Перед партією і урядом молодой Країни Рад постало невідкладне завдання — захистити завоювання Жовтня від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Для цього необхідно було мати спеціальний орган революції. В записці на ім'я Ф. Е. Дзержинського від 19—20 грудня 1917 р. в зв'язку з його доповіддю Раді Народних Комісарів про заходи по боротьбі з контрреволюціонерами і саботажниками В. І. Ленін писав: «Буржуазія, поміщики і всі багаті класи напружують одчайдушні зусилля для підриву революції, яка повинна забезпечити інтереси робітників, трудящих і експлуатованих мас.

Буржуазія іде на найлютіші злочини, підкуповуючи покидьки суспільства і елементи, що опустились, споюючи їх для цілей погромів. Прихильники буржуазії, особливо з вищих службовців, з банкових чиновників і т. п., саботують роботу, організовують страйки, щоб підірвати уряд в його заходах, спрямованих на здійснення соціалістичних перетворень. Доходить діло навіть до саботажу продовольчої роботи, який загрожувало голодом мільйонам людей.

Необхідні екстрені заходи боротьби з контрреволюціонерами і саботажниками»¹⁴.

В. І. Ленін завжди з великою повагою і любов'ю відносився до Ф. Е. Дзержинського, по-товариськи допомагав йому розібратися в національному питанні, в дискусії про Брест-Литовський мирний договір з Німеччиною, у якій Ф. Е. Дзержинський спочатку поділяв позиції «лівих комуністів».

Створювати радянські органи державної безпеки Феліксу Едмундовичу довелося в надзвичайно тяжких умовах. Не було ні досвіду, ні коштів, ні досвідчених кадрів. Він сам ходив на виконання завдань, особисто вивчав усі деталі чекістської справи, був найсуворішим критиком в роботі. «Він постійно ламав і перебудовував ЧК,— писав його заступник В. Р. Менжинський,— і знову переглядав людей, структуру, прийоми, більш за все боявся, щоб в ВЧК — ДПУ не завелась тяганина, папери, бездушність і рутиня»¹⁵.

В результаті зусиль партії і Ф. Е. Дзержинського ВЧК перетворилася в грізний меч пролетарської диктатури, орган захисту класових інтересів трудящих. Вже в перший період лютих атак міжнародної і внутрішньої контрреволюції, діючи під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, ВЧК зуміла ліквідувати численні контрреволюційні організації: «Комітет порятунку батьківщини і революції», «Союз захисту установчих зборів», «Союз земельних власників», «Военну лігу», «Всеросійський монархічний союз», «Підпільний уряд» та інші, які стали на шлях активної організованої боротьби з Радянською владою.

Скинуті експлуататорські класи з ще більшою жорстокістю повели боротьбу проти диктатури пролетаріату, ставши на шлях розв'язання

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 150.

¹⁵ Фелікс Едмундович Дзержинский. Жизнь и деятельность в фотографиях и документах, М., 1972, стор. 53.

громадянської війни. Розпочата внутрішньою контрреволюцією збройна боротьба злилася з іноземною військовою інтервенцією. Влітку 1918 р. по країні прокотилася хвиля контрреволюційних виступів. 20 червня есерівські змовники вбили В. В. Володарського, 30 серпня за завданням англо-французьких спецслужб — голову Петроградського ЧК М. С. Урицького. В Москві було вчинено замах на життя В. І. Леніна. Робітники фабрик і заводів вимагали нещадної розправи з контрреволюцією.

2 вересня ВЦВК, відповідаючи на вимогу трудящих мас, оголосив червоний терор проти буржуазії та її агентів¹⁶. В той же день вся республіка була оголошена воєнним табором.

Щоб убезпечити республіку Рад від зазіхань класових ворогів і захистити завоювання соціалістичної революції, ВЧК і її органи на місцях приступили до негайної ліквідації викритих контрреволюційних центрів. В той період була ліквідована небезпечна антирадянська змова Р. Б. Локкарта, заарештовані її учасники в Петрограді, Москві та інших містах країни. До рук органів держбезпеки потрапили документи і матеріали про шпигунську і диверсійну діяльність англо-французьких спецслужб на території Радянської Росії. Одночасно були також ліквідовані інші контрреволюційні центри і організації в Москві, Петрограді, Рязані, Астрахані, Костромі, Борисоглебську, Орлі, Пермі, Смоленську, Вятці, Вологді та ін.

Характеризуючи роль органів ВЧК в системі радянської держави В. І. Ленін у листопаді 1918 р. говорив: «Для нас важливо, що ЧК здійснюють безпосередньо диктатуру пролетаріату, і в цьому відношенні їх роль неоцініма. Іншого шляху до визволення мас, крім придушення шляхом насильства експлуататорів,— немає. Цим і займаються ЧК, в цьому їх заслуга перед пролетаріатом»¹⁷.

Голова ВЧК Ф. Е. Дзержинський виконував спеціальні доручення ЦК РКП(б) і Радянського уряду. Так, у 1919 р. він у складі комісії ЦК розслідував причини поразки Червоної Армії на Східному фронті, за дорученням В. І. Леніна виїжджав до Тули для ліквідації спровокованого меншовиками страйку на воєнних заводах, брав участь у звільненні від меншовиків і есерів фабрик і заводів у Нижньому Новгороді, керував чекістами Петрограда по ліквідації змови Поля Дюкса і наслідків заколоту у фортах «Красная Горка», «Серая Лошадь», від енергійну роботу по очищенню від ворогів тилу Червоної Армії. Восени 1919 р. Ф. Е. Дзержинський керував розкриттям і ліквідацією ширококорозгалужених змов «Національного центру» і «Тактичного центру», особисто розслідував факт вибуху, здійсненого білогвардійськими терористами у приміщенні Московського комітету партії. В той же час він був і головним організатором операції по знешкодженню білокозачого генерала барона Унгерна, білогвардійського атамана Анненкова, по ліквідації численних буржуазно-націоналістичних банд на Україні і в Середній Азії.

У січні 1920 р. ВЦВК нагородив Ф. Е. Дзержинського орденом Червоного Прапора. В постанові ВЦВК відзначалося: «З того моменту, як переможена робітничим класом буржуазія перейшла до боротьби з Радянською владою, до організації заколотів, терористичних замахів і заколотів, тяжке і повне небезпеки завдання боротьби з контрреволюцією було покладено ВЦВК на Фелікса Едмундовича Дзержинського. Доручену йому відповідальну справу, тов. Дзержинський, як голова Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволю-

¹⁶ Див.: Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917—1921 гг. Сборник документов, М., 1958, стор. 180.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 166.

цією, спекуляцією і саботажом, проявив великі організаційні здібності, невтомну енергію, холоднокрів'я і витримку, постійно ставлячи інтереси робітничого класу вище за всі інші міркування і почуття. Робота товарища Дзержинського, забезпечуючи спокійний тил, давала можливість Червоній Армії впевнено робити свою бойову справу»¹⁸.

Яскравою сторінкою в біографії Ф. Е. Дзержинського є його діяльність на Україні у 1920 р., де він працював начальником тилу Південно-Західного фронту. Разом з керівниками українських більшовиків С. В. Косіором, Г. І. Петровським, Ф. А. Сергєєвим (Артемом) та іншими Дзержинський провадив велику організаційську роботу по викоріненню націоналістичного і білогвардійського бандитизму, відбудові промисловості і шахт Донбасу, залізничного транспорту України, очистці більшовицьких організацій республіки від ворожих елементів, упорядкуванню роботи радянських установ, заготівлі продовольства та ін.

Послідовний інтернаціоналіст Фелікс Едмундович боровся за братні відносини між народами України і Росії, за монолітну єдність трудящих. Виступаючи на IV Всеукраїнському з'їзді Рад Ф. Е. Дзержинський підкреслював: «Зараз, коли польські пани — холопи міжнародного імперіалізму напали на Україну, в Росії немає такого міста, де б трудящі не поспішали на допомогу своїм українським братам». І далі: «Всупереч тим, хто намагався нас роз'єднати, розчленити, скористатися тією національною ненавистю, яку прагнув царський режим виховати і тут, на Україні, і в Польщі, ми справляємо перемогу солідарності й братерства цих народів...»¹⁹.

У липні — вересні 1920 р. Ф. Е. Дзержинський член Реввійськради Західного фронту, а також керівник Польського бюро ЦК РКП(б).

Скінчилася промадянська війна, в успішному завершенні якої гідний вклад внесли органи ВЧК на чолі з Ф. Е. Дзержинським. «Без такої установи, — говорив В. І. Ленін, — влада трудящих існувати не може, поки існують на світі експлуататори, які не мають бажання піднести робітникам і селянам на блюді свої права поміщиків, свої права капіталістів»²⁰.

В новій політичній обстановці, що склалася після громадянської війни, головне завдання ВЧК було боротьба з господарською розрухою, економічною контрреволюцією, спекуляцією, шпигунством, терористичними актами, куркульсько-есерівським повстанством і буржуазно-націоналістичним бандитизмом. Формулюючи політику органів держбезпеки в нових умовах, Ф. Е. Дзержинський підкреслював, що працівники ВЧК в кожному окремому випадку повинні обов'язково розрізняти, де діє материй ворог, а де — обиватель. «Лозунг органів чека, — вказував він, — повинен бути: «Тюрма для буржуазії, товариський вплив для робітників і селян»²¹.

Ф. Е. Дзержинський і в нових умовах був на передньому краї класової боротьби. Він організував ліквідацію контрреволюційного охвістя, зв'язаного з Кронштадським заколотом, змовницькою діяльністю «Петроградської бойової організації» (змова Таганцева), військово-повстанської організації генерала Ухтомського, відомого під назвою «Армія врятування Росії», усього ланцюга збройного бандитизму, який

¹⁸ Фелікс Едмундович Дзержинський. Жизнь и деятельность в фотографиях и документах, стор. 54.

¹⁹ Н. Зубов. Назв. праця, стор. 258.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 313.

²¹ Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии, стор. 418.

складав найважливішу частину загального плану боротьби проти люції проти молодого Радянської соціалістичної держави.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли велику увагу боротьбі з дитячою безпритульністю. Була створена спеціальна комісія за пропозицією В. І. Леніна очолив Ф. Е. Дзержинський. В цьому листі надзвичайним комісіям про життя негачиних зашодо поліпшення життя дітей Дзержинський писав: «Тепер настає коли, зітхнувши легше на зовнішніх фронтах, Радянська влада може усією енергією взятися за цю справу, звернути свою увагу в чергу на турботу про дітей, цієї майбутньої нашої опори комуністичного ладу. І надзвичайні комісії, як органи диктатури пролетаріату можуть лишатися в стороні від цього піклування і вони повинні допомогти всім, чим можуть, Радянській владі в її роботі по охороні стаханні дітей»²².

Органи ВЧК активно включилися в цю роботу. В результаті зашодо Радянською державою, дитяча безпритульність була ліквідована.

Серйозною перешкодою у відбудові народного господарства був транспорт, розладнаний в результаті імперіалістичної і радянської воєн, а також ворогами Радянської влади. Необхідно вжити екстрені заходи, щоб налагодити роботу залізничного транспорту. За рекомендацією В. І. Леніна на посаду Народного Комісара хів сполучення призначили Ф. Е. Дзержинського. Одночасно він наував обов'язки голови ВЧК і Народного Комісара внутрішніх справ. На посаді НКПС Дзержинський був одним з найвидатніших організаторів і керівників економічного відродження країни. На транспорт по повернуто понад 100 тис. залізничників і водників, половина демобілізована з Червоної Армії. Зміцнилась дисципліна серед залізничників, активізували свою діяльність партійні організації, поліпшилась політична робота, проведено скорочення роздутного управлінського апарату, розгорнута робота проти хабарництва, розкрадання. Транспортні артерії країни почали нормально функціонувати.

У 1921 р. країну охопив голод. Останньою надією голодаючих центру була Сибір, де зосередилось кілька десятків мільйонів хліба, який необхідно було вивезти. Партія доручила це завдання Ф. Е. Дзержинському, яке він виконав з властивою йому енергією. Промислові центри і голодуюче Поволжя були врятовані.

Фелікс Едмундович вів активну боротьбу з безгосподарністю, підвищення продуктивності праці, впровадження передових методів праці, за те, щоб транспорт був прибутковим і не мав збитків. XII конференція РКП(б) (січень 1924 р.) констатувала, що транспорт Радянської держави спроможний задовольнити поставлені до нього вимоги.

21 січня 1924 р. помер В. І. Ленін. Ф. Е. Дзержинський — голова комісії по організації похорон. Він брав найактивнішу участь у зашодо до увічнення пам'яті Володимира Ілліча.

У лютому 1924 р. ЦВК СРСР ухвалив призначити Ф. Е. Дзержинського Головою Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) (звільнивши його від посади Наркома шляхів сполучення. На цій посаді (і по сумісництву голова ВЧК — ОДПУ) він лишався до кінця життя.

Серйозну увагу Фелікс Едмундович приділяв розвитку металургії і машинобудуванню на Україні, розширенню виробництва чавуну, лі, прокату, кольорових металів. Він енергійно добивався відбудови пуску домен на Катеринославському, Краматорському і Юзівському (Донецька обл.) заводах. Особливу турботу проявляв пуску

²² Там же, стор. 423.

провського металургійного заводу, який нині носить його ім'я. Робітники заводу обрали Фелікса Едмундовича почесним горновим першої домни. У травні 1926 р. Ф. Е. Дзержинський двічі приїздив у Харків, керував засіданням президії ВРНГ УРСР, виступав на Всеукраїнському з'їзді гірників, побував на ряді підприємств.

Рішуче відстоюючи ленінський план соціалістичної індустріалізації країни, Ф. Е. Дзержинський був непримиренним борцем проти троцькізму і «нової опозиції», яка, як і Троцький, заперечувала можливість перемоги соціалізму в СРСР. У виступі 20 липня 1926 р. на Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Фелікс Едмундович викрив авантюристичну політику троцькістів і лідерів «нової опозиції», показав, якої шкоди вони завдавали народному господарству. Під час виступу він відчув себе погано, але з надзвичайним зусиллям волі свою промову він довів до кінця. Перетружене серце не витримало. Через кілька годин обірвалося життя відважного солдата революції Фелікса Едмундовича Дзержинського. На вечірньому засіданні Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) з приводу тяжкої втрати Ф. Е. Дзержинського прийняв звернення «До всіх членів партії. До всіх робітників. До всіх трудящих, до Червоної Армії і Флоту». «Усі сили своєї особи,— говорилося у зверненні,— свого великого темпераменту, свого розуму і своєї волі він віддав справі, за яку боровся все життя»²³.

Ф. Е. Дзержинський — яскравий представник ленінської гвардії Жовтня, тієї незабутньої когорти більшовиків-ленінців, що становить цвіт і гордість російського пролетаріату. «Вони під керівництвом Леніна,— сказано в постанові ЦК КПРС «Про «60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,—внесли вирішальний вклад у створення партії нового типу. Вони в жорстоких умовах підпілля цементували її єдність, зміцнювали її боєздатність. Їх беззавітна відданість пролетарській справі, організаційна згуртованість, авторитет, вплив у масах становили той фундамент, на якому завжди трималася сила нашої партії»²⁴.

²³ «Правда», 21 липня 1926 р.

²⁴ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р., К., 1977, стор. 26.

На допомогу викладачу історії

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ УЯВЛЕНЬ ПРО КЛАСОВИЙ ХАРАКТЕР КУЛЬТУРИ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ В V КЛАСІ

Як відомо, головна мета вивчення історії в школі — формування в учнів марксистсько-ленінського світогляду. Для кожного етапу навчального процесу є певні виховні завдання, що впливають із залученням окремих курсів і пізнавальних можливостей учнів. Одною з важливих ланок у комплексі вироблення наукового світосприймання є підведення школярів до матеріалістичного розуміння різних сторін історичної дійсності, в тому числі культури. Значну роботу в цьому плані можна проводити в V класі, де в курсі історії стародавнього світу починає систематичне вивчення культурно-історичного матеріалу, який складає 27% загального змісту курсу. Важливим аспектом проблеми вивчення матеріалістичного світогляду п'ятикласників при вивченні ланки культури є формування в них уявлень про її класовий характер в суспільстві, поділеному на антагоністичні класи. У V класі при вивченні культурно-історичного матеріалу передбачено усвідомлення учнями таких важливих світоглядних ідей:

1. Народні маси — творці культурних цінностей.
2. В умовах існування рабовласницького суспільства, поряд з клясою панівного класу рабовласників, зароджуються елементи культури трудящих мас (демократична культура).

3. Панівний клас використовує культуру в своїх цілях.

У шкільному курсі історії стародавнього світу в поняття «культура» вкладається такий зміст: наукові знання, писемність, мистецтво. Тому для вироблення в учнів твердої основи розуміння класового характеру культури необхідно кожен з цих її елементів розкривати конкретно-історично під кутом зору трьох вищеназваних методологічних положень.

Вихідним пунктом підведення учнів до розуміння ними класового характеру культури в рабовласницькому суспільстві є загострення уваги на тому, що культура не завжди мала класовий характер. Учні мають усвідомити, що основні елементи культури, з якими їм знайомляться при вивченні історії народів стародавнього світу, зародилися в первісному суспільстві, коли ще не було поділу на класи, тому спочатку не мали будь-яких рис класової приналежності. З цього випливає, що доцільно викладати матеріал про зародження основних елементів культури уже при вивченні історії первісного суспільства, присвятивши цьому спеціальний урок: «Зародження культури в первісному суспільстві».

Завдання уроку полягає в тому, щоб створити у п'ятикласників правильні уявлення про історичність культурних явищ, допомогти їм усвідомити значення трудової діяльності первісних людей як умови виникнення і розвитку культури. Виклад нового матеріалу здійснюється у такій послідовності:

1. Зародження наукових знань в первісному суспільстві.
2. Початок писемності.
3. Виникнення мистецтва.

Уявлення п'ятикласників про класовий характер культури в класовому суспільстві мають базуватись на міцному фундаменті розуміння ними ролі народних мас у створенні культурних цінностей. Тим часом їх фактичні знання з цього питання певною мірою однобічні. У відповідях на запитання «Чому ми називаємо народ творцем культурних цінностей?», яке було запропоноване їм після повторювально-узагальнюючого уроку по культурі стародавнього світу, 87% учнів виявили розуміння того, що народні маси безпосередньо брали участь у створенні культури. Школярі посилаються на широку участь рабів у будівництві єгипетських пірамід, спорудженні велетенських храмів, накопиченні практичного досвіду, який служив основою для розвитку наукових знань тощо. Але при цьому вони схильні розглядати роль народних мас лише на рівні їх пасивної участі в створенні культурних цінностей в умовах жорстокого гноблення, нещадної експлуатації, праці з примусу. А тому слід більше уваги приділяти формуванню в учнів знань про зародження і розвиток демократичних тенденцій в культурі народів стародавнього світу. По-перше, це важливо, як з необхідності початкового підходу до опанування лєнінською концепцією наявності двох культур у класовому суспільстві, а, по-друге, відповідає вимогам наступності у вивченні культурно-історичного матеріалу, адже в майбутньому, при вивченні епохи Відродження, коли демократичні тенденції в культурі стали визначальними і набули бурхливого розвитку, обов'язково потрібно буде простежити генезис цих тенденцій.

Широкі можливості для простеження демократичного напрямку в розвитку культури відкриваються при вивченні культурно-історичного матеріалу про літературу стародавніх народів. Використовуючи прийом зіставлення і протиставлення різних літературних зразків, вчитель може переконливо показати учням причетність цих зразків до протилежних соціальних груп. Наприклад, вивчення нового матеріалу теми «Мистецтво стародавнього Єгипту» за планом підручника учитель починає з ознайомлення учнів з давньоєгипетською літературою. Коротко розповівши про її загальні риси, зачитуємо уривок із «Повчання гераклеопольського царя»:

«Підбурювач — це шкідник, знищ його, убий, зітри його ім'я, знищ його близьких, вигуби пам'ять про нього і про його людей, що люблять його. Звеличуй твоїх вельмож і вони виконають твої настанови. Не відпускай людину від майна її батька, не усувай вельмож з їхніх посад. Не вбивай — це не корисно для тебе, але карай ударами і ув'язненням...»¹

Запитуємо: «Хто міг бути автором цього повчання?», «Чиї інтереси воно відбиває?» Підсумовуючи і уточнюючи відповіді учнів, пояснюємо, що це писав один з єгипетських царів своєму синові. Далі цитуємо пісні про працю (пісні орачів, пісні молотильників) стародавніх єгиптян.

Запитуємо: «Хто міг бути автором цих пісень?», «Які думки і почуття вони виражають?» Спрямовуємо учнів до висновку, що в стародавньому Єгипті існувала література панівного класу і усна народна творчість.

Подібну роботу можна продовжити при вивченні культури народів Передньої Азії. Зачитуємо учням прислів'я, що відображали побут

¹ Хрестоматія з історії стародавнього світу. К., 1974, стор. 10.

і життєву мудрість народів Межиріччя: «Ти пішов і захопив поле ворога, а в цей час ворог прийшов і захопив твоє поле», «Якщо няк помер, не намагайся оживити його. Якщо у нього є хліб, у нього немає солі. Якщо у нього є сіль, у нього немає хліба; якщо у нього є ягня, у нього немає м'яса. Якщо у нього є м'ясо, у нього немає ж ягняти»². Потім цитуємо текст пісні: «Зірка землероба, що з'яв на небі, запрягла на полі плуг для посіву зерна»³. Пропонуємо визначити жанр цього літературного зразка. Вони цілком здатні зробити, оскільки вже засвоїли основний зміст поняття «усна народна творчість» з шкільних курсів української та російської літератури. Учню пропонуємо: «Хто був творцем усної народної творчості?» Учні відповіли, що в стародавньому Межиріччі розвивалась література простого народу. Далі зачитуємо фрагмент із «Поєми правдивого страждання»:

«Велич царя я підносив вище самого високого.
Я навчив народ страху перед палацом.
Я знаю, що це приємно богу»⁴.

Запитуємо: «Чиї думки і почуття виражає цей вірш?», «Хто міг його творцем?» Із відповідей п'ятикласників видно, що вони переконані, що і в стародавньому Межиріччі, як і в стародавньому Єгипті, розвивалась література трудящих мас і література панівного класу.

В антагоністичному суспільстві класовий характер культури чітко помітно проявляється у виконанні різними її елементами певних соціальних функцій — утримання в покорі експлуатованих. І писемність, література, мистецтво активно використовуються елітаторською верхівкою для зміцнення свого панування. Тому важливо в ході вивчення фактів і явищ культури вичленити саму особливість її суспільної ролі в житті тієї чи іншої стародавньої країни. Порушення цієї методичної вимоги часто призводить до констатації уваги школярів на другорядних фактах. Ось зразки найбільш ширених серед п'ятикласників неправильних узагальнень.

Запитання: «Навіщо в стародавньому Єгипті будували великі піраміди?»

Відповідь: «Щоб ховати фараонів».

Запитання: «А чому їх ховали у великих пірамідах?»

Відповідь: «Щоб кращим було загробне життя. Єгиптяни вірили у загробне життя».

Запитання: «Чому в стародавньому Єгипті було мало грамотних людей?»

Відповідь: «Тому, що вчилися лише діти багатих рабовласників».

Запитання: «Чому могли вчитися лише діти багатих рабовласників?»

Відповідь: «Бідняки і раби не мали чим платити за навчання».

Як бачимо, учні, по-перше, не помітили головного соціального значення спорудження пірамід — возвеличення фараона, зміцнення його влади, а, по-друге, не зрозуміли того, що в стародавньому Єгипті бідняки і особливо раби не мали права здобувати освіту, бо їм не були зацікавлені представники панівного класу.

Головна соціальна функція культури послідовно простежується вивченні мистецтва країн стародавнього Сходу. Однією з ефек-

² Авдієв В. И. История древнего Востока, М., 1970, стор. 87.

³ Там же, стор. 87.

⁴ Там же, стор. 97.

форм роботи тут може бути організація учнів на самостійне встановлення причинно-наслідкових зв'язків між певними особливостями мистецтва і соціальною організацією суспільства, яке породжує це мистецтво і яке образно відображається цим мистецтвом. Так, вивчаючи образотворче мистецтво стародавнього Єгипту, спочатку пропонуємо учням пригадати, коли і як воно зароджується.

Після наочного ознайомлення учнів із зразками давньоєгипетського мистецтва, запитуємо: «Чим відрізняється єгипетське мистецтво від мистецтва первісного суспільства?» Учні відповідають, що єгипетське більш досконале. Запитуємо: «А ще які відмінності можна назвати? Кого зображували первісні художники і кого найчастіше зображують єгипетські художники і скульптори? Чому?» З'ясувавши ці питання, пропонуємо учням проаналізувати рис. 1 на стор. 48 підручника «Штурм єгиптянами фортеці в Сирії». Радимо порівняти зображення фараона і простих воїнів. П'ятикласники роблять висновок: фараона зображували великим і сильним, щоб підкреслити його велич, прославити його. Повертаючись до питання про відмінність єгипетського мистецтва від первісного, запитуємо: «Чим ми можемо пояснити ці відмінності?» Учні називають кілька причин. Завдання вчителя полягає в тому, щоб скерувати учнів до висновку, що основна відмінність — це наявність класів у стародавньому Єгипті. Експлуатація великої кількості рабів і бідняків дозволила вивільнити спеціальну групу людей — архітекторів, художників, скульпторів, — які займалися лише мистецтвом. У цьому причина розвитку і досконалості давньоєгипетського мистецтва, яке служило панівним класам.

Таку ж роботу продовжуємо і при вивченні наступності теми «Культура народів Передньої Азії за стародавніх часів». Розповідаючи про рельєфи, одну із особливостей образотворчого мистецтва Передньої Азії, пропонуємо учням охарактеризувати рисунок 1 на сторінці 73 підручника: «ассірійський рельєф, на якому зображено облогу міста і рисунок 2 «Полювання царя на левів». Чому одні фігури людей зображено малими, а інші великими? Пропонуємо порівняти ці малюнки з малюнком «Штурм єгиптянами фортеці в Сирії». Запитуємо: «Що спільного в цих малюнках?» Підводимо учнів до висновку, що в країнах Передньої Азії, як і в стародавньому Єгипті засобами мистецтва звеличували, прославляли фараонів, царів, рабовласників. Спільні риси в мистецтві стародавнього Єгипту і мистецтві народів Передньої Азії породжені подібністю в соціальній організації давньосхідних суспільств, а одна із причин відмінності первісного мистецтва від мистецтва стародавнього Єгипту, Передньої Азії, Індії та Китаю полягає в появі класів.

Початковий етап послідовного і цілеспрямованого формування в учнів уявлень про класовий характер культури в класовому суспільстві завершується на повторювально-узагальнюючому уроці з історії стародавнього Сходу, де поряд із загальною характеристикою основних закономірностей розвитку країн стародавнього Сходу потрібно систематизувати і узагальнити набуті п'ятикласниками знання про класовість культури.

Після повторювально-узагальнюючого уроку з історії стародавнього Сходу учням було запропоновано виконати два завдання:

1. Довести, що творцем культурних цінностей були трудящі маси, народ. (Малось на увазі виявити ступінь засвоєння учнями знань про зародження демократичних тенденцій в культурі стародавнього Сходу, оскільки їх уявлення про безпосередню участь народу в створенні культурних цінностей формуються без особливих труднощів).

2. Які засоби використовували рабовласники, щоб утримати в покорі рабів та бідняків? (Ставилась мета дослідити, наскільки ми зрозуміли п'ятикласники можливості використання різних елементів культури панівним класом для утримання свого панування). Оцінювання розраховані на високий, творчо-пошуковий рівень розумової діяльності школярів.

В експериментальних класах, де застосовувались описані прийоми роботи, учні справились з цими завданнями краще ніж в контролі. Із 96 учнів експериментальних класів 68 (70,8%) вказали на зародження демократичних тенденцій в культурі країн стародавнього Сходу, тоді як в контрольних класах це зробили лише 12 учнів (12,5%).

Жоден із учнів контрольних класів не назвав культуру, чи її елементи, одним із засобів, що їх використовували рабовласники для утримання свого панування над рабами та бідняками. Натомість, в експериментальних класах 49 чоловік (51,04%) таким чином назвали мистецтво, ще 16 учнів (16,6%) назвали культуру.

Таким чином, рівень сформованості уявлень про класовий характер культури в учнів експериментальних класів, при майже однакових інших показниках, значно вищий ніж в учнів контрольних класів свідчить про те, що описані методи і прийоми роботи, далеко не вичерпуючи всієї сукупності шляхів практичного вирішення поставленої проблеми, все ж досить дійово сприяють розвитку в учнів правильних уявлень про класовий характер культури в класовому суспільстві, що є важливим компонентом марксистсько-ленінського розуміння культури.

М. О. РУДЬКО

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В ЖОВТНЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

(Хроніка подій). Серпень 1917 р.

1 серпня — вівторок

Секретаріат ЦК РСДРП(б) видав секретарю Горлівського районного комітету С. І. Лапіну 3850 крб. на придбання зброї для Ради робітничих і солдатських депутатів Рутного і Вугільного рудників.

В. В. Аникеев. Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий), стор. 223.

Катеринослав. Загальні збори заводських комітетів міста, заслухавши доповідь більшовика Г. І. Петровського про поточний момент у зв'язку з липневими подіями в Петрограді, ухвалили резолюцію, в якій відзначили, що політика угодовства Рад з буржуазією привела до зміцнення контрреволюції, що тільки влада Рад робітничих і солдатських депутатів може «...вивести країну з безвиході»

«Звезда» № 56, 3 серпня 1917 р.

2 серпня — середа

Газета «Пролетарий» передрукувала статтю В. І. Леніна «Відповідь».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 21—32; «Пролетарий» № 107 і 108, 2 і 3 серпня 1917 р.

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. Газета «Донецкий пролетарий» передрукувала статтю В. І. Леніна «Три кризи».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 418—422; «Донецкий пролетарий» (Луганськ) № 42, 2 серпня 1917 р.

Київ. Газета «Голос социал-демократа» передрукувала привітання VI з'їзду РСДРП(б) В. І. Леніну, резолюції «Про неявку т. Леніна на суд»* і інформацію про засідання з'їзду 26 липня 1917 р.

«Голос социал-демократа» № 85, 2 серпня 1917 р.

Збори Центрального бюро професійних спілок, на яких були присутні представники 22 спілок, а також партій більшовиків і меншовиків, ухвалили резолюцію протесту проти наступу контрреволюції і переслідування більшовиків, засудили угодовську політику меншовиків і есерів, зажадали посилення боротьби з контрреволюцією, відміни смертної кари, розпуску Державної думи і Державної ради, звільнення заарештованих товаришів, негайної відміни всіх обмежень свободи слова, друку, зборів та ін.

«Голос социал-демократа» № 88, 5 серпня 1917 р.

3 серпня — четвер

Полтава. Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила резолюцію про негайну відміну смертної кари, ліквідацію військово-польових судів і заходів, які б обмежували політичні права солдатів.

Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти, стор. 21—22.

* В газеті резолюцію надруковано під назвою «Про суд у справі Леніна та ін.».

4 серпня — п'ятниця

Харків. Газета «Пролетарий» передрукувала статтю В. І. Леніна «Почато напартизму».

В. І. Ленін. Повне зібрання
т. 34, стор. 47—50; «Пролетарий»
№ 109, 4 серпня 1917 р.

Рада робітничих і солдатських депутатів розглянула телеграму Київської робітничої ради про делегування 3-х представників до Центральної ради. Обговоренні більшовик П. А. Кін відзначив, що оскільки невідомі питання, які дуть обговорюватись, необхідно делегувати представника без ухвального голосу тільки для інформації.

«Известия Юга» (Харків) № 127, 6
1917 р.

Катеринослав. Газета «Звезда» передрукувала статтю В. І. Леніна «Почато напартизму».

В. І. Ленін. Повне зібрання
т. 34, стор. 47—50; «Звезда» № 57,
1917 р.

5 серпня — субота

Пленум ЦК РСДРП(б), обговоривши питання про розподіл між членами функцій по областях, доручив Ф. А. Сергєєву (Артему) обслуговувати Донецький басейн.

Розглянувши питання про Московську (Державну) нараду, пленум визначив цільним йти на цю нараду, організувавши більшовицьку фракцію, і затвердив резолюцію, з якою фракція мала на ній виступити*, а також звернення ЦК РСДРП(б) про Державну нараду; закликав партійні організації провести в знак протесту наради мітинги, демонстрації, страйки.

Протоколи Центрального Комітету
РСДРП(б), август 1917 — февраль
1918, стор. 6—9.

Харків. Газета «Пролетарий» опублікувала резолюцію VI з'їзду РСДРП(б) про виборну кампанію до Установчих зборів».

«Пролетарий» № 110, 5 серпня 1917 р.

Під головуванням більшовика І. Ф. Котлова відбулися загальні збори робітників і службовців Харківського залізничного вузла. Учасники зборів заявили, що більшовики і службовці будуть найрішучіше боротися з контрреволюційними справами. Тимчасового уряду, спрямованого на знищення демократичних організацій і залякування відміни його розпоряджень, розпуску Державної ради і Державної думи, відміни смертної кари.

«Пролетарий» № 115, 11 серпня 1917 р.

Катеринослав. На загальних зборах робітників мартенівського і листопротного цехів трубопрокатного заводу «А» з доповіддю виступила член Катеринославського комітету РСДРП(б) С. І. Гопнер, яка розповіла про діяльність Рад робітничих депутатів, про роль в революції петроградського пролетаріату і вказала на посилення контрреволюції.

Збори ухвалили резолюцію протесту проти насильств над керівниками найбільшої частини демократії, проти введення Тимчасовим урядом смертної кари на фронті і зажадали розпуску Державної думи і Державної ради як органів контрреволюції.

«Звезда» № 61, 9 серпня 1917 р.

Київ. На сесії Центральної ради було заявлено про відмову більшовиків участі в Малій раді. Запропоноване їм місце перейшло до Ради робітничих депутатів.

ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 2, сп.
арк. 22 зв.

* На нараді декларація більшовиків не була оголошена. Вперше декларація опублікована в газеті «Соціал-демократ» (Москва) № 133, 15 серпня 1917 р. і повторно — в газеті «Пролетарий» (Петроград) № 4, 17 серпня 1917 р. В декларації викривалася контрреволюційна ціль наради і вказувалося, що більшовики приїжджали на нараду не для переговорів з ворогами революції, а з метою викриття перед країною її справжнього характеру.

6 серпня — неділя

На засіданні вузького складу ЦК РСДРП(б) затверджено резолюцію ЦК РСДРП(б) про Державну нараду, що скликала в Москві. Партиїним організаціям пропонувалось викривати нараду і контрреволюційну політику есерів і меншовиків, які підтримували її, організовувати проти неї масові протести робітників, селян і солдатів.

Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б), М., 1958, август — февраль 1918, стор. 12—14.

Катеринослав. Мітинг солдатів 271-го запасного піхотного полку схвалив запропоновану більшовиками резолюцію з вимогою відміни смертної кари на фронті, передачі землі селянам, розпуску Державної думи і Державної ради.

«Звезда» № 61, 9 серпня 1917 р.

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. На виборах до міської думи з 75 місць більшовики одержали 29.

Борьба за власть Советов в Донбассе, стор. 85.

Київ. На загальноміській партійній конференції* з доповідями про VI з'їзд РСДРП(б) виступили делегати Є. Б. Бош (від обласної організації більшовиків Південно-Західного краю) і А. В. Іванов (від Київської організації більшовиків). Конференція схвалила рішення з'їзду і постановила «докласти всіх зусиль до того, щоб привести київський пролетаріат і місцевий гарнізон у повну бойову готовність, щоб не допустити торжества кадетсько-октябристської контрреволюції, яка з кожним днем все більше і більше нахабніє, не дати могильщикам революції, всім цим меншовикам і народникам, поховати велике повстання пролетаріату, зміцнити пролетарський рух і довести його до переможного кінця». Конференція вітала ЦК РСДРП(б), В. І. Леніна, петроградський пролетаріат і революційну частину Петроградського гарнізону.

«Голос социал-демократа» № 89, 13 серпня 1917 р.

Радомишльський повіт. Селяни с. Черевача ухвалили розділити і засіяти землю Чорнобильської економії, яка три роки пустувала.

1917 год на Киевщине. Хроника событий, стор. 196.

7 серпня — понеділок

Харків. Під головуванням більшовика Г. А. Романовича відбулися об'єднані збори фабрично-заводських комітетів і представників профспілки металістів, залізничних і полкових комітетів, Ради робітничих і солдатських депутатів, а також представників політичних партій з питання про заходи дальшої боротьби з підприємцями-локаутчиками. У промові про поточний момент Ф. А. Сергеев (Артем) пов'язав боротьбу проти локаутів з боротьбою проти контрреволюції.

«Пролетарий» № 115, 11 серпня 1917 р.

8 серпня — вівторок

Катеринослав. Газета «Звезда» передрукувала статтю В. І. Леніна «Відповідь».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 21—32; «Звезда» № 60, 61 і 62, 8, 9 і 10 серпня 1917 р.

Бахмутський повіт, сел. Горлівка. Районна Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила резолюцію, в якій зажадала від Тимчасового уряду розпустити Державну думу і Державну раду, відмінити смертну кару на фронті, відновити права робітників на проведення мітингів і зборів пізніше 9 години вечора.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I, стор. 642.

* Робота конференції проходила 30 липня, 3 серпня, 6 серпня — чергове засідання.

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. 8 і 9 серпня газета «Донецкий пролетар» передрукувала статтю В. І. Леніна «Відповідь».

В. І. Ленін. Повне зібрання т. 34, стор. 21—32; «Донецкий пролетар» (Луганськ) № 47 і 48, 8 і 9 серпня 1917 р.

9 серпня — середа

Харків. У номері газети «Пролетарий», присвяченому VI з'їздові РСДРП(б) вміщено резолюції: «Про політичне становище», «Поточний момент і війна», «співки молоді», «Про суд у справі Леніна та ін.», витяги з політичного і організаційного звітів ЦК партії, інформацію про засідання 26, 27 і 28 липня, прив'язані до з'їзду.

«Пролетарий» № 113, 9 серпня 1917 р.

Ізюмський повіт. На загальних зборах Ради робітничих і селянських депутатів Краматорського району ухвалено резолюцію з вимогою негайного розпуску Державної ради.

Революционное движение в России густе 1917 г. Разгром корниловского режима. Документы и материалы, Л. стор. 131.

Київ. За пропозицією Центральної ради представники Київського колегіуму РСДРП(б) ввійшли до її складу*. В кінці денного засідання сесії Центральної ради більшовицької фракції М. М. Лебедев оголосив декларацію, яка вітала український клас і бідніше селянство України, констатувала банкрутство ідей націоналістичного «єднання» з буржуазією, вказувала, що єдиний шлях соціального і національного визволення трудящих — шлях класової боротьби, інтернаціонального братства пролетаріату Росії. В декларації викривалась шовіністична політика Тимчасового уряду і відстоювалась широка обласна автономія для України. Але в ній колись не викривалась буржуазно-націоналістична політика Ради, необгрунтовано говорилось про «повну розгубленість широких мас, які плетуться за меншовицькими есерами», була відсутня вимога більшовицької партії про право націй на самозначення.

Вступ представників комітету до Центральної ради був невинуватим, крім того, що суперечив новим завданням, які витікали з курсу VI з'їзду партії на збройного повстання, не враховував того факту, що Рада була місцевим органом влади і революційного Тимчасового уряду, лютим ворогом українського народу.

«Голос социал-демократа» № 90, 1 серпня 1917 р.; 1917 год на Киевщині. Великі події, стор. 199—200.

Миколаїв. 9—10 серпня. Загальні збори робітників ливарно-модельних цехів водопроводу «Руссуд» ухвалили не погоджуватись з рішенням заводоуправління про викликання представників робітників з Ради робітничих і воєнних депутатів.

Борьба за Великий Октябрь на Украине, стор. 84.

10 серпня — четвер

Харків. Газета «Пролетарий» передрукувала статтю В. І. Леніна «До лозу статтю О. В. Емельянова (Сурика) «Про Ради», в якій давалась більшовицька оцінка ролі Рад в період мирного розвитку революції і після ліквідації двох класів. Викривалась зрадницька діяльність вождів дрібної буржуазії. Стаття закликала до дальшого піднесення революції.

В. І. Ленін. Повне зібрання т. 34, стор. 10—17; «Пролетарий» № 113, 10 серпня 1917 р.

Катеринослав. Газета «Звезда» опублікувала статтю «До виборів у Думу якого голосувати?», в якій викривались ворожі робітничому класу буржуазні і

* Київський комітет РСДРП(б) направив своїх представників у Центральну раду в обставині посилення великодержавної політики Тимчасового уряду, затвердив 4 серпня інструкцію Генеральному Секретаріату Центральної ради, в якій відно до якої території України обмежувалася лише 5 губерніями.

нобуржуазні партії, в тому числі української і єврейської буржуазно-націоналістичної організації. Статті закликали виборців голосувати за більшовицький список № 4.

«Звезда» № 62, 10 серпня 1917 р.

Таганрозький округ. Відбулися перевибори Ради робітничих депутатів Кальміуського гірничого підрайону, половину місць в Раді зайняли більшовики.

Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, стор. 277.

11 серпня — п'ятниця

Харків. 11 і 12 серпня газета «Пролетарий» передрукувала статтю В. І. Леніна «Про конституційні ілюзії». В № 115 опублікувала резолюції VI з'їзду РСДРП(б) «Економічне становище», «Передвиборна кампанія до Установчих зборів» і Статут партії.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 33—46. «Пролетарий» № 115 і 116, 11 і 12 серпня 1917 р.

Катеринослав. Газета «Звезда» передрукувала резолюцію VI з'їзду РСДРП(б) «Поточний момент і війна».

«Звезда» № 63, 11 серпня 1917 р.

11 і 17 серпня. Загальноміська конференція РСДРП(б) обговорила питання: фінансове становище, звіт про VI з'їзд РСДРП(б) (довідь Я. А. Епштейна) *, вибори комітету. До складу комітету з 11 чол. (один представник від кожного району) були обрані: В. К. Аверін, Г. М. Баглій, В. О. Бистрянський (Ватін), С. Н. Власенко, С. І. Гопнер, Е. І. Квірінг, М. В. Копилов, Г. І. Петровський, Б. А. Ройзенман, М. І. Хавський, Я. А. Епштейн.

«Звезда» № 62 і 70, 10 і 20 серпня 1917 р.

Бахмутський повіт, сел. Юзівка. 11—12 серпня. Загальні збори організації РСДРП(б) заслухали доповідь Я. В. Залмаєва про роботу VI з'їзду РСДРП(б) і одностайно приєдналися до резолюцій з'їзду.

ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 17; Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 572—573.

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. На зборах організації РСДРП(б) було заслухано першу частину доповіді делегата з'їзду А. З. Каменського про роботу VI з'їзду партії, а також звіт про діяльність агітаційної і технічної комісії в період передвиборної кампанії в міську думу.

«Донецкий пролетарий» (Луганськ) № 52, 13 серпня 1917 р.

Київ. Не пізніше 11 серпня. Комітет РСДРП(б) випустив листівку з закликом до робітників міста разом з московським і петроградським пролетаріатом оголосити 12 серпня одноденний страйк протесту проти Державної наради.

Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 713—714.

Одеса. На засіданні виконавчого комітету Ради робітничих депутатів при обговоренні питання про ставлення до Державної наради від імені більшовиків виступили П. І. Старостін і Л. І. Рузер, які відстоювали вимогу про те, щоб вона відмовилась від участі в нараді. Л. І. Рузер був висунутий делегатом на нараду, але відмовився від поїздки.

«Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» № 107 і 108, 14 і 15 серпня 1917 р.

12 серпня — субота

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. 12 і 13 серпня газета «Донецкий пролетарий» передрукувала (не повністю) статтю В. І. Леніна «До лозунгів».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 10—17; «Донецкий пролетарий» (Луганськ) № 51 і 52, 12 і 13 серпня 1917 р.

* Дебати по доповіді про VI з'їзд РСДРП(б) 11 і 17 серпня не відбулися, обговорення цього питання було призначено на 20 серпня. Матеріалів про продовження роботи конференції не виявлено.

Київ. На заклик комітету РСДРП(б) в знак протесту проти Державної ради в місті страйкувало близько 22 тис. робітників.

*«Голос социал-демократа» № 89, 13 с
ня 1917 р.*

13 серпня — неділя

Вийшов № 1 Центрального Органу партії — газети «Пролетарий». В ній опублікований від імені VI з'їзду РСДРП(б) Маніфест РСДРП(б) «До всіх трудящих, до всіх робітників, солдатів і селян Росії», який закликав готуватися до всенародної боротьби за перемогу соціалістичної революції.

В номері вміщена також відозва ЦК РСДРП(б) про Московську (Державну) нараду.

*«Пролетарий» (Петроград) № 1, 13 с
ня 1917 р.*

Катеринослав. В газеті «Звезда» надрукована резолюція VI з'їзду РСДРП «Передвиборна кампанія в Установчі збори» і стаття делегата з'їзду від Катеринославської організації більшовиків М. В. Копилова «Петроградські враження».

«Звезда» № 65, 13 серпня 1917

Київ. В газеті «Голос социал-демократа» опубліковані резолюції VI з'їзду РСДРП(б) «Економічне становище», «Поточний момент і війна», проект резолюції «Про політичне становище».

*«Голос социал-демократа» № 89, 13 с
ня 1917 р.*

Бердянськ. 13—16 серпня. Повітовий з'їзд селянських депутатів заслухав доповіді з місць. Проти меншовиків і есерів, які вимагали на з'їзді підтримки Тимчасового уряду, виступив більшовик О. М. Єгоров і заявив про недовіря цьому уряду і закликав не виявляти ніякої йому підтримки.

«Известия Бердянского Совета рабочих солдатских и крестьянских депутатов» № 33, 19 серпня 1917 р.

14 серпня — понеділок

Київ. Загальні збори солдатів 148-ї Воронежської пішої дружини ухвалили резолюцію протесту проти контрреволюційної Державної ради з вимогою передачі влади до рук Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

*«Голос социал-демократа» № 90, 20 с
ня 1917 р.*

Умань. Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила резолюцію про поточний момент і зажадала від Тимчасового уряду відміни смертної кари на фронті відмови від системи арештів і переслідувань керівників, енергійної боротьби з контрреволюцією. Рада робітничих і солдатських депутатів закликала всіх робітників і солдатів «...тісно згуртуватися навколо Ради, пильно стежити за долею країни і революції і в потрібний момент дати належну і організовану відсіч контрреволюції, нахабно насуваєтьс

«Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад», стор. 57—58.

15 серпня — вівторок

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. Опублікована стаття К. Є. Ворошилова «Похід продовжується» в зв'язку з закриттям Тимчасовим урядом газети «Рабочий Солдат». В ній розкривались причини закриття контрреволюціонерами більшовицьких газет і підкреслювалось, що поки пролетаріат в союзі з сільською біднотою не візьме владу до своїх рук, більшовицькі організації будуть переслідуватись.

«Донецкий пролетарий» (Луганськ) № 15 серпня 1917 р.

Полтава. Відбулася демонстрація робітників, службовців, солдатів міста і сільських навколишніх сіл. Демонстранти йшли з червоними прапорами. Учасники багатотисячних мітингів в своїх резолюціях висловлювали протест проти Державної ради,

магали звільнення арештованих більшовиків, відкриття більшовицьких органів преси, відміни смертної кари, розпуску Державної думи, Державної ради, припинення імперіалістичної війни.

«Пролетарий» № 120, 19 серпня 1917 р.

16 серпня — середа

Ровенський повіт. Повідомлялось про селянські виступи в поміщицьких маєтках, які відбувалися під керівництвом кронштадських моряків, а також про те, що повітовому комісару запропоновано викликати для боротьби проти селян військові команди.

Борьба трудящихся Волини за власть Советов, стор. 48—49.

Миколаїв. Більшість учасників загальноміської конференції РСДРП приєдналась до резолюції VI з'їзду РСДРП(б) і визнала керівництво ЦК, обраного з'їздом. Більшовиків підтримала група інтернаціоналістів. Після дебатів було ухвалено резолюцію про відокремлення більшовиків і інтернаціоналістів від меншовиків-оборонців. Останні залишили конференцію. Конференція обрала тимчасовий загальноміський комітет, до складу якого ввійшли: А. І. Зимак, І. В. Петров, І. С. Скляр, І. А. Чигрин та ін. Учасники конференції надіслали вітального листа ЦК партії в зв'язку з закінченням роботи VI з'їзду РСДРП(б).

«Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» № 89, 18 серпня 1917 р.; «Трудовая газета» (Миколаїв) № 2500, 18 серпня 1917 р.; Нариси Миколаївської обласної партійної організації (1897—1968 рр.), Одеса, 1969, стор. 54—55.

Одеса. У виконавчий комітет Ради робітничих депутатів представлено Статут спілки соціалістичної робітничої молоді і заява з проханням видати кошти для роботи спілки.

Хроніка революційних подій в Одесі, стор. 83.

17 серпня — четвер

Житомир. Об'єднане засідання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів за участю ротних і полкових комітетів, Центрального бюро професійних спілок, представників політичних партій обговорило питання про Стокгольмську конференцію і Державну нараду. Від більшовиків виступив Є. Я. Таращанський і вказав на буржуазний характер Стокгольмської конференції, підкресливши, що вона затемнює класову самосвідомість пролетаріату.

«Волинь» (Житомир) № 207, 22 серпня 1917 р.; «Рабочий голос» (Житомир) № 15, 23 серпня 1917 р.

18 серпня — п'ятниця

Харків. Газета «Пролетарий» передрукувала Маніфест VI з'їзду РСДРП(б) «До всіх трудящих, до всіх робітників, солдатів і селян Росії».

«Пролетарий» № 119, 18 серпня 1917 р.

Катеринослав. В газеті «Звезда» передруковано Маніфест VI з'їзду РСДРП(б) «До всіх трудящих, до всіх робітників, солдатів і селян Росії».

«Звезда» № 68, 18 серпня 1917 р.

19 серпня — субота

Бахмутський повіт, сел. Дебальцеве. На зборах робітників станції виступили представники Луганського комітету РСДРП(б) І. Г. Андрієнко і І. З. Каменський, надіслані сюди для створення партійної організації. Доповідачі піддали різкій критиці програму есерів, роз'яснили ідеї революційної соціал-демократії.

«Донецкий пролетарий» (Луганськ) № 58, 22 серпня 1917 р.

Юзівка. Загальні збори членів РСДРП(б) ухвалили заходи спрямовані на посилення впливу партії більшовиків в масах. Збори ухвалили провести 21 серпня мітинг робітників біля центральної шахти, а також випустити 150 примірників газети «Пролетарий» і 10 примірників журналу «Просвещение».

*Большевистские организации Укра.
(март-ноябрь 1917 г.), стор. 578—579.*

Київ. 19—21 серпня. І конференція фабрично-заводських комітетів міста обговорила питання про діяльність ФЗК і їх взаємовідносини з профспілками; про встановлення контролю над виробництвом; про локаут і безробіття; про поточний політичний момент. З усіх питань конференція прийняла більшовицькі резолюції. Звання про встановлення контролю над виробництвом конференція прийняла резолюцію VI з'їзду РСДРП(б) «Про економічне становище». Конференція обрала Центральну раду фабрично-заводських комітетів у складі 15 чоловік. Від більшовиків ради ввійшло 6 чол.: А. В. Іванов, І. Ф. Смирнов (Ласточкин), М. Л. Леонтьев та

*«Голос социал-демократа» № 91 і
27 і 30 серпня 1917 р.*

20 серпня — неділя

Катеринослав. Газета «Звезда» опублікувала статтю «Всеросійський з'їзд революційної соціал-демократії» про роботу VI з'їзду РСДРП(б).

«Звезда» № 70, 20 серпня 1917

Бахмутський повіт, ст. Дебальцеве. Установчі збори соціал-демократів, заславши доповіді представників Луганського комітету РСДРП(б) І. Г. Андрієнка, І. З. Каменського, ухвалили визнати Центральним органом — ЦК РСДРП(б), а місцевим — обласний комітет більшовиків Донецько-Криворізького басейну.

*«Донецкий пролетарий (Луганськ)» №
22 серпня 1917 р.*

Київ. В газеті «Голос социал-демократа» опубліковані резолюція VI з'їзду РСДРП(б) «Про політичне становище» і Статут партії.

*«Голос социал-демократа» № 90, 20 се
рпня 1917 р.*

Глухов. Повітова Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів ухвалила в селах, де немає Рад селянських депутатів негайно приступити до їх організації, також погодитися на введення до складу Рад представників профспілок міста.

*«Известия Глуховского уездного Сове
рабочих, солдатских и крестьянских
путатов» № 21, 23 серпня 1917 р.*

Одеса. В газеті «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представи
лей армии и флота» опублікована відозва Спілки соціалістичної робітничої мо
лоді міста з закликом до молодих робітників і робітниць взяти участь в боротьбі за
ромогу соціалістичної революції.

*«Известия Одесского Совета рабочих
путатов и представителей армии и ф
та» № 112, 20 серпня 1917 р.*

21 серпня — понеділок

Харків. На першому засіданні нового складу Ради робітничих і солдатських депутатів були присутні 265 чоловік. З промовою виступив Ф. А. Сергеев (Артем) виклав позицію харківських більшовиків про роль Рад в період двовладдя і післяпневих подій. Від імені більшовицької фракції він оголосив декларацію про нову тактику партії з питання щодо Рад. Головне завдання партії полягало в тому, щоб не піддаватися на провокації контрреволюції, «...направити всі зусилля на організацію і підготовку сил до вирішального бою».

*«Пролетарий» № 122, 29 серпня 1917
«Известия Юга» (Харків) № 139, 141
145, 22, 24 і 29 серпня 1917 р.*

Бахмутський повіт, сел. Юзівка. Відбувся 5-тис. мітинг робітників заводу і шахти Новоросійського товариства. З доповідями про поточний момент і виборчу кампанію до міської Думи виступили члени окружного бюро РСДРП(б) Донської області В. Гареколь і С. С. Турло.

«Звезда» № 78, 31 серпня 1917

22 серпня — вівторок

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. Газета «Донецкий пролетарий» опублікувала резолюції VI з'їзду РСДРП(б) і Маніфест з'їзду «До всіх трудящих, до всіх робітників, солдатів і селян Росії».

«Донецкий пролетарий» (Луганськ) № 58, 22 серпня 1917 р.

23 серпня — середа

Катеринослав. 23, 27 і 29 серпня газета «Звезда» передрукувала статтю В. І. Леніна «Про конституційні ілюзії».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 33—47; «Звезда» № 72, 76 і 77, 23, 27 і 29 серпня 1917 р.

24 серпня — четвер

Центральний орган партії — газета «Пролетарий» опублікувала статтю В. І. Леніна «Політичний шантаж», спрямовану проти наклепу на більшовиків з боку буржуазії і дрібнобуржуазної преси. З гордістю за партію Володимир Ілліч писав: «...І ми віримо, в ній ми бачимо розум, честь і совість нашої епохи, в міжнародному союзі революційних інтернаціоналістів бачимо ми єдину запоруку визвольного руху робітничого класу».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 85—88; «Пролетарий» (Петроград) № 10, 24 серпня 1917 р.

Катеринослав. Газета «Звезда» передрукувала лист В. І. Леніна «Про виступ Каменева в ЦВК з приводу Стокгольмської конференції».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 67—69; «Звезда» № 73, 24 серпня 1917 р.

25 серпня — п'ятниця

Замість закритої Тимчасовим урядом газети «Пролетарий» вийшов № 1 Центрального Органу партії — газета «Рабочий», в якій знову було надруковано статтю В. І. Леніна «Політичний шантаж».

«Рабочий» (Петроград) № 1, 25 серпня 1917 р.

Катеринославський повіт, сел. Кам'янське. Рада робітничих депутатів ухвалила резолюцію протесту проти смертної кари.

«Бюллетень Совета рабочих депутатов в селе Каменском» № 11, 3 жовтня 1917 р.

26 серпня — субота

Харків. Загальноміська конференція РСДРП(б) прийняла Статут партійної організації, в якому вказувалось, що комітет у всій своїй діяльності повинен керуватись постановами ЦК РСДРП(б).

«Пролетарий» № 122, 29 серпня 1917 р.

Південно-Західний фронт. В розташуванні 14-го запасного полку 153-ї дивізії відбувся мітинг. «Загальна тема розмови на мітингу, — вказувалося у повідомленні військових властей, — «Геть Тимчасовий уряд!», «Геть Керенського!». Єдиним урядом слід визнати Раду робітничих і солдатських депутатів».

Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 100.

27 серпня — неділя

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. Відбувся мітинг солдатів міста, присвячений півріччю Лютневої революції. Від більшовиків на ньому виступили: К. Є. Ворошилов, І. Г. Андрієнко та ін. Того ж дня відбувся 2-х тисячний мітинг робітників і частини солдатів, на якому з промовою виступив більшовик А. З. Каменський.

«Донецкий пролетарий» (Луганськ) № 64 і 65, 30 і 31 серпня 1917 р.

Таганрозький округ, ст. Ханженкове. Відбувся мітинг протесту проти контрреволюційних дій Тимчасового уряду робітників Франко-Російського заводу Ясиновського рудника і навколишніх рудників.

«Звезда» № 85, 8 вересня 1917 р.

Київ. Газета «Голос социал-демократа» опублікувала Маніфест VI з'їзду РСДРП(б) «До всіх трудящих, до всіх робітників, солдатів і селян Росії».

«Голос социал-демократа» № 91, 27 серпня 1917 р.

Екстрене засідання комітету РСДРП(б) обговорило одержані перші відомості про заколот Корнілова, виробило заходи «...для боротьби з можливими проявами контрреволюції в місті» і передало їх на об'єднане засідання виконавчих комітетів Ради робітничих і Ради солдатських депутатів, яке проходило паралельно. Об'єднане засідання виконкомів створило Особливий комітет* по охороні революції, до якого увійшли: командуючий військами Київського округу, комісар Тимчасового уряду, комісар по місту, голова Ради робітничих депутатів та член Центрального бюро профспілок, представник від Центральної ради та представники всіх політичних партій Ради. Від більшовиків в комітет ввійшов Г. Л. Пятаков**.

«Голос социал-демократа» № 92, 30 серпня 1917 р.

Миколаїв. Комітет більшовиків і інтернаціоналістів повідомив ЦК РСДРП(б) про розкол 16 серпня об'єднаної організації і виділення більшовиків в самостійну організацію, яка визнала резолюції VI з'їзду партії і керівництво ЦК РСДРП(б). Після розколу на заводах відбулися мітинги протесту проти Державної наради, смертної карі і політики Тимчасового уряду, проти травлі і арештів більшовиків.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 166—167.

Бердянськ. Рада робітничих і солдатських депутатів обговорила питання про боротьбу з контрреволюцією і про смертну кару. З доповіддю про боротьбу з контрреволюцією виступив більшовик М. Ф. Федорков. В запропонованій ним резолюції вказувалось на необхідність вести боротьбу з контрреволюційною буржуазією. Але резолюція була відхилена. В дебатах з питання про смертну кару з промовою виступив більшовик О. М. Єгоров, який викрив контрреволюційну політику Тимчасового уряду. Після обговорення було ухвалено резолюцію Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів від 18 серпня, в якій висловлювався протест проти введення Тимчасовим урядом смертної карі на фронті.

«Известия Бердянского Совета рабочих и солдатских депутатов» №№ 41 і 43, 29 серпня і 1 вересня 1917 р.

28 серпня — понеділок

Харків. У зв'язку з контрреволюційним виступом Корнілова в місті створено Революційний штаб, у виконавчий орган якого ввійшло по 2 представники від більшовиків, меншовиків і есерів та 1 український соціал-демократ. Штаб встановив контроль над залізничним рухом, поштою, телеграфом та ін. Йому був підпорядкований губернський комісар Тимчасового уряду.

Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. I, стор. 204.

Київ. У зв'язку з контрреволюційним заколотом Корнілова на заводах і військових частинах проходили мітинги, на яких роз'яснювалися події в країні, приймалися більшовицькі резолюції, які закликали робітників і солдатів до організованої відсічі контрреволюції. На більшості підприємств резолюції були ухвалені одногослосно, на деяких підприємствах і у військових частинах вони приймалися з додатками.

«Голос социал-демократа» № 92, 30 серпня 1917 р.

* Особливий комітет по охороні революції підпорядковувався Тимчасовому урядові і Центральній раді.

** Вхідження в Особливий комітет представника Київського комітету РСДРП(б) означало підтримку коаліції угодівців, буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій, Тимчасового уряду і Центральної ради. ЦК РСДРП(б) засудив цей крок Київського комітету.

Одеса. На екстреному засіданні президій Рад спільно з виконавчим комітетом Румчероду створено Тимчасовий революційний комітет для боротьби з корніловським заколотом, до складу якого увійшли представники всіх політичних партій в тому числі і більшовики.

«Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» № 119, 29 серпня 1917 р.

29 серпня — вівторок

Олександрівський повіт, сел. Пологи. Загальні збори залізничників і жителів станції і селища, обговоривши питання про виступ контрреволюційних сил на чолі з Корніловим, відзначили, що врятування революції і країни може бути досягнуто тільки шляхом переходу революційної влади до рук центральних органів революційної демократії — виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, шляхом встановлення диктатури революційної демократії. Учасники зборів зажадали арешту Корнілова і його прихильників, розпуску Державної думи і Державної ради, зміни і арешту контрреволюційного командного складу, рішучих заходів в галузі зовнішньої і внутрішньої політики.

За власть Советов. (Сборник документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917—1920 гг.). Запорожье, 1957, стор. 4.

Слов'яносербський повіт, м. Луганськ. Створено комітет порятунку революції з представників Ради робітничих і солдатських депутатів, міської думи, заводських комітетів і політичних партій. Комітет очолив К. Є. Ворошилов.

«Донецкий пролетарий» (Луганськ) № 65, 31 серпня 1917 р.; «Архів Радянської України», 1932, № 4—5, стор. 126.

Південно-Західний фронт. Полковий комітет піхотного Бронницького полку Особливої армії ухвалив резолюцію протесту проти контрреволюційного виступу Корнілова.

«Известия выборных Особой армии» № 122, 2 вересня 1917 р.

30 серпня — середа

В. І. Ленін написав лист «До Центрального Комітету РСДРП», в якому визначив тактику боротьби з Керенським у зв'язку з новою обстановкою, викликану виступом Корнілова. Вказавши, що головним завданням є розгром Корнілова, В. І. Ленін вимагав посилити роз'яснення слабості і хитань Керенського, рекомендував ЦК направити колегіям агітаторів і пропагандистів, всім членам партії спеціальний лист про зміну тактики партії.

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 113—115.

Ізюмський повіт, м. Слов'янськ. Повідомлялось, що на всіх заводах і у військових частинах пройшли мітинги, на яких ухвалювались резолюції про боротьбу з контрреволюцією. На заводах почалося створення бойових дружин.

«Известия Славянского Совета рабочих и солдатских депутатов» № 4, 30 серпня 1917 р.

Катеринослав. Відбувся 10-тисячний мітинг робітників Брянського заводу. Від більшовиків на ньому виступив В. К. Аверін. У резолюції містилася вимога переходу всієї влади до Рад робітничих і солдатських депутатів.

«Звезда» № 79, 1 вересня 1917 р.; «Борьба» (Катеринослав) № 90, 1 вересня 1917 р.

Катеринославський повіт, с. Кам'янське. Збори трудящих, на яких були присутні близько 4-х тис. чол., відкрив член Комітету порятунку революції більшовик М. І. Арсенічев. Доповідь «Контрреволюція і оборона країни» зробив член Катеринославського комітету РСДРП(б) М. В. Копилов. Більшістю голосів було ухвалено резолюцію про посилення боротьби з контрреволюцією.

«Звезда» № 81, 3 вересня 1917 р.

Південно-Західний фронт. Збори всіх комітетів частин 1-ї Гвардійської піхотної дивізії 1-го Гвардійського корпусу XI армії заслухали доповідь про корніловський заколот і ухвалили резолюцію, в якій підкреслювалось, що зрада і запроданство не знайдуть опори в дивізії.

Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. III, стор. 381.

31 серпня — четвер

Засідання ЦК РСДРП(б) в розширеному складі ухвалило резолюцію «Про владу», в якій відзначалось, що контрреволюційний заколот Корнілова підготовлений і підтриманий партіями і групами, які входили до складу Тимчасового уряду на чолі з кадетами. Єдиний вихід, говорилося в резолюції, полягає в створенні з представників революційного пролетаріату і селянства влади, в основу діяльності якої має бути покладено декретування демократичної республіки, негайне скасування приватної власності на поміщицьку землю без викупу, введення робітничого контролю над виробництвом і розподілом, націоналізація найважливіших галузей промисловості і т. ін. Ця резолюція була внесена тоді ж в ЦВК Рад і відхилена ним. В ніч на 1 вересня більшість голосів (за — 279, проти — 115, утрималось — 50) резолюцію ухвалила Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів.

Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918 г., стор. 37—38.

Харків. Рада робітничих і солдатських депутатів розглянула питання про ставлення до поточного моменту — заколоту Корнілєва, промислової кризи і продовольчої розрухи, про війну і т. п. Від імені фракції більшовиків на засіданні було оголошено декларацію, яка закликала визнати Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів єдиною владою в місті. За резолюцію (декларацію) більшовиків голосувало — 77, проти — 90 депутатів.

«Пролетарій» № 123, 31 серпня 1917 р.

Київ. Делегатські збори спілки металістів в ухваленій резолюції підкреслювали необхідність озброєння робітників. Центральному бюро спілки пропонувалось розробити в 3-х денний строк план озброєння і склад бойових дружин. Збори вимагали також негайного переобрання Ради робітничих депутатів і її виконавчого комітету.

«Известия Киевского Совета рабочих депутатов» № 31, 12 вересня 1917 р.

СЕРПЕНЬ

Середина серпня

В Бахмуті, Одесі, Миколаєві, Старокостянтиніві та інших містах поширювалась книга В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 299—419; «Огонек» 1963, № 40, стор. 9.

Кінець серпня

Таганрозький округ, сел. Макіївка. Відбулися перевибори Ради робітничих і солдатських депутатів. 40 з 90 депутатів Ради були більшовиками проти 9 чол. в попередньому складі Ради). У виконавчий комітет Ради обрані від більшовиків голова, скарбник і 5 членів.

Большевистские организации Украины (март-ноябрь 1917 г.), стор. 622.

Відбулися збори членів РСДРП(б) Пастуховського і Ясинівського рудників, які входили в Макіївсько-Юзівсько-Петровську районну партійну організацію. Було заслухано доповідь про VI з'їзд партії. В прийнятій резолюції збори вітали В. І. Леніна і вимагали суду над наклепниками. Збори надіслали привітання Центральному Комітету РСДРП(б) і висловили сподівання, що ЦК вдасться зміцнити міжнародну пролетарську солідарність і створити III Інтернаціонал. В резолюції про політичний момент висувалась вимога передачі всієї влади до рук пролетаріату і біднішого селянства.

«Звезда» № 79, 1 вересня 1917 р. Очерки истории партийных организаций Дона, ч. 1, стор. 348.

НА ЗАКЛИК ВОЛОДИМИРА ІЛЛІЧА ЛЕНІНА — В КРАЇНУ РАД

У цьому році багатонаціональний радянський народ відзначатиме славу дату — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Трудящі нашої країни з вдячністю згадують рух робітників-інтернаціоналістів капіталістичних країн Америки і Європи, які на початку 20-х років подали радянським робітникам і селянам допомогу у відбудові зруйнованого під час війни народного господарства.

Ідейним натхненником цього руху був В. І. Ленін. Під його керівництвом у 1920—1922 рр. було розроблено основні принципи ставлення Радянської держави до іноземної робітничої імміграції. Це був широкий рух виробничо-технічної допомоги Країні Рад. Найбільших розмірів він набув у 1920—1923 рр. у Сполучених Штатах Америки і Канаді. Початок цьому руху поклав ленінський «Лист до американських робітників» (1918 р.), про який завдяки прогресивній пресі дізналися широкі кола трудящих Америки.

Віддалена за багато тисяч кілометрів від країни, в якій здійснилася Велика Жовтнева соціалістична революція і де вперше переміг пролетаріат, робітничка Америка уважно стежила за тим, як радянські люди, переборюючи неймовірні труднощі, приступили до відбудови народного господарства. Найсвідоміші з них виявили бажання подати молодій Радянській республіці моральну і матеріальну допомогу. Серед них було багато вихідців з Росії, які ще до імперіалістичної війни виїхали в США і Канаду. В травні 1919 р. у Нью-Йорку група російських дореволюційних емігрантів, робітників і техніків, з активною участю прогресивної громадськості Сполучених Штатів Америки і Канади організували Товариство технічної допомоги Радянській Росії (ТТДРР). А вже на початку липня 1921 р. у Нью-Йорку відбувся з'їзд представників багатьох товариств технічної допомоги Радянській Росії, організованих у США і Канаді. Його головною метою було створення організації, члени якої визнавали владу Рад у Росії і мали подавати посильну допомогу трудящим нашої країни у відбудові народного господарства.

З'їзд надіслав вітальну телеграму В. І. Леніну, в якій говорилося: «Зважаючи на багаторічну героїчну боротьбу, яку Росія веде проти всесвітнього імперіалізму, і відзначаючи, що весь тягар боротьби перенесено тепер на економічний фронт, з'їзд постановляє негайно приступити до організації технічних загонів для відрядження в Радянську Росію»¹.

Відповідаючи Товариству технічної допомоги, Володимир Ілліч у телеграмі, надісланій 11 серпня 1921 р., висловив його членам подяку за організацію технічних загонів для роботи в Країні Рад. «Від себе особисто додам,— писав В. І. Ленін,— технічна допомога Сполучених Штатів і Канади нам дуже потрібна»².

Одночасно у телеграмі В. І. Ленін вказував, що необхідно зважати на ті труднощі, які є в Росії і які необхідно переборювати. Це, зокрема, труднощі продовольчі та інші. Люди, що їдуть у Росію, повинні бути до цього готові,— попереджав він³. Володимир Ілліч радив також Товариству посилати спочатку делегатів, які оглянули б у нас на місці земельні ділянки для поселення⁴. «Якщо посилати загони без попередньої домовленості про вибір місця поселення...— писав Володимир Ілліч Ленін,— то необхідно забезпечувати загін продовольчими продуктами, одягом та ін. на два роки»⁵.

¹ А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — Стране Советов, К., 1963, стор. 165.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 53, стор. 88.

³ Див.: Там же, стор. 395.

⁴ Там же, стор. 89.

⁵ Там же, стор. 88.

Вказуючи на боротьбу з труднощами і нестатками в Росії, В. І. Ленін звертав увагу «...на непотрібність людей, які не здатні ці нестатки перенести...»⁶.

Телеграму Володимира Ілліча було надруковано 26 серпня 1921 р. у газеті «Русский голос» (прогресивна газета, що видавалася російською мовою в Нью-Йорку), а 1 вересня її надрукували російською й англійською мовами у «Вестнике» ТТДРР та в інших прогресивних виданнях Америки.

Маючи на увазі телеграму Раднаркому, надіслану ТТДРР, а також інші матеріали, в яких йшлося про бажання американських робітників подати допомогу Країні Рад, В. І. Ленін 13 жовтня 1921 р. писав профспілковою діячеві США Сіднею Хілману: «Фінансова допомога робітників всього світу безмірно важлива для нас в цьому відношенні, поряд з допомогою моральною і з допомогою політичною. Америка... стоїть на чолі держав, робітники яких можуть нам допомогти, допомагають вже тепер і будуть допомагати,—я глибоко упевнений в цьому—ще в значно більших розмірах.

Віддані справі, енергійні передові робітники Америки підуть на чолі всіх робітників з ряду промислових країн, які несуть Радянській Росії свої технічні знання, свою рішучість піти на нестатки заради допомоги Робітничо-Селянській республіці для відбудови її господарства. З мирних засобів боротьби проти ярма міжнародного фінансового капіталу, проти міжнародної реакції нема іншого засобу, який би так швидко і так певно обіцяв перемогу, як допомога відбудові народного господарства Радянській Росії»⁷.

У грудні 1921 р. Центральне бюро Товариства технічної допомоги звернулося до трудящих Сполучених Штатів Америки і Канади з відозвою «Йдьмо в Росію!» Воно закликала американських робітників організовувати промислові і сільськогосподарські кооперативи, яким Радянський уряд здавав би в оренду фабрики, заводи і земельні ділянки. У статутах кооперативів і груп було записано, що вони створять у Країні Рад зразкове колективне господарство, будуть впроваджувати прогресивні форми праці, а привезені ними знаряддя праці передадуть у власність Радянській республіці⁸.

У вересні 1921 р. Володимир Ілліч написав проект зобов'язання робітників-емігрантів, які їдуть допомагати радянським робітникам і селянам відбудовувати народне господарство. У ньому, зокрема, говорилося, що керівники й організатори підприємств і всі, хто їде з Америки в Росію, повинні колективно відповідати за те, «...щоб їхали в Росію тільки люди, здатні й готові свідомо винести ряд тяжких злигоднів, неминуче зв'язаних з відбудовою промисловості в країні, дуже відсталій і нечувано розореній, ...і, хто їде в Росію, зобов'язуються працювати з максимальним напруженням і з найбільшою продуктивністю праці й дисципліною, ...не забувати крайню нервовість голодних і змучених російських робітників і селян навколо нашої справи і всіляко допомагати їм, щоб створити дружні відносини...»⁹.

Звістку про Велику Жовтневу соціалістичну революцію в Росії більшість емігрантів зустріли з великою радістю. Під її впливом багато з них почали вступати в професійні спілки, а найпередовіші — у робітничі і комуністичні партії США і Канади, організовуючи в них свої національні секції. У багатьох емігрантів з'явилося велике бажання виїхати з капіталістичної Америки у Країну Рад, першу в світі робітничо-селянську державу.

Організація комун у Канаді відбувалася під безпосереднім керівництвом Робітничої партії Канади та її української секції. Велику допомогу в її організації подавали товариство «Український дім», створене прогресивними робітниками-українцями м. Вінніпега, а також прогресивні російські та українські газети, що видавалися в Нью-Йорку, зокрема, «Русский голос» (орган російської федерації Робітничої партії США), «Українські щоденні вісті» (орган української федерації Робітничої партії США), «Українські робітничі вісті» (орган української федерації Робітничої партії Канади) та ін. Газети часто і докладно на своїх сторінках розповідали російським та українським трудовим емігрантам про мету і завдання комун. Наприкінці 1921 р. у м. Вінніпегу відбулися організаційні збори Вінніпегської та Монреальської сільськогосподарських груп, що й поклало початок виникненню першої канадської сільськогосподарської комуні. Тоді ж було прийнято її статут, обрано комітет, визначено розмір пайового внеску (700—800 доларів) з кожного члена, з них близько 300 — передбачалося на покриття транспортних витрат, пов'язаних з переїздом комун з Америки в Росію і 500 — на придбання сільськогосподарського інвентаря колективного користування. У другій половині 1922 р. аналогічні збори відбулися у Вінніпегу, в результаті яких було створено комуну «Хлібороб», та в Монреалі (заснування комуні «Нива

⁶ Там же, стор. 94.

⁷ Там же, стор. 263—264.

⁸ Л. И. Прокова. Из истории пролетарской солидарности (В. И. Ленин и Общество технической помощи Советской России США и Канады).—«Вопросы истории КПСС», 1965, № 7, стор. 103.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 117—118.

трудова»). В організації зборів брало участь також створене у вересні 1922 р. з ініціативи української секції Робітничої партії Канади Товариство допомоги радянським республікам у м. Торонто¹⁰.

У виконавчі органи (виконком, комітет) усіх трьох сільськогосподарських комун ввійшли переважно члени комуністичної і робітничої партій Канади. Так, у комітет першої канадської агрокомуні — М. В. Романюк, Г. Ф. Гурін, М. Я. Белінський та ін.; комітет комуні «Хлібороб» — С. А. Драпак, А. В. Чичун, І. Д. Шандрюк, А. Лабур та ін.; а у «Ниву трудову» — С. Т. Бевзюк, І. Сич, Г. Я. Стульський¹¹.

На загальних зборах комун вибирали делегатів, яких направляли в Москву для ведення переговорів з Радянським урядом про вибрання місця для поселення комун. Делегатам наказували просити радянські органи виділити землю для поселення, зокрема, на Україні. Так, від першої канадської агрокомуні були командировані М. В. Романюк, Ю. Ф. Соломко та І. В. Зубрицький; від комуні «Хлібороб» — А. Лабур, І. Лісовський, І. С. Перун; від «Ниви трудової» — Г. Я. Стульський, І. Сич та І. П. Гаврилук.

Поки велися переговори, комунари, не гаючи часу, посилено готувалися до виїзду з Канади, зокрема закупили в США і Канаді певну кількість найновішої сільськогосподарської техніки, вивчали її. Багато з них навчалося в автотракторній школі в Монреалі, організованій спеціально для них місцевим Товариством технічної допомоги Радянській Росії. Там вони вивчали тракторну та автомобільну справу, сільськогосподарські машини, вчилися їх ремонтувати, знайомилися з токарною і слюсарною справою. Організуючи прийом у комуну, її керівники зверталися до прогресивної преси Сполучених Штатів і Канади з листами-відозвами до трудової російської й української еміграції в Америці, в яких закликали трудящих вступати в комуну. Так, в одному з таких звернень керівників комуні «Нива трудова», вміщеному в газеті «Русский голос», говорилося: «Ми закликаємо революційних робітників приєднатися до нас для загальної праці... ми повинні колективною працею допомогти радянському селянству обробити землі, з яких були вигнані поміщики і цим самим допомогти радянським людям, щоб наші старі вороги, куркулі-орендатори не відібрали землю знову і нам по-старому не прийшлося б бути найманими рабами...»¹². У кінці листа повідомлялися адреси секретарів комун, на які автори листа рекомендували надсилати заяви про вступ у комуну.

Українські буржуазні націоналісти, що групувалися на той час навколо газети «Український голос», різними засобами протидіяли створенню колективів, які готувалися виїхати в УСРР. Вони, зокрема, поширювали різні наклепи про Країну Рад, щоб тим самим перешкодити поверненню української трудової еміграції на Батьківщину, зірвати виїзд чергових партій комунарів. Дізнавшись про це, канадська агрокомунна доручила одному з найактивніших її членів — комуністу М. Я. Белінському написати лист з України у Канаду, в якому спростовувалася б брехня буржуазних націоналістів. «...Ми обурені наклепами на Радянську владу, що їх проводить буржуазна націоналістична газета «Український голос», — писав Белінський. — Ми обурені брехнею цієї газети, нібито нас не пустили в Радянську Росію, що нас пограбували тощо. Нас ніхто і ніде не затримував, а, навпаки, скрізь приймали з радістю. Все, що ми закупили, привезли на місце призначення... Ми дуже раді, що ми тепер на свободі в пролетарській республіці, через те, що тут дійсно свобода для робітничого класу. Тут немає чужоземців, як у Канаді, немає рабів, тут всі рівні. Ми користуємося правами нарівні з усіма робітниками. Радянська республіка прийняла нас, пролетарів, як хороша мати приймає своїх рідних дітей»¹³.

У числі кількох десятків промислових і сільськогосподарських комун та артілей, що переїхали в 1921—1923 рр. у Радянський Союз, були й колективи, організовані трудящими Канади. Так, на Україну переїхали три сільськогосподарські канадські комуні. Першою з них на радянську землю прибула в квітні 1922 р. перша канадська агрокомунна. У ній налічувалося 72 чол., з них 4 чол., які мали своє сільське господарство, 44 ремісники, учитель і 24 представники інших професій¹⁴. Радянський уряд України запропонував комуні для поселення радгосп «Мигаєво» у Тираспольському повіті Одеської губернії — 1500 дес. землі, в 3-х верстах від залізниці Київ — Одеса. На шляху до Одещини комунари побували в Москві, де ознайомилися з її історичними пам'ятниками і музеями, відвідали Кремль, побували на Красній площі. Про враження вони написали своїм американським товаришам. Цей лист було надруковано в газеті «Українські робітничі вісті» 21 жовтня 1922 р. «У стін Кремля, — писали комунари, — ми бачили багато могил борців, які загинули за пролетарську революцію. Між цими могилами є і могила одного з організаторів Комуні-

¹⁰ «Українські щоденні вісті», 22 вересня 1922 р.

¹¹ «Русский голос», 22 лютого 1923 р.; «Селянська правда», Харків, 1 серпня 1923 р.

¹² «Русский голос», 8 лютого 1923 р.

¹³ «Українські робітничі вісті», 2 жовтня 1922 р.

¹⁴ ГА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 2413, арк. 97.

стичної партії Америки, письменника, автора книги «Десять днів, які потрясли світ» Джона Ріда. Між Кремлівською стіною і площею в Олександрівському саду бачили високий кам'яний пам'ятник-монумент учителям пролетаріату. На одній із його чотиригранних сторін навіки висічено імена К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Лібкнехта, А. Бебеля, Ф. Лассалья, М. Чернішевського, Г. Плеханова та ін.».

Делегацію комунарів у складі М. Я. Белінського, Ю. Ф. Соломка, Г. Ф. Гуріна тепло зустрів Голова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад (ВЦВК) М. І. Калінін. Він докладно розпитував у них про настрої робітників в Америці, про те, як комунари думають жити і працювати в нашій країні. М. І. Калінін подякував за хорошу сільськогосподарську техніку, яку вони привезли з собою. Першими у Мигаєво приїхали ходаки комуні М. В. Романюк та І. В. Зубрицький.

Запрошуючи своїх земляків-односілчан, вихідців із с. Іллінець Подільської губернії, вступати в комуну, член першої канадської агрокомуні С. Г. Дзвонар писав з Одещини в м. Едмонтон: «Наша комуна поселилася на землі, на якій раніше розкошував поміщик... Тепер на цій землі без поміщика, без козаків і нагайок ведеться рівноправна праця вільних і солідарних трудящих-комунарів. Навколишні селяни відносяться до нас з ентузіазмом. Вони любуються нашим інвентарем і нашою спільною працею...»¹⁵⁻¹⁶.

Радянські центральні органи, місцеві Ради і партійні організації з великою увагою ставилися до сільськогосподарських колективів, які створювали іммігранти із США і Канади. Ці колективи користувалися широкими пільгами, зокрема, без мита і акцизу ввозили з-за кордону сільськогосподарське знаряддя і обладнання для підприємств по переробці сільськогосподарських продуктів. Їм також подавалася велика допомога в одержанні будівельних матеріалів, робочої худоби. Про те, як їх зустріли в Одесі, комунари ділилися із своїми товаришами в Канаді, писали листи в газету «Українські робітничі вісті». Так, 15 липня 1922 р. газета надрукувала лист секретаря комуні І. М. Николаїчука, в якому йшлося про прибуття її членів у Мигаєво, а 29 липня «Українські робітничі вісті» опублікували лист М. Остафійчука, в якому він писав: «Ми працюємо кооперативом, тобто комуну, я працюю на тракторі, а П. М. Шлемко відбудовує житло і тваринницькі будівлі... Одержали 1500 дес. такої хорошої землі, якої не знайдеш у всій Канаді й Америці».

У 1922 р. на Україну прибули ще дві канадські комуні: «Хлібороб», в якій налічувалося 70 чол. (з них 20 фермерів, 8 трактористів, 3 механіки, 5 теслярів-домобудівників, 2 садівники, коваль, бджоляр та 13 представників інших спеціальностей), і «Нива трудова», в якій налічувалося 68 чол. До цієї останньої входили сільськогосподарські робітники, ремісники та дрібні фермери¹⁷. Перша одержала господарство в Широківському районі Дніпропетровської області з 1500 дес. землі, а друга — в Апостолівському районі тієї ж області — з 850 дес. землі.

Організаторами цих комун були трудові емігранти-українці, вихідці з Подільської, Волинської та інших губерній, а також жителі колишньої Австро-Угорської імперії (нині — Тернопільська та Івано-Франківська області УРСР), Румунського королівства (нині — Чернівецька область УРСР), білоруси з Віленської і Гродненської губерній, росіяни, поляки та ін.

Комунари особливу увагу приділяли соціальному складу членів комуні. У свої колективи вони не приймали людей, які шукали легкої наживи і збагачення за рахунок праці інших. «Ми бажаємо прийняти в свої ряди тільки тих товаришів, які вірять у перемогу комуністичного правління в усьому світі і ліквідацію теперішнього умираючого капіталістичного «безладдя», — писали члени Саксатунської групи комуні «Хлібороб»¹⁸.

В іншому листі тієї ж комуні писалося: «Панам і тим, що думають жити з чужої праці, радимо і не подавати заяв. Ми бажаємо їхати тим, які будуть працювати, а не гуляти. Ідея вимагає від нас самопосвяти для будови нового життя, котре буде наше і буде таке, яке ми заведемо. Єдність і сильна воля нам допоможе»¹⁹.

Про успіхи першої канадської агрокомуні на радянській землі писали місцеві й центральні газети УСРР. Так, відвідавши в жовтні 1922 р. цю комуно, кореспондент газети «Комуніст» (огран ЦК КП(б) України) писав: «Це зразкове господарство... е кращою пропагандою колективного обробітку землі серед селян, які ведуть своє господарство по-старому і збирають по 40 пудів, а комуна по 80—100 пудів з десятини. Різниця в збиранні врожаю викликає в селян інтерес до сільськогосподарських колективів»²⁰.

Високу оцінку діяльності цієї комуні дав також секретар Гросулівського волосного партійного комітету. «...На великому подв'ірі комуні, — писав він, — зразковий порядок. Тут можна побачити зовсім нові сіялки, жатки-снопов'язалки, молотарки

¹⁵⁻¹⁶ «Українські робітничі вісті», 22 листопада 1922 р.

¹⁷ «Русский голос», 22 лютого 1923 р.

¹⁸ «Українські щоденні вісті», 25 червня 1924 р.

¹⁹ «Українські щоденні вісті», 3 серпня 1924 р.

²⁰ «Комуніст» (Харків), 14 жовтня 1922 р.

найновішої конструкції, сіножатки, великі американські вози, вантажні автомобілі...»²¹.

Високу оцінку діяльності комун давали місцеві й радянські органи влади. Так, Президія Тираспольського повітового виконавчого комітету 18 липня 1922 р. у своїй постанові зазначала, що «радгосп «Мигаєво» за короткий час піднявся на таку культурну висоту, що є, безумовно, зразковим і показовим для всіх господарств району»²².

Влітку 1922 р. комунари надіслали в ЦК РКП(б) доповідь правління першої канадської землеробської комун про її роботу, відзначаючи успіхи і недоліки²³. «Наша артіль,— писали вони,— здебільшого складається з комуністів, які мало не десятки років прожили в Америці, де досягли деякого благополуччя... ми все це залишили і відправилися в Росію... Незважаючи на важкі умови, комуна провела велику роботу... В напівзруйнованих до цього часу амбарах загрузили мотори, обладнано найновішою сучасною технікою: столярню, слюсарню, кузню... Із взятих в оренду 1500 дес. землі (з якої 600 дес. орної, 300 — сінокоосу, решта лука) весною 1922 р. вже було посіяно 130 дес., заорано під озимину 230, посіяно озимих 100, викошено сіна 300 дес. ...В кінці доповіді комунари запевняли Центральний Комітет партії: «Ми, сини великої пролетарської Русі, обіцяємо, що взятю на себе велику справу допомоги Країні Рад виконаємо повністю...»²⁴.

8 жовтня 1922 р. московська газета «Экономическая жизнь» надрукувала статтю «Як працює імміграція», в якій розповідалося про приїзд у Радянську Росію і роботу нью-йоркської (поселилася в Тамбовській губернії РСФРР) і першої канадської сільськогосподарської комун. В. І. Ленін прочитав цю статтю і 20 жовтня написав листа Товариству технічної допомоги Радянській Росії. У ньому говорилося:

«Дорогі товариші!

В наших газетах з'явилися надзвичайно сприятливі відомості про роботи членів вашого Товариства в радянських господарствах Кірсановського повіту, Тамбовської губернії, і при ст. Мітіно, Одеської губернії...

Незважаючи на величезні труднощі і, особливо, з огляду на руйнування під час громадянської війни, ви досягли успіхів, які слід визнати винятковими.

Поспішаю висловити вам свою глибоку вдячність...

Я звертаюсь з клопотанням до Президії ВЦВКу про визнання найбільш видатних господарств зразковими і про подання їм спеціальної і екстраординарної допомоги, потрібної для сприятливого розвитку їх роботи.

Ще раз висловлюю вам від імені нашої Республіки глибоку подяку і прошу мати на увазі, що ваша допомога в справі тракторного обробітку землі є для нас особливо своєчасною і важливою.

Особливе задоволення мені дає можливість привітати вас у зв'язку з передбачуваною вами організацією 200 сільськогосподарських комун»²⁵.

Аналогічного листа Володимир Іллєч надіслав і Товариству друзів Радянської Росії (в Америці), яке у 1922 р. послало в Росію тракторний загін на чолі з комуністом Гарольдом Вером. Цей загін працював у радгоспі «Тойкино» Пермської губернії.

24 жовтня того ж року В. І. Ленін звернувся з клопотанням до Президії ВЦВКу про визнання господарств — першої канадської і першої нью-йоркської сільськогосподарських комун — зразковими і про подання їм спеціальної допомоги як щодо будівельних робіт, так і постачання їх бензином, металом та іншими матеріалами, потрібними для організації ремонтних майстерень²⁶.

9 листопада 1922 р., за пропозицією Володимира Іллєча, Президія ВЦВК РСФРР прийняла рішення вважати першу канадську і першу нью-йоркську сільськогосподарські комуни зразковими. Мигаївська комуна тоді офіційно називалася Перша канадська зразкова агрокультурна сільськогосподарська комуна ім. В. І. Леніна»²⁷. У 1934 р. вона була перетворена в колгосп, який і нині носить ім'я В. І. Леніна.

В. І. Кисельов (Київ)

(Далі буде)

²¹ «Хлебороб-коллективист», № 1, Одеса, вересень 1922 р.

²² Э. Б. Генкина. Ленин — Председатель Совнаркома и СТО. Из истории государственной деятельности В. И. Ленина в 1921—1922 гг., М., 1960, стор. 172.

²³ Доклад правления первой канадской земледельческой коммуны в ЦК РКП(б) о деятельности коммуны. — «Исторический архив», 1961, № 4. стор. 56, 57, 58.

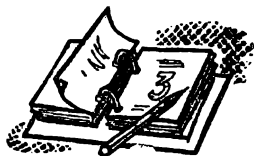
²⁴ Там же, стор. 58.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 219.

²⁶ Див.: Там же, стор. 218.

²⁷ «Южный селянин» (Одеса), 10 червня 1923 р.

Наш календар

БОЄЦЬ ПЕРЕДНЬОГО КРАЮ
(До 75-річчя з дня народження
Я. О. Галана)

27 липня 1977 р. минуло 75 років з дня народження видатного українського радянського письменника, одного із зачинателів західноукраїнської пролетарської літератури Я. О. Галана. Трудящі Радян-

ського Союзу знали його як полум'яного трибуна, сурмача возз'єднання, палкого публіциста, непримиренного борця проти фашизму, українського буржуазного націоналізму і уніатства.

Ярослав Олександрович Галан народився 27 липня 1902 р. в м. Динові (нині — Жешувське воєводство ПНР) у сім'ї службовця. В 1915 р. сім'я Галанів переїхала в Ростов-на-Дону, де мешкала чотири роки. У цьому великому промисловому місті юний Галан навчався у гімназії, вперше почув слово «революція», спів «Інтернаціоналу», познайомився з творами О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, О. М. Горького, М. О. Некрасова, М. Г. Чернишевського, М. Є. Салтикова-Щедріна, Л. М. Толстого, В. В. Маяковського.

На шлях революційної боротьби Ярослав Олександрович вступив в середині 20-х років, коли навчався у Віденському і Краківському університетах. Пізніше у статті «Стаємо в ряди», опублікованій у коломийському журналі «Зеркало» (1935 р.), Я. О. Галан писав, що став до лав революціонерів «для боротьби проти капіталізму та фашизму, проти клерикалізму та темноти, проти імперіалістичних воєн. За соціалізм, за знесення всякого визиску робочого народу, за єдність усіх трудящих, за Україну робітників і селян»¹. Працюючи після закінчення університету у Луцькій українській гімназії, він розповідав учням про щасливе життя трудящих Радянської країни, їх успіхи у будівництві соціалістичного суспільства, висловлював надію на те, що невдовзі західноукраїнські землі будуть возз'єднані з Радянською Україною.

Влітку 1929 р. Я. Галан підписав «Декларацію західноукраїнських пролетарських письменників», за що його звільнили з гімназії і заборонили викладати в школах та гімназіях. Щодо цього він писав дружині Ганні: «...По приказу куратора Луцького шкільного округу звільнено мене з посади професора (вчителя.— В. С.) в м. Луцьку за комуністичну діяльність, як небезпечного комуніста і агітатора. Хоч я, по правді сказавши, ще мало заслужив на таку почесність, але в будучому я постараюсь це виправдати»².

Після звільнення з роботи Я. Галан переїхав до Нижнього Березова (Прикарпаття), де мешкали батьки його дружини. Тут письменник часто виступав перед селянами та лісорубами, знайомлячи їх з матеріалами нелегальних періодичних видань КПЗУ, зокрема журналу «Вікна», а також з життям трудящих Радянської України. Під час цих бесід він неодноразово підкреслював, що тільки в Радянському Союзі трудовий люд є справжнім господарем рідної землі³. В рапорті коломийського повітового начальника поліції Белянува слідчому управлінню поліції у Станіславі зазначалося, що влітку 1929 р. Я. Галан проводив агітаційну роботу серед селян Нижнього Березова Коломийського повіту, організовував нелегальні збори, на яких виступав, «вихваляючи існуючі порядки в СРСР», а також створював селянські організації⁴.

Однак Я. Галан проводив велику агітаційну діяльність не тільки на Гуцульщині, а й на Покутті. Так, у грудні 1931 р. у народному домі с. Балинці Городенківського повіту, де зібралося понад 300 членів місцевої організації «Просвіта», він зробив

¹ Я. Галан. Лицарі насильства і зради. Публіцистика. Памфлети, статті, нарис, К., 1973, стор. 59—60.

² Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників. Збір-ка архівних документів, Львів, 1959, стор. 285—286.

³ Я. Галан. Спогади про письменника, Львів, 1965, стор. 92.

⁴ Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників, стор. 135.

доповідь на тему: «Боротьба українського народу за соціальне і національне визволення», у якій, зокрема, відзначив, що запеклими ворогами визвольної боротьби народних мас є українські буржуазні націоналісти, які вірно служать панівним класам. З особливою силою Ярослав Олександрович наголошував на спільності інтересів українського, російського і польського народів у боротьбі проти гнобителів⁵.

У червні 1932 р. Я. Галан разом з представниками прогресивної інтелігенції Львова підписав звернення до робітників, селян та трудової інтелігенції Західної України із закликом боротися проти нової імперіалістичної війни. В ньому, зокрема, говорилось: «Боріться проти нової світової різни! Не допустіть до нападу на СРСР! Стійте муром при Радянським Союзі! Солідаризуйтеся з противоєнним конгресом! Вибирайте противоєнні комітети! Вибирайте делегації! Бороніть Радянський Союз!»⁶.

Я. Галан був одним з організаторів і керівників літературної організації західноукраїнських пролетарських письменників «Горно», створеної у травні 1929 р. Але, коли до цієї організації пролізли українські буржуазні націоналісти, він у листі до редакції газети «Наш голос» (Дрогобич) підкреслив, що не має нічого спільного з ворогами українського народу.

Школу справжнього революційного гарту Я. Галан пройшов у журналі «Вікна», де часто виступав з гострими памфлетами, в яких викривав антинародну політику польського уряду, підступність Ватикану і клерикалів, зрадництво буржуазних націоналістів та української буржуазії. Спростовуючи брехливі твердження націоналістів, ніби лише український «новітній націоналізм» і його філософія — фашистська ідеологія можуть «оживити українську націю», письменник із сарказмом висміяв тих ідеологів, які закликали повернутися до «життєвого примітивізму», відмовитися від досягнень науки і техніки. Він писав, що буржуазія прославляє фашизм, бо сподівається повернути колесо історії назад. Роки роботи Я. Галана у «Вікнах» — це період розквіту його художньої публіцистичної творчості. Саме у цьому журналі письменник опублікував п'єсу «99%», оповідання «Кара» і «Невідомий Петро», фейлетони «Хи-хи-хи», «Відповідь полпентачеві», «Лицарі чорної руки» та ін.

Я. Галан постійно боровся за возз'єднання західноукраїнських земель з СРСР, пропагував досягнення трудящих країни Великого Жовтня серед населення Західної України. 18 лютого 1934 р. він писав дружині: «Глибоко радію успіхам Радянського Союзу, і справа його зросту, перемоги стала змістом мого життя. Хоч я ще життя не тяжке, та які ми щасливі, що довелося жити нам у такій великій епосі змагань за новий світ — світ соціалізму»⁷.

У статті «Світло зі Сходу» письменник підкреслював, що Великий Жовтень відкрив нову епоху в історії людства. Існування Радянського Союзу, досягнення Країни Рад є великим стимулом у боротьбі за соціальне і національне визволення, бо «борці за волю й щастя народу не блукали більше самотою у п'їтмі. Вони були тепер бійцями великої армії Революції, і шлях їм показували полум'яні зорі Жовтня. Вони були відірвані від Києва кордоном, але кожен з них знав, що запалені Дніпрогосем вогні горять і для них, а гордість за трудовий подвиг Стаханова була також їх гордістю»⁸.

У 1935 р. Я. Галан за дорученням ЦК КПЗУ проводив у Львові велику громадсько-політичну роботу, пов'язану з підготовкою до Антифашистського конгресу діячів культури. Він часто виступав на мітингах та зборах, писав кореспонденції про мету конгресу, розглядав заяви та декларації, що надходили з різних кінців Західної України, Західної Білорусії і Польщі. На конгресі, що відбувся у Львові в 1936 р., Я. Галан виступив з яскравою промовою, в якій розповів про занепад української літератури на Західній Україні, переслідування її діячів польськими властями, піддав гострій критиці твори українських буржуазних націоналістів. Свій виступ письменник закінчив словами: «Однак віримо, що надійде хвилина, коли буде створено умови, в яких українська революційна література робітників та селян знайде можливість повного розвитку». Ці пророчі слова здійснилися у вересневі дні 1939 р.

Після визволення Західної України і возз'єднання її з УРСР Я. Галан став одним з найактивніших співробітників газети «Вільна Україна». Він бував на багатьох львівських фабриках і заводах, виїжджав у села, де зустрічався з людьми праці, виступав у Спілці письменників, друкував на сторінках газети оперативну інформацію, статті, репортажі про нове життя древнього Львова, міст і сіл області. Його статті, памфлети і оповідання, нариси про радянську дійсність, щасливу долю трудового люду з'являлися також у львівському журналі «Література і мистецтво», республіканських періодичних виданнях.

⁵ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 40, спр. 173, арк. 23.

⁶ Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників, стор. 63.

⁷ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 98.

⁸ Я. Галан. Лицарі насильства і зради. Публіцистика. Памфлети, статті, нариси, стор. 283.

З твердою вірою у перемогу радянського народу над чорними силами фашизму зустрів Я. Галан Велику Вітчизняну війну і пройшов крізь усі її тяжкі випробування. У жовтні 1941 р. він занотував у блокноті: «Я подав заяву в армію. Правда, здоров'я вже такого не маю, нога болять щораз гірше, але що ж вартуватиме моє життя після перемоги, якщо я буду користуватися плодами крові і мук інших? Якщо ж доведеться загинути, не загине пам'ять про мене, і в шумі Стрийського парку шумітимуть і мої недоспівані пісні»⁹.

У роки війни Я. Галан працював у редакції газети «Радянська Україна», коментатором радіостанцій ім. Т. Г. Шевченка та «Дніпро». Він таврував ганьбою фашистів та їх прислужників — українських буржуазних націоналістів, оспівував героїзм радянських людей, які не скорилися перед загарбниками. У цей час Я. Галан написав і передав у ефір десятки фейлетонів і статей. Згодом частина з них увійшла до збірки «Фронт в ефірі», випущеної у світ 1943 р.

Після закінчення війни Я. Галан як кореспондент «Радянської України» був на Нюрнберзькому процесі. За матеріалами процесу він написав цикл памфлетів, опублікованих на сторінках «Радянської України», а згодом виданих окремими книгами «Іх обличчя» (1948 р.) і «Перед лицем фактів» (1949 р.). У грудні 1946 р. Я. Галан брав участь у роботі Всеслов'янського конгресу у Белграді.

У післявоєнні роки Я. Галан знову перебував на передньому краї боротьби за нове життя. Він встигав усюди: і на відкриття заводу, і на засідання міськради, і на нараду творчої інтелігенції, і в сільський клуб, і в студентський гуртожиток. Як депутат Львівської міської Ради депутатів трудящих він багато зробив для відбудови і збереження історичних пам'яток міста.

Водночас Я. Галан продовжував вести нещадну боротьбу з усім старим і віджилим, зокрема церковниками та бандерівськими вироками, які намагалися будь-якою ціною перешкодити відбудові народного господарства краю. Його девізом було — боротися і перемогти. Характерною рисою памфлетів, створених у післявоєнні роки, — «З хрестом чи з ножем», «А у Римі дзвони дзвонять», «На службі в сатани», «Присмерк чужих богів», «Ватиканські ідоли прагнуть крові», «Отець тьми і присні», «Апостол зради», «Плюю на папу», «Годі!», «Що таке унія», «Я і папа» — була їх документально-історична основа.

Вороги неодноразово загрожували йому по телефону, в анонімних листах, стріляли в письменника у Стрийському парку. У відповідь на ці погрози письменник-трибун завдавав нових дошкульних ударів по Ватикану і бандерівцях.

24 жовтня 1949 р. Я. Галан загинув від рук найманих агентів Ватикану. Його остання стаття «Велич визволеної людини» — своєрідний заповіт нащадкам, мужня сповідь борця-трибуна. Ось рядки з її рукопису, на аркушах якого збереглися сліди крові: «...Наслідок битви в західноукраїнських областях забезпечений, але битва продовжується. Цього разу — битва за врожай, за дострокове виконання виробничих планів, за дальше піднесення культури і науки. Труднощі є, інколи великі: багато всякої погані плутається ще під ногами. Однак життя, чудове радянське життя переможно крокує вперед і народжує нові пісні, нові легенди, в яких і леви, і бойова слава будуть символізувати віднині тільки одне: велич визволеної людини»¹⁰.

Письменник-борець Я. Галан писав, що література — справа мужніх і безстрашних. І він сам завжди був мужнім, чесним, непримиренним до ворогів трудового люду, ніколи не зупинявся на півдорозі, хоч знав, що на кожному кроці його може підстерігати рука вбивці.

Письменник-інтернаціоналіст Я. О. Галан добре розумів значення дружби радянських народів і в своїх творах оспівував це велике завоювання соціалізму. Зокрема, у статті «Те, чого не забувають» він з гордістю писав про багатовікову дружбу російського і українського народів, закликаючи «ми живемо й житимемо як народ, як країна, як держава... Йти поряд з ним (російським народом. — В. С.) сьогодні в майбутнє — найбільша честь», — зазначав Я. Галан¹¹.

За книгу «Вибране» в 1952 р. Я. Галану посмертно було присуджено Державну премію. В 1964 р. встановлено премію ім. Я. О. Галана за кращі публіцистичні твори.

Ім'я Я. Галана — талановитого митця, борця за воз'єднання Західної України з Радянською Україною, проти чорних сил реакції — вічно житиме в серцях радянських людей. Його полум'яні твори й нині служать благородній справі — побудові комунізму в нашій країні.

В. М. СОЛОУНІНКО (Київ)

⁹ Я. Галан. Твори в двох томах, т. 1, К., 1953, стор. 14.

¹⁰ Там же, стор. 438—439.

¹¹ Там же, стор. 401—402.

**МУЖНІЙ
КОМУНІСТ-ПІДПІЛЬНИК**

(До 80-річчя з дня народження
О. С. Пироговського)

Зустрічаючи 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, радянські люди віддають данину глибокої шани тим, хто, не шкодуючи свого життя, мужньо захищав завоювання першої у світі країни соціалізму від гітлерівського нашествия в роки Великої Вітчизняної війни. Незламним

борцем-комуністом був Олександр Сидорович Пироговський — один з керівників підпільної антифашистської боротьби у Києві.

О. С. Пироговський народився 24 серпня 1897 р. у м. Гайсині Вінницької області в сім'ї селянина-бідняка. 15-річним юнаком вступив до музичної школи при 75-му піхотному полку, а після її закінчення працював музикантом у Гайсині. В 1916 р. був призваний на військову службу й направлений на фронт. З 1919 р. служив у Червоній Армії, брав активну участь в боях проти білополяків. Після демобілізації в 1924 р. працював спочатку на залізниці стрілочником, а потім робітником лісозаводу ім. Першого Травня у Києві.

У 1927 р. Олександра Сидоровича як передового робітника прийняли у члени КПРС, а згодом комуністи заводу обрали його секретарем своєї партійної організації. Напередодні війни О. С. Пироговський був призначений директором цього підприємства.

З початком Великої Вітчизняної війни під керівництвом ЦК КП(б)У в Києві, як і в інших містах республіки, створювалось партійне підпілля для організації боротьби проти ворога на окупованій території республіки. У вересні 1941 р. за рішенням Київського міськкому КП(б)У О. С. Пироговського було призначено секретарем Залізничного підпільного райкому партії міста Києва.

В умовах жорстокого фашистського окупаційного режиму Залізничний підпільний райком партії був надійною опорою підпільного міськкому КП(б)У щодо створення нової мережі організацій і розгортання політичної роботи серед населення міста.

Вже у перші дні окупації Києва О. С. Пироговський разом з членами підпільного Залізничного райкому КП(б)У І. М. Сікорським, Г. І. Левицьким та членом підпільного міськкому партії В. С. Кудряшовим розробили план диверсійної роботи в місті та проведення агітації серед населення. Наприкінці вересня 1941 р. підпільники висадили у повітря приміщення станції Київ-Товарний, головні цехи паровозово-вагоноремонтного заводу, депо ім. Андрєєва, водокачки (на пасажирській і товарній станціях), Повітрофлотський міст та інші об'єкти¹.

За завданням О. С. Пироговського патріотка Я. М. Ярая зняла в аренду невеликий будинок по вулиці Садовій, 7 (на Чоколівці), де підпільники встановили радіоприймач і слухали повідомлення Радінформбюро з Москви. 6 листопада 1941 р. О. С. Пироговський, Г. І. Левицький та В. С. Кудряшов записали текст доповіді Й. В. Сталіна про 24-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, розмножили його на склографі й друкарській машинці і розповсюдили на київському залізничному вузлі та в місті². Загалом з вересня 1941 р. по листопад 1943 р. Залізничний підпільний райком КП(б)У, що об'єднував понад 250 комуністів, комсомольців та безпартійних радянських активістів, створив понад 20 підпільних груп на підприємствах району і міста Києва.

Підпільники вели агітаційну роботу серед населення, мобілізували його на боротьбу з окупантами, саботували заходи гітлерівців та їх пособників, викривали зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів, вчиняли диверсії, зривали плани окупантів щодо вивезення молоді на каторжні роботи до нацистської Німеччини.

Багато уваги О. С. Пироговський приділяв створенню партизанських загонів та забезпеченню їх усім необхідним для ведення боротьби в тилу ворога. За період своєї діяльності районна підпільна організація відправила до партизанських загонів більш як 270 чол., систематично постачала народним месникам зброю, боеприпаси, медикаменти, вибухівку, продовольство тощо.

В середині 1942 р. після арешту членів Київського основного підпільного міськкому і деяких райкомів партії ЦК КП(б)У доручив Залізничному підпільному райкому партії взяти керівництво підпіллям у місті в свої руки й спрямувати зусилля на дальше створення підпільних організацій та розширення їх боротьби проти гітлеріазських загартників³.

Виконуючи вказівку ЦК КП(б)У, Залізничний підпільний райком партії у складі О. С. Пироговського, Г. П. Мироничева і Б. І. Петрушко поширив свій вплив на під-

¹ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 450—451.

² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 303, арк. 152.

³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, К., 1975, стор. 471; т. 2, стор. 193.

пільні організації і групи, що діяли у Києві⁴, а в 1943 р. фактично виконував обов'язки підпільного міськкому КП(б)У⁵. До червня 1943 р. було затверджено 14 першочинних підпільних організацій, зокрема, на заводах «Трансигнал», «Більшовик», «Ленінська кузня», товарній станції, ТЕЦ № 3, при німецькій будівельній фірмі «Ганебек» та ін. Заново були створені Ленінський і Жовтневий райкоми партії на чолі з П. В. Рябошапкою та І. К. Гавриликом. Надійні люди були надіслані в Печерський та Шевченківський райони. Підпільні організації поширили свій вплив за межі своїх районів. Виконуючи вказівки Залізничного підпільного райкому партії, сміливо діяло комсомольське підпілля. Юнаки і дівчата розповсюджували листівки серед населення, брали участь в диверсіях, саботували розпорядження окупаційних властей, поповнювали партизанські загони молодими бійцями.

Сам О. С. Пироговський влаштувався працювати кур'єром на спиртово-горілчаний завод. Маючи можливість роз'їзджати по місту і області, він спілкувався з товаришами, брав безпосередню участь у деяких бойових операціях.

Понад два роки активно діяв у підпіллі О. С. Пироговський. Багато клопоту завдав він і керовані ним підпільні організації німецько-фашистським окупантам та їхнім прислужникам. Але гестапівцям вдалося напасти на слід відважного підпільника. 31 жовтня 1943 р. його було заарештовано, а в ніч на 6 листопада 1943 р. — за декілька годин до вступу радянських військ у Київ — розстріляно.

За мужність і героїзм, проявлені у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 травня 1945 р. О. С. Пироговському посмертно присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Києви гідно шанують пам'ять стійкого комуніста, вірного сина радянського народу. Його ім'я носять одна з вулиць у Києві, піонерські дружини та ін.

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

⁴ Там же, т. I, стор. 471.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 303, арк. 148.

**Й. Ф. ДУБРОВІНСЬКИЙ —
ПОЛУМ'ЯНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР**
(До 100-річчя з дня народження)

У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» підкреслюється: «Сьогодні, на новому етапі розвитку нашої країни, коли розв'язуються небувало масштабні завдання ко-

муністичного будівництва і величезної ваги завдання забезпечення міцного миру на землі, з новою силою проявляються послідовність і непорушна спадкоємність ленінського курсу нашої партії. Іншими засобами і в іншій історичній обстановці, маючи незрівнянно більші можливості, наша партія продовжує велику історичну справу, в ім'я якої боролась ленінська гвардія Жовтня, незабутня когорта більшовиків-ленінців, що становили цвіт і гордість російського пролетаріату»¹.

Одним з таких більшовиків-ленінців був Й. Ф. Дубровінський. Йосип Федорович вів героїчну боротьбу проти експлуататорів трудящих мас, за світле майбутнє Батьківщини. З тридцяти шести років життя двадцять Й. Ф. Дубровінський (партійні псевдоніми «Інокентій», «Леонід», «Матвеев», «Доров», «Федір», «Інок») віддав революційній діяльності, яку розпочав у 1893 р.

Народився Й. Ф. Дубровінський 14(26) серпня 1877 р. у с. Покровському-Липовцях Малоархангельського повіту Орловської губернії. З молодих років вів роботу в народовольських організаціях Курська, Севська, Орла. Згодом порвав з народництвом і став марксистом. З середини 90-х років працював у марксистських гуртках Москви, входив до складу керівного центру «Московського робітничого союзу», був агентом ленінської газети «Искра». Після II з'їзду РСДРП(б) Йосип Федорович став більшовиком-ленінцем.

На початку 1904 р. Й. Ф. Дубровінського кооптували до Центрального Комітету партії. В той час він проводив велику організаторську роботу серед трудящих мас Одеси, Катеринослава та Миколаєва. Його організаторські здібності найбільш повно розкрилися під час революції 1905 р. Й. Ф. Дубровінський, зокрема, керував революційними виступами робітничого класу Москви. В лютому 1905 р. його разом з іншими членами ЦК РСДРП(б) було заарештовано. На початку серпня того ж року після звільнення з в'язниці він знову почав вести революційну діяльність. Йосип

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 26.

Федорович брав, зокрема, участь в організації на території Києво-Печерської лаври школи-майстерні по виготовленню вибухових речовин, снарядів, бомб. До цієї справи він залучив І. К. Михайлова та П. П. Барсукова. «Інокентій настійно вимагав від нас, — писав у своїх спогадах І. К. Михайлов, — прискореної організації школи і майстерні по виготовленню бомб. Познайомив нас з кількома товаришами, майбутніми нашими учнями, дав гроші на покупку необхідного для лабораторії матеріалу та устаткування. Робота кипіла. Придбано все необхідне обладнання. Залучено до роботи інших товаришів»².

Незабаром школа почала працювати. У ній навчалось 20 більшовиків, які приїхали з Петербурга, Москви, Уралу, Катеринослава, Кавказу та інших місць³.

На початку жовтня 1905 р. Й. Ф. Дубровінський приїхав у Москву. Він входив до складу Московського Комітету партії, в якому в той час працювали представники ЦК РСДРП(б) М. Е. Бауман, Р. С. Землячка, М. Ф. Володимирський, М. і. Васильєв-Южин, М. М. Лядов, А. В. Шестаков та інші, редагував газету «Вперед». Йосип Федорович брав участь у збройному повстанні матросів Кронштадта, був одним з керівників жовтневого страйку робітників та Грудневого збройного повстання у Москві.

Протягом трьох років (1906—1909 рр.) Й. Ф. Дубровінський співробітничав у більшовицькій газеті «Пролетарий», на сторінках якої він разом з В. І. Леніним пропагував основні положення Програми РСДРП(б), викривав нападки меншовиків, ліквідаторів, одзоівістів та інших ворогів робітничого класу на більшовиків, боровся за єдність, зміцнення ленінської партії, закликав трудящі маси до боротьби проти самодержавства і капіталізму. Так, на одному із засідань розширеної наради редакції газети «Пролетарий» Йосип Федорович виступив з доповіддю «Про завдання більшовиків у партії». Він, зокрема, підкреслив, що основне завдання полягає в тому, щоб зберегти партію, відстояти марксистську теорію. Й. Ф. Дубровінський говорив також про необхідність поєднання легальної і нелегальної партійної роботи, про викриття антинародної діяльності ліквідаторів, одзоівістів та інших ревізіоністів. «Я кажу, — зазначав він, — про завдання в партії тієї частини більшовицької фракції, яка відкидає одзоівізм, ультиматизм, богобудівництво тощо, і висловлюю думку більшої частини зборів»⁴.

Йосип Федорович виніс на розгляд наради резолюцію «Завдання більшовиків у партії», написану В. І. Леніним⁵. Крім того, Й. Ф. Дубровінський взяв участь в обговоренні питання про думську соціал-демократичну фракцію, працював у комісії по розробці резолюції з цього питання⁶. На цій нараді Йосипа Федоровича було обрано кандидатом у члени редакції газети «Пролетарий» і в члени виконавчої комісії більшовицького центру⁷.

У роки столипінської реакції Інокентій виконував важливі доручення ЦК РСДРП(б) та більшовицького центру в Росії. Його неодноразово заарештовували. В 1909 р. йому вдалося втекти із заслання і повернутися в Париж, до В. І. Леніна. У січні 1910 р. відбувся пленум Центрального Комітету партії, у роботі якого взяв участь і Й. Ф. Дубровінський. На цьому пленумі він збивався на примиренські позиції, за що його критикував В. І. Ленін. Проте це примиренство було епізодичним. Після закінчення роботи пленуму він повністю переходить на позиції більшовиків-ленінців, їде в Росію, де організовує колегію Центрального Комітету. Він дотримувався тієї точки зору, що ні одного ліквідатора не можна допускати в Центральний Комітет. У зв'язку з цим В. І. Ленін писав, що в ЦК «...ні один більшовик (про це заявив уже Інок Сверчков) ні одного ліквідатора (голосівця теж) не пустить»⁸.

У травні 1910 р. Й. Ф. Дубровінський був уже в Москві і зразу ж включився в партійну роботу. Він, зокрема, відвідав ряд міст, де провів роботу по зміцненню партійних організацій, займався добором кадрів. Йосип Федорович, якого підтримав В. І. Ленін, відмовився кооптувати в ЦК меншовиків-ліквідаторів.

Усе своє життя Й. Ф. Дубровінський віддав боротьбі за справу визволення пролетаріату, будівництву ленінської партії. Революційна діяльність Йосипа Федоровича неодноразово переривалася арештами, ув'язненнями та засланнями. Його сім разів заарештовували, 4 рази він сидів у тюрмі і тричі був відправлений на заслання. Й. Ф. Дубровінський належав до тієї ленінської гвардії професіональних революціонерів, про яких В. І. Ленін у статті «Іван Васильович Бабушкін» писав: «...вмираючи, він знав, що справа, якій він віддав усе своє життя, не вмере, що її робитимуть де-

² І. К. Михайлов. Четверть века подпольщика, М., 1957, стор. 146—147.

³ «Пролетарская революция», 1925, № 7, стор. 85—89.

⁴ Протоколы расширенного совещания редакции «Пролетарий», М., 1934, стор. 62.

⁵ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 280—282.

⁶ Протоколы расширенного совещания редакции «Пролетарий», стор. 95—104.

⁷ Там же, стор. 143—144.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 245.

сятки, сотні тисяч, мільйони інших рук, що за цю справу вмиратимуть інші товариші робітники, що вони боротимуться доти, поки не переможуть...»⁹.

Загинув Йосип Федорович Дубровінський в 1913 р. у туруханському засланні. Комуністична партія і радянські люди свято шанують пам'ять про стійкого борця за торжество марксизму-ленінізму. У 1916 р. політичні засланці Красноярська перенесли його прах у місто і поховали на міському кладовищі. В 1947 р. на його могилі було встановлено пам'ятник.

А. М. ЧЕРНЕНКО (Дніпропетровськ),
В. В. ГОЦУЛЯК (Дніпропетровськ)

⁹ Там же, стор. 75.

300-РІЧЧЯ ГЕРОЇЧНОЇ ОБОРОНИ ЧИГИРИНА ВІД ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Героїчна боротьба російського, українського та інших народів нашої країни проти турецько-татарської агресії тривала кілька сторіч. З кінця XV до XVIII ст. турецько-татарські загарбники постійно нападали на українські та російські землі. Вони спустошували міста і села, грабували і знищували матеріальні й культурні цінності, захоплювали і продавали в рабство мирних жителів.

В цей період своєрідним форпостом у боротьбі проти турецько-татарських нападів була Запорізька Січ. Запорізькі козаки не лише успішно відбивали ворожі напади, а й часто разом з донськими козаками здійснювали походи в Кримське ханство й султанську Туреччину.

Спільна боротьба російського і українського народів проти турецько-татарської агресії стала ефективнішою після возз'єднання України з Росією. На той час Росія створила основу оборони своїх південних земель і активізувала наступальну боротьбу проти іноземних загарбників¹.

Туреччина і Кримське ханство, вбачаючи у возз'єднанні України з Росією значну перешкоду для здійснення своїх загарбницьких планів, намагалися відірвати Україну від Росії. Вони охоче йшли на зговір з окремими угрупованнями старшинської верхівки, яка, домагаючись влади, не гребувала нічим, часто закликала собі на допомогу турецьких і татарських агресорів. Проте український народ завжди вносив свої корективи в авантюристичні плани зрадників і разом з російським народом давав належну відсіч ворогам.

Яскравою сторінкою в історії спільної боротьби російського й українського народів проти турецько-татарської агресії є героїчна оборона Чигирин в 1677 і 1678 рр.

У 1676 р. султанська Туреччина, яка готувалася «...повстати войною на всеко-нечное оной козако-русской малороссийской Украины завладение или разорение»², оголосила війну Російській державі і розпочала підготовку до вторгнення в її межі. Мріючи про підтримку або хоч нейтралізацію українського козацтва в цій війні, Порта намагалася скористатись прізвиськом Богдана Хмельницького і з допомогою його сина, зрадника Юрія «...Чигирин зо всею Украиною под власть турецкую склонити»³. Султан забрав Ю. Хмельницького з монастиря і, надавши йому титул князя Малоросійської України і гетьмана⁴, спорядив разом з турецьким і татарським військом «ползти на Украину под Чигирин, потом под Киев»⁵.

З—4 серпня 1677 р. 120-тисячна турецько-татарська армія під командуванням Ібрагіма-паші⁶ підійшла до Чигирин і розташувала свій стан на пагорбах на схід та південь від міста⁷. Агресори спустошили прилеглі землі (попалили навколишні містечка і села, мирних жителів забрали в полон)⁸ і розраховували взяти Чигирин за 3—4 дні.

¹ В. В. Каргалов. На степной окраине. М., 1974, стор. 170—171.

² С. Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. 2, К., 1851, стор. 412.

³ Там же, стор. 413.

⁴ Акты ЮЗР. Т. 13. СПб., 1884, № 12 (стб. 48, 51); 23 (стб. 105); 24 (стб. 112).

⁵ С. Величко. Летопись..., стор. 413.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К., 1972, стор. 658.

⁷ Осада крепости Чигирин турками в 1677 году. — «Новые ежемесячные сочинения» (далі — НЕС), СПб., Ч. XXX, декабрь, 1788, стор. 79.

⁸ Акты ЮЗР, т. XIII, № 77 (стб. 283).

Чигирин, розташований на р. Тясміні, тривалий час був гетьманською резиденцією й адміністративно-політичним центром України (1648—1660 рр.) та полковим містом Чигиринського полку.

Місто обнесене кам'яною стіною і палісадами, окружністю в 982 сажні⁸. Міська фортеця мала в довжину 88 сажнів, у ширину до поля 65, а до міста — 17 сажнів; загальна окружність фортеці разом з бастіонами, фланками і валом мала 375 сажнів⁹. У місті стояли постійний військовий гарнізон, один козацький полк і три сотні з Лубенського і Гадяцького полків під командуванням полковника Г. К. Коровки¹⁰. В липні 1677 р. комендантом Чигирини був призначений генерал-майор Афанасій Федорович Траверніхт. Гарнізон мав на своєму озброєнні 45 гармат (з них 14 великих), 5 мортир і незначну кількість боєприпасів¹¹.

Ще в травні 1677 р. для оборони Чигирини від турецько-татарської навали вирушило російське військо під командуванням Г. Ромодановського¹², а також українські козацькі полки (Київський, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, сердюцький і компанійський) на чолі з гетьманом І. Самойловичем¹³. 10 серпня російські війська та українські козацькі полки з'єдналися в урочищі на р. Артополоті (між ріками Пслем і Хоролом)¹⁴.

Турецько-татарське військо розташувалося поблизу старого валу на відстані 216 сажнів від рову, що опоясував місто¹⁵, і почало прокладати траншеї та апроші (зигзагоподібні земляні рови), щоб непомітно наблизитись до стін Чигирини перед його штурмом.

4 серпня Ю. Хмельницький звернувся з листом до захисників міста, намагаючись умовити їх не чинити опору, обіцяючи від імені турецького султана волю і підтвердження старшинських привілеїв. А в разі непокорі він погрожував вогнем, мечем і «всіма нещастями». Проте, ні умовлення, ні погрози слухняного виконавця загарбницьких планів турецького уряду не дали бажаних результатів. Того ж дня в місто непомітно пройшло 500 козаків для допомоги захисникам¹⁶. А 5 серпня опівночі військовий загін (1 тис. козаків і 800 російських солдат) під прикриттям гарматного обстрілу здійснив вилазку з Чигирини до турецьких траншей і завдав значних втрат передовим ворожим частинам¹⁷. У відповідь на це турецьке командування помножило свої караули, наблизило до фортеці апроші й розпочало гарматний обстріл міста.

Вночі 7 серпня російські воїни знову вийшли з Чигирини до турецьких шанців, побили багатьох яничар, взяли 11 «язиків» і повернулися в місто¹⁸.

Російські солдати й українські козаки і надалі продовжували здійснювати сміливі вилазки з міста і завдавали ворогу відчутних ударів. Неодноразово на човнах вони пробіралися по р. Тясмині до турецького табору і «чинили промисел, и турчан побивали»¹⁹.

10 серпня захисники Чигирини здійснили вилазку, в якій брали участь по 200 чол. з кожного стрілецького полку та 800 козаків. 24 роти турецького війська залишили апроші й відійшли під прикриття своїх гармат, втративши кілька сот убитими. Із захисників міста загинуло лише 26 чол.²⁰

Намагаючись будь-якою ціною оволодіти Чигирином, турецькі війська неодноразово йшли на штурм міста. Щоб хоч якось прикритися від гарматного обстрілу чигиринців, яничари пристосували гарби, щільно переплетені льоном чи прядивом та облиті смолою. Однак, як тільки турецькі загони наблизились до міських стін, захисники Чигирини відкрили вогонь з усіх гармат і закидали гарби смоляними та сірчаними гранатами. Від задушливого диму з гранат та запалених гарб, а також під натиском загону захисників, які вийшли з міста, турецькі штурмовики з вели-

* Російський сажень XVI—XVII ст. дорівнював 216 см. — Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская метрология. М., 1975, стор. 85—86.

⁹ Осада крепости Чигирин... — НЕС, ч. XXX, декабрь 1788, стор. 18.

¹⁰ Н. Маркевич. История Малороссии, т. 2, М., 1842, стор. 249.

¹¹ Осада крепости Чигирин... — НЕС, ч. XXX, стор. 18, 77—78.

¹² Известия о двух Чигиринских походах в 1677 и 1678 годах, выбранные из собственноручных дневных записок бывшего российского генерала Патрика Гордона. — НЕС, ч. XXIX, ноябрь, 1788, стор. 42—43.

¹³ Акты ЮЗР, т. 13, № 73, (стб. 274).

¹⁴ Там же, (стб. 271).

¹⁵ Известия о двух Чигиринских походах в 1677 и 1678 годах, выбранные из собственноручных дневных записок бывшего российского генерала Патрика Гордона. — НЕС, ч. XXIX, ноябрь, 1788, стор. 80.

¹⁶ Там же, стор. 80—82.

¹⁷ Осада крепости Чигирин... — НЕС, ч. XXX, стор. 83.

¹⁸ Акты ЮЗР, т. 13, № 73 (стб. 273).

¹⁹ Там же, № 77 (стб. 282).

²⁰ Осада крепости Чигирин... — НЕС, ч. XXXV, май, 1789, стор. 3.

кими втратами змушені були тікати: одні — до шансів, а другі — аж до свого обозу²¹.

Під час облоги по траншеях та апрошах турецькі війська наблизилися до наволокомського рову. Вони безперервно обстрілювали місто з гармат, метали стріли з фітілями та інші запальники на дерев'яні будівлі. Турецькі загони намагалися засипати частину міського рову, а потім проломити стіну і вдертися в місто. Але через кам'янистість місцевості рів не можна було засипати землею, і вони спробували закидати його плетеними тинами, кілками, різною деревиною та бур'яном. А захисники вночі підпалювали все це, зводячи нанівець наміри ворога зробити загату через міський рів.

Чотири тижні «всеми силами и воинскими штуками, и приступами, и подкопами, и гранатами города доставали, но казаки крепко боронилися и на выпор выходячи, много турков побили»²².

На допомогу мужнім захисникам Чигирини поспішали російські війська під командуванням Г. Ромодановського й В. Голіцина та українські козацькі полки на чолі з гетьманом І. Самойловичем. 23 серпня вони підійшли до Дніпра в районі Бужина²³. Від цього війська до Чигирини заздалегідь (в першій половині серпня) було відправлено загін — півтори тисячі козацьких піхотинців і полк російських драгунів (1 тис. чол.), який пройшов понад р. Тясмин і пробився в місто²⁴.

Довідавшись про наближення російського війська та українських козацьких полків, турецьке командування вирішило навалюю атакою змусити захисників Чигирини припинити опір. 27 серпня ворожі загони підірвали всі підкопи, у проломи в стінах ринулися яничари. Чигиринці вступили в рукопашний бій, який продовжувався до ночі²⁵, і відстояли місто.

Водночас точилися бої і в іншому місці — поблизу Бужинської пристані. Загони турецького війська з ордою кримських татар, укріпившись на правому березі переправи, не давали змоги російському війську й українським козацьким полкам перейти на правий берег Дніпра. Татарські загони спробували захопити й лівобережну частину Бужинської переправи. Козацький загін на чолі з сотником Іваном Бутовичем змусив їх тікати через Дніпро назад, залишивши своїх коней²⁶. Темної ночі з 26 на 27 серпня козаки Ніжинського і Полтавського полків, донські козаки та полк російських стрільців з кількома десятками великих гармат переправилися спочатку на острів, розташований навпроти турецьких шансів. А на світанку ще понад 10 тис. козаків переправилися на правий берег. За кілька днів було споруджено пароми та судна і на правий берег Дніпра висадилося російське й українське військо з гарматами та боеприпасами.

Дізнавшись про такі події, турецьке командування надіслало з-під Чигирини свої свіжі загони з татарськими ордами на чолі з ханом. Але в жорстокому бою, не витримавши натиску російського та українського війська, турецькі загони й татарські орди відступили до Чигирини, залишивши на полі бою 10 тис. убитих, у тому числі ханського сина і 8 мурз. Після цього 60-ти тисячне військо на чолі з В. Голіциним та І. Самойловичем вирушило на допомогу захисникам Чигирини²⁷.

Турецькі завойовники, яких значно ослабила поразка під Бужином, 29 серпня зняли облогу Чигирини і, залишивши табір, обоз і гармати, у паніці почали тікати. 5 вересня в місто вступило російське військо та українські козацькі полки. Чигирин був у руїнах, прилеглі поля і вигони розриті шанцями й апрошами. Але через певний час у місті були полагоджені укріплення, засипані шанці та підкопи. Для його захисту від турецько-татарської агресії залишили новий гарнізон — 15 тис. козаків на чолі з полковником Г. К. Коровкою та російський полк на чолі з воеводою І. І. Ржевським. В Черкасах, Медведівці, Жаботині, Мошнах та інших містах також були поставлені військові залоги.

Героїчна оборона Чигирини в 1677 р. завершилася повною перемогою російських солдатів та українських козаків. Але султанська Туреччина не відмовилася від загарбницьких планів щодо України і готувалася до нового походу. Тому протягом зими здійснювалися заходи по укріпленню Чигирини та заготівлі необхідних запасів. Воеводою в місто було призначено окольничого І. І. Ржевського, інженером — полковника П. Гордона²⁸. Ранньою весною 1678 р. Білгородський і Севський полки під командуванням Г. Г. Ромодановського вирушили із району Курська до Дніпра²⁹.

²¹ С. Величко. *Летопись...*, т. 2, стор. 431—432.

²² Н. Маркевич. *Назв. праця*, стор. 249.

²³ Літопис Самовидця, К., 1971, стор. 126.

²⁴ Акты ЮЗР, т. 13, № 77 (стб. 282), № 79, (стб. 295), № 80 (стб. 303—304).

²⁵ Н. Маркевич. *Назв. праця*, стор. 250.

²⁶ Акты ЮЗР, т. 13, № 73 (стб. 274).

²⁷ С. Величко. *Летопись...* Т. 2, стор. 428—429; Літопис Самовидця, стор. 126—127; Н. Маркевич. *Назв. праця*, стор. 250.

²⁸ Акты ЮЗР, т. 13, № 95 (стб. 413), № 100 (стб. 442).

²⁹ Там же, № 120 (стб. 518).

На боротьбу проти турецько-татарських агресорів піднімалися все населення України. Селяни, міщани, ремісники озброювалися і вступали до війська. 10 травня від Батурина вирушило українське військо під командуванням гетьмана І. Самойловича. Воно рухалося вздовж р. Сули до Бужинської пристані на Дніпрі³⁰. Наприкінці червня до Дніпра підійшли донські козаки на чолі з отаманом Михайлом Самариним та Фролом Миняєвим. Вони переправилися через Дніпро і ввійшли до складу корпусу генерала Косагова, який укріпився на правому березі, навпроти Бужинської пристані³¹.

Водночас у Чигирині відбудовувалися і споруджувалися нові укріплення. Гарнізон міста на червень 1678 р. налічував понад 11 тис. чол. До нього входили російські солдати драгунського піхотного і стрілецького полків та українські козаки Гадяцького, Чигиринського, Сумського й сердюцького полків³². На озброєнні захисників міста знаходилося: у фортеці — 10 великих і 8 менших гармат, 28 полкових і коротких картечних, 19 різнокаліберних і 6 мортир; у місті — 15 різнокаліберних гармат³³.

Готуючись до другого походу на українські землі, султанський уряд 26 березня 1678 р. відновив мирний договір із шляхетською Польщею з метою забезпечити свій лівий фланг під час наступу.

У червні 200-тисячна³⁴ турецька армія, до складу якої, крім основного війська, входили кримські татари, військові волоські та молдавські частини, переправилася через Дністер і рушила до Чигирини³⁵. 10 липня «з тяжарами великими»³⁶ вона підійшла до міста і укріпилася на березі р. Тясмин. Султанський візир Кара Мустафа звернувся до захисників Чигирини з вимогою здати його без бою і пообіцяв їм безпеку. Але чигиринці відхилили її. Вони прийняли рішення наступного дня здійснити дві вилазки (з міста і з фортеці)³⁷.

12 липня війська під командуванням Г. Ромодановського й І. Самойловича переправилися на правий берег Дніпра і рушили до Чигирини. З метою не пропустити російські й українські війська до міста, Кара Мустафа відправив 17 пашей з яничарами і багатьма гарматами та кримського хана з ордами на Стрільникову гору, повз яку проходить шлях від Бужина до Чигирини. Кілька днів там тривала жорстока битва, під час якої зазнали значних втрат обидві сторони. На допомогу російським та українським військам підійшли калмицькі загони на чолі з Каспулатом Черкаським та російські воїни на чолі з Кузьмою Козловим, які 29 липня переправилися через Дніпро. На світанку 3 серпня «войска козацкіє і московськіє гору опановали, турков отбивши и гармат турецких 27 з иншими ристунками узали»³⁸. Відступаючи через р. Тясмин, візир передчасно наказав підпалити міст, який рухнув у річку разом з яничарами³⁹.

4 серпня російські й українські війська підійшли до Чигирини і розташувалися на пагорбах поблизу озера. Султанське військо готувалося навальною атакою захопити Чигирин. Але та обставина, що турецьке командування не вдалося до суцільної облоги міста, дала змогу російським та українським військам підтримувати зв'язок з гарнізоном і надсилати йому допомогу. У перші дні гарнізон поповнили 1330 солдатів, 409 стрільців, 2500 російських козаків та 2 тис. чол. з українського війська⁴⁰. Проте турецькі війська підвели свої шанці до самого міста і безперервно його штурмували. Під час одного з таких штурмів загинув комендант Чигирини І. І. Ржевський, що негативно позначилося на дальшій організації оборони міста.

Після жорстокої боротьби, яка точилася протягом місяця, вороги захопили й зруйнували Чигирин. Але їм не вдалося покорити мужніх захисників міста — російських солдатів і українських козаків, які пліч-о-пліч відбивали ворожі напади, здійснювали сміливі вилазки. Залишаючи напівзруйноване і охоплене пожежею місто, захисники його насипали порохи в гармати, підпалили дерев'яні будівлі та пороховий льох у фортеці. Серед ночі «армати над звичай начаша на штуки рватися и крѣпкіи землю колеблющіє от себе испущати громи...»⁴¹, а потім злетів у повітря міцний, кам'яний льох з порохом, освітивши все чигиринське поле. Від вибухів під руїнами міста залишилася величезна кількість загарбників.

³⁰ Літопис Самовидця, стор. 128.

³¹ Н. А. Смирнов. Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. 2, М., 1946, стор. 151.

³² Поход и осада Чигирини турками в 1678 г. — НЕС, ч. XXXVI, июнь, 1789, стор. 48—72, 80.

³³ Там же, стор. 76.

³⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область, стор. 658.

³⁵ Н. А. Смирнов. Назв. праця, стор. 151.

³⁶ Літопис Самовидця, стор. 129.

³⁷ Поход и осада Чигирини турками в 1678 г. — НЕС, ч. XXXVI, стор. 95.

³⁸ Літопис Самовидця, стор. 130.

³⁹ С. Величко. Летопись..., т. 2, стор. 459.

⁴⁰ Н. А. Смирнов. Назв. праця, стор. 156.

⁴¹ С. Величко. Летопись..., стор. 462.

Розуміючи недоцільність обороняти зруйноване місто, російські і українські війська вирушили до Дніпра, де знаходилася значна частина їх обозу з бойовими та харчовими запасами. Крім того, необхідно було зайняти позиції навпроти Бужинської переправи, щоб не пропустити далі ворожі війська.

12 серпня рано-вранці російські й українські війська вирушили до Дніпра, зупинилися на тому місці, де був раніше їх стан, і відновили укріплення.

Кара Мустафа наказав зруйнувати Чигирин дощенту і спрямував свої зусилля, щоб завдати удару російсько-українському війську, яке відходило до Дніпра. 14 серпня турецький візир та Ю. Хмельницький з усіма військовими силами — турецькими, татарськими, волоськими й молдавськими — розпочали наступ на табір російського й українського війська. Сім днів тривала запекла, виснажлива боротьба. День і ніч вороже військо нападало на російсько-український військовий табір, а загони російських солдатів і українських козаків завдавали дошкульних ударів по ворожих позиціях. Особливо відзначилися козацькі загони на чолі з Федором Жученком та полковником Левенцем⁴². 19 серпня зав'язалася запекла битва. Не витримавши натиску російських солдатів і українських козаків, втративши третину війська, турецькі війська спішно відійшли до Чигирина і змушені були повернутися на свої землі.

Героїчна оборона Чигирина російськими й українськими військами стала вирішальним етапом у ході російсько-турецької війни 1676—1681 рр. Під час боротьби за Чигирин турецька армія зазнала поразки в 1677 р., нищівного розгрому в 1678 р. і була неспроможною продовжувати агресію. Спільними зусиллями російських солдатів та російських і українських козаків вдалося зупинити дальше просування турецько-татарського війська. Спроби султанського уряду в наступні роки продовжити свої загарбницькі наміри щодо України виявилися безуспішними.

Спільна боротьба російського й українського народів проти турецько-татарської агресії продовжувалася й надалі. Вона завершилася у другій половині XVIII ст. визволенням слов'янських земель від турецько-татарського поневолення, ліквідацією Кримського ханства і приєднанням Криму до Росії, визволенням Північного Причорномор'я та здобуттям виходів Росії до узбережжя Чорного й Азовського морів.

В. В. ПАНАШЕНКО (Київ)

⁴² С. Величко. *Летопись...*, т. 2, стор. 464.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС — ПРОВІДНА СИЛА СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ

В. І. Ленін у багатьох своїх працях успішно розвинув ідею гегемонії пролетаріату в революції, висунуту К. Марксом і Ф. Енгельсом, і переконливо довів, що тільки робітничий клас може бути рушійною силою революційного перетворення світу, бо він, захищаючи свої, класові, інтереси, разом з тим відстоює інтереси всіх трудящих. «Тільки пролетаріат,— писав Володимир Ілліч у праці «Держава і революція»,— в силу економічної ролі його у великому виробництві,— здатний бути вождем усіх трудящих і експлуатованих мас, які буржуазія експлуатує, гнітить, давить часто не менше, а сильніше, ніж пролетарів, але які не здатні до *самостійної* боротьби за своє визволення»¹.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стала блискучим підтвердженням життєвої сили вчення Маркса—Енгельса—Леніна про історичну місію робітничого класу, покликаного знищити капіталізм і побудувати соціалізм. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, оцінюючи значення цієї величної перемоги, говорив: «Шлях, який привів Росію до соціалізму,— це стовповий шлях світової історії, всієї людської цивілізації. При всій своєрідності російських умов Жовтнева революція виразила основні, головні тенденції цілої історичної епохи— епохи переходу від капіталізму до соціалізму, переходу, який був підготовлений всім ходом суспільно-економічного розвитку в світі»².

Запорукою успішного здійснення робітничим класом Росії революційної місії стало те, що його очолювала Комуністична партія— вища форма класової організації пролетаріату, його «...авангард, який увібрав у себе революційну енергію класу»³. Напередодні Жовтня РСДРП(б) складалася більш як на 60% з робітників⁴. Вона зуміла політично організувати робітничий клас і широкі маси трудящих, забезпечити розвиток і зміцнення союзу робітників і біднішого селянства, що було найважливішою умовою перемоги соціалістичної революції в нашій країні. На початок Великої Жовтневої соціалістичної революції робітничий клас Росії щодо організованості, рівня політичної свідомості і досвіду революційної боротьби не мав собі рівних у всьому світі.

Наукове висвітлення історії робітничого класу Радянського Союзу є невіддільною частиною боротьби за чистоту теорії марксизму-ленінізму, проти всіх буржуазних, соціал-реформістських і маоїстських фальсифікацій історії. Необхідність дальшого поглибленого розкриття досліджуваної проблеми викликана й активізацією спроб буржуазних ідеологів применшити роль робітничого класу як гегемона революції, заперечити керівну роль Комуністичної партії в революційному русі і перебільшити значення стихійності. Таким шляхом буржуазні ідеологи намагаються послабити роль компартій у керівництві міжнародним робітничим рухом на сучасному етапі. Отже, першочерговим завданням радянських істориків лишається: на основі марксистсько-ленінської методології, з використанням широкого кола архівних і друкованих джерел, далі поглиблювати вивчення революційного досвіду російського робітничого класу, висвітлюючи його провідну роль у боротьбі за владу Рад і в розгортанні соціалістичного будівництва в нашій країні.

Протягом останнього двадцятиріччя вивчення історії робітничого класу жовтневого періоду як Росії в цілому, так і України, пролетаріат якої завжди крокував в авангарді революційної боротьби пліч-о-пліч із своїми російськими братами, постійно перебувало в центрі уваги радянської історичної науки. Величезну роль у забезпеченні розробки цієї надзвичайно важливої і складної проблеми відіграв вихід у світ Повного зібрання творів В. І. Леніна, яке увібрало в себе багатющу теоретичну спадщину вождя світового пролетаріату. Для істориків України особливе значення мало завершення в 1975 р. публікації цієї скарбниці марксистсько-ленінської теорії українською мовою.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 24.

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 74.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 197.

⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1, К., 1968, стор. 20.

У творчій спадщині В. І. Леніна яскраво виявилася його принциповість і партійність в науці, непримиренність до буржуазної ідеології, будь-яких проявів буржуазного об'єктивізму. Визначним надбанням радянської історичної науки стала ленінська концепція історії України, яка є дійовою зброєю у боротьбі проти сучасних українських буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів.

Виходячи з настанов В. І. Леніна, радянські історики підготували цілий ряд фундаментальних видань, як документальних⁵, так і монографічних⁶, які відтворюють історію Великого Жовтня у країні загалом. В них гідне місце відведено і висвітленню участі робітничого класу України в героїчних подіях 1917 р. Вагомим вкладом у вивчення проблеми є, зокрема, й такі колективні дослідження українських істориків, як «Нариси з історії Комуністичної партії України» (К., 1972), «Історія Української РСР» (т. II, К., 1967), тритомне видання «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.» (т. I, К., 1967), двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967), «Історія робітничого класу Української РСР» (т. 2, К., 1967).

У перелічених та багатьох інших загальних працях з історії Жовтня дано глибокий аналіз подій, пов'язаних з боротьбою за владу Рад на Україні. Велика увага в них приділена революційній творчості пролетаріату, процесові більшовизації його масових організацій, боротьбі проти російської і української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Показано також участь представників провідних пролетарських центрів України в роботі II Всеросійського з'їзду Рад, організацію допомоги російського пролетаріату українським робітникам та участь останніх у боротьбі за підтримку Жовтневого збройного повстання в Петрограді. Важливе значення для дальшого вивчення історії робітничого класу України періоду Жовтневої революції має те, що в цих працях, особливо у двотомнику «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», поряд з висвітленням революційних подій у таких провідних пролетарських центрах, як Харків, Катеринослав, Донбас, гідне місце відведено героїчній боротьбі трудящих Києва. Адже два повстання київського пролетаріату — у жовтні 1917 р. і в січні 1918 р. — вписали яскраві сторінки в літопис Жовтня не лише на Україні, а й у всій країні.

Різні аспекти досліджуваної проблеми розкрито і в працях, присвячених встановленню влади Рад на місцях. Виходячи з висновків, зроблених в узагальнюючих історіографічних розробках⁷, а також з аналізу найновішої літератури, можна твердити, що висвітлення історії робітничого класу України періоду Жовтня відбувалося переважно у двох напрямках. Вивчалися, з одного боку, історія його окремих загонів за територіальним принципом, переважно Донбасу⁸, з другого — певні аспекти проблеми, часом в межах всієї України (запровадження робітничого контролю і націоналізації промисловості, розгортання робітничого руху, діяльності робітничих організацій, Червоної гвардії та ін.)⁹. Для періоду як Лютневої буржуазно-демократичної

⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция. Сборник документов и материалов, тт. 1—10, М., 1957—1963; Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы (март — октябрь 1917), ч. 1—2, М. — Л., 1957; та ін.

⁶ Е. Н. Городецкий. Рождение Советского государства, М., 1966; И. И. Минц. История Великого Октября, т. 1—3, М., 1967—1973; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1; А. А. Матюгин. В. І. Ленін об історической роли рабочего класса, М., 1974; та ін.

⁷ Ю. М. Гамрецький. Робітничий рух на Україні у 1917 році в радянській історіографії. — «УІЖ», 1961, № 2; його ж. Советская историография о рабочем классе и рабочем движении на Украине в 1917 г. — Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г., М., 1964; М. І. Супруненко, М. А. Рубач. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції. — «УІЖ», 1965, № 10; Н. І. Супруненко. Изучение Великого Октября на Украине. — «Вестник Академии наук СССР», 1967, № 1; А. П. Гриценко. Рабочий класс Украины в 1917 г. (К историографии вопроса). — Вопросы историографии рабочего класса СССР, М., 1970; В. В. Мусяченко. Більшовики України в Жовтневій революції. Березень 1917 — березень 1918 р. До історіографії проблеми, К., 1976 (розділ другий).

⁸ В. И. Астахов, Ю. Ю. Кондуров. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября, Харьков, 1957; іх же. Пролетариат Харькова в трюх революціях, Харків, 1959; Н. Г. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1961; В. Я. Борщевский. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч. 1 и 2, Днепропетровск, 1962; та ін.

⁹ П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр., К., 1965; Й. Ш. Чорномаз. Перші соціалістичні перетворення в промисловості України (листопад 1917 — квітень 1918 р.), Харків, 1967; П. І. Гарчев. Червона гвардія України в Жовтневій революції, Харків, 1969; та ін.

революції 1917 р., так і Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні останнім часом зроблені спроби охопити проблему в цілому¹⁰.

Історії робітничого класу присвячено чимало спеціальних праць. Але, виходячи з невеликого обсягу огляду, автор має на меті спинитися лише на аналізі тих з них, в яких вивчаються питання про склад і розміщення основних загонів робітничого класу в 1917 р., виникнення, діяльність і більшовизацію масових організацій пролетаріату — фабзавкомів і профспілок.

Вивчення питання про зміни в чисельності, складі, розміщенні основних загонів пролетаріату Росії, в тому числі і України, в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції є одним з найважливіших напрямів у роботі дослідників історії робітничого класу. Серйозний аналіз складу робітників Росії, їх розподілу за промисловими галузями і центрами зроблено в монографіях Л. С. Гапоненка та Г. А. Трукана¹¹. Розробки радянських істориків конкретизують зміст визначеної В. І. Леніном загальної чисельності російського пролетаріату напередодні Жовтня. За підрахунками Л. С. Гапоненка, з яких виходить в основному у своїй характеристиці складу робітничого класу Росії в 1917 р. і Г. А. Трукан і які прийняті цілим рядом спеціалістів з даної проблеми, кількість промислових (разом з транспортними й будівельними робітниками) і сільськогосподарських робітників у той період становила приблизно 15 млн. (саме таку цифру назвав свого часу В. І. Ленін¹²), а загальна чисельність усіх осіб найманої праці — близько 18,5 млн. чол. Зокрема, у великій промисловості було зайнято близько 3,6 млн., на транспорті (разом із службовцями) — 1,7 млн., на будівництві — 1,25 млн. чол. До 3 млн. робітників налічувала дрібна промисловість, 4,5 млн. становив сільськогосподарський пролетаріат і т. д.¹³

Зростання ж в роки першої світової імперіалістичної війни концентрації виробництва зумовило зосередження напередодні Жовтня 72,35% усіх робітників Росії на великих і найбільших підприємствах¹⁴.

Історики робітничого класу на конкретному матеріалі переконливо доводять, що російський пролетаріат, як твердив В. І. Ленін, незважаючи на відносно невеликий процент робітників у складі населення країни, на час збройного повстання у жовтні 1917 р. вже був здатний «...керувати десятками мільйонів забитих капіталізмом, змучених, неписьменних і розпорошених сільських людей. А керувати ними, — підкреслював Володимир Ілліч, — можуть тільки передові робітники»¹⁵.

Результати аналізу галузевої структури промисловості країни, здійсненого В. З. Дробіжевим, А. К. Соколовим і В. О. Устиновим, свідчать, що вона характеризувалася в 1917 р. переважанням таких провідних галузей, як металообробна та машинобудівна, в яких була зайнята найсвідоміша частина робітників. Адже саме металісти, на думку В. І. Леніна, становили найбільш розвинену, передову частину пролетаріату¹⁶. Головним показником політичної зрілості і високого рівня свідомості робітників В. І. Ленін вважав їх партійність.

Висвітлюючи роль робітничого класу в перемозі соціалістичної революції і встановленні диктатури пролетаріату, автори згаданих праць, зокрема, підкреслюють, що передові робітники становили основну частину РСДРП(б) і постійно поповнювали її новими членами. Сила партії лєнінців зумовлювалась якраз тим, що вона втілювала в собі найкращі якості російського пролетаріату. За короткий час — від лютого до жовтня 1917 р. — лави більшовиків зросли кількісно більше ніж у 15 разів — з 23,6 тис. до 350 тис., причому 217 500 членів партії були представниками передової частини робітничого класу. 222 тис. більшовиків, або 63% всього складу РСДРП(б), напередодні Жовтня входили до більшовицьких організацій провідних промислових районів країни¹⁷.

Наведені дані про питому вагу в складі партії більшовиків представників робітничого класу переконливо спростовують вигадки буржуазних ідеологів про те,

¹⁰ Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках, К., 1963; А. П. Гриценко. Робітничий клас України в Жовтневій революції, К., 1975.

¹¹ Л. С. Гапоненко. Рабочий класс России в 1917 году, М., 1970; Г. А. Трукан. Рабочий класс в борьбе за победу и упрочение Советской власти, М., 1975.

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 11.

¹³ В. З. Дробіжев, А. К. Соколов, В. А. Устинов. Рабочий класс Советской России в первый год пролетарской диктатуры (Опыт структурного анализа по материалам профессиональной переписи 1918 г.), М., 1975, стор. 29; Л. С. Гапоненко. Назв. праця, стор. 72, 75; Г. А. Трукан. Назв. праця, стор. 24.

¹⁴ Л. С. Гапоненко. Назв. праця, стор. 72; В. З. Дробіжев, А. К. Соколов, В. А. Устинов. Назв. праця, стор. 30—31.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 64.

¹⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 99; т. 30, стор. 297.

¹⁷ Г. А. Трукан. Назв. праця, стор. 44—46 та ін.

підби РСДРП(б) у 1917 р. була партією інтелігентів, партією вузького кола професіоналів.

На всіх етапах революції в передових лавах борців, пліч-о-пліч з російськими братами йшли робітники України. Протягом останніх років вивчення питання про їх склад і розміщення в досліджуваний період було одним з завдань істориків республіки. Адже доти в історичній літературі існувала лише одна спеціальна розробка М. А. Рубача, яка містила в собі аналіз складу робітничого класу України на час Лютневої буржуазно-демократичної революції¹⁸.

У 1917 р. загальна кількість пролетарів і напівпролетарів на Україні становила 3,5 млн. чол.¹⁹ Специфіка структури промислового пролетаріату, чисельність якого разом з працівниками транспорту перевищувала 1 млн. чол., характеризувалась у той час переважанням в його складі робітників важкої промисловості. Україна з її розвинutoю металургією, машинобудуванням і гірничою справою, з сталими кадрами висококваліфікованих спеціалістів, що склалися напередодні першої світової імперіалістичної війни в цих та інших галузях, лишалася основною вугільно-металургійною базою і одним з найважливіших промислових районів усієї країни.

Високий рівень розвитку монополістичного капіталу і концентрації промисловості України, в свою чергу, зумовив зосередження майже половини її робітників, найсвідомішої і найреволюційнішої їх частини, на найбільших підприємствах гірничої і гірничозаводської промисловості Донбасу і Придніпров'я. Понад 120 тис. чол. було зайнято на 18 південних металургійних заводах. Деякі з них мали восени 1917 р. по 12—14 тис. робітників (наприклад, завод Брянського товариства у Катеринославі, Південноросійський Дніпровського товариства — в Кам'янському, Петровський Російсько-Бельгійського товариства — в Єнакієвому)²⁰. 291,4 тис. чол. були зайняті в кам'яновугільній, антрацитовій, коксовій та брикетній промисловості Донбасу²¹. Найбільші загони гірників працювали на шахтах та коксових печах Луганського (23,98 тис. чол.), Алмазного (34,7 тис.), Горлівського (27,5 тис.), Юзівського (20,53 тис.), Маріупольського (15,9 тис.), Павлівського (22,8 тис.), Бахмутського (до 10 тис.) гірничих округів²².

Ще з кінця XIX ст. на Харківщині та Катеринославщині розмістився цілий ряд великих металообробних та машинобудівних заводів, які переробляли продукцію південних металургійних гігантів і забезпечували устаткуванням шахти і підприємства чорної металургії, хімічної та цукрової промисловості. На початку XX ст. в Донбасі діяло 44 машинобудівних та ремонтних заводи і сотні металообробних підприємств²³.

Великого розмаху набуло на Україні сільськогосподарське і транспортне машинобудування, підприємства якого головним чином зосереджувалися в Катеринославі, Харкові, Херсонській та Київській губерніях. Так, центрами, зокрема, паровозобудування були Харків та Луганськ; вагонобудування — Катеринослав, Київ, Миколаїв; суднобудування — Миколаїв, Одеса, Київ. У Харкові, Катеринославі, Києві, Олександрівську, Одесі, Полтаві та ряді інших міст діяли великі паровозо- та вагоноремонтні майстерні. Центрами сільськогосподарського машинобудування на початку XX ст. стали Харків, Київ, Олександрівськ, Єлсаветград, Миколаїв, Херсон, Бердянськ. У Катеринославі був розташований завод Донецького металургійного товариства «Штампуння» — одне з трьох на всю Росію підприємств по виготовленню рейкових кріплень²⁴.

У 1917 р. в металообробній і машинобудівній промисловості рівень концентрації робітників був особливо високим. Якщо на всіх 2943 підприємствах України, підпорядкованих фабрично-заводській інспекції, налічувалося 400 тис. чол., то на 212 заводах вказаних галузей (з кількістю робітників понад 100 чол. на кожному) працювало 172,3 тис. чол., тобто майже половина²⁵. У Катеринославській губернії, де ці галузі були найбільш розвинуті, 55% робітників зосереджувалися на підприємствах з кількістю працюючих понад 500 чол. на кожному. В Харківській губернії, що примикала до вугільно-металургійного комплексу Донбасу, Придніпров'я, Криворіжжя, на

¹⁸ М. А. Рубач. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції. — «УІЖ», 1963, № 5.

¹⁹ Там же, стор. 29.

²⁰ Металлургические заводы Юга России, Харьков, 1923, стор. 40—41.

²¹ Центральний державний архів Жовтневої революції (далі — ЦДАЖР) СРСР, ф. 382, оп. 7, спр. 8, арк. 4—6.

²² Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) СРСР, ф. 37, оп. 58, спр. 875, арк. 10.

²³ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 77.

²⁴ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА) СРСР, ф. 369, оп. 14, спр. 14, арк. 213, 218.

²⁵ Український історико-географічний збірник, вип. 2, К., 1972, стор. 159—175 (підррахунки автора).

22 найбільших підприємствах працювало 50% робітників фабрично-заводської промисловості губернії. У Херсонській губернії на 16 заводах з кількістю працюючих від 500 до 14 тис. чол. було зайнято 58% усіх робітників цієї категорії підприємств²⁶.

Значний загін становили робітники цукрової промисловості: на 195 діючих у 1917 р. заводах зосереджувалося понад 135,7 тис. чол.²⁷ На Київщині було 80 великих цукрових заводів, на 76 з яких у той час працювало 56,8 тис. чол., або 67,9% усіх робітників фабрично-заводських підприємств губернії. На 52 цукрових та рафінадних заводах Поділля працювало 29,5 тис. чол., або 88% усіх робітників підприємств, підпорядкованих фабрично-заводській інспекції²⁸.

Аналіз розміщення провідних галузей промисловості і найбільших загонів робітничого класу дає можливість зробити висновок, що головними пролетарськими центрами України були Харків, Катеринослав, Київ, Луганськ, Макіївка, Юзівка, Маріуполь, Одеса, Олександрівськ, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград.

У період між 40-ю і 60-ю річницями Жовтня вчені України поряд із зростим інтересом до вивчення складу і розміщення пролетаріату, посилили увагу до дальшого поглибленого дослідження історії масових організацій робітничого класу — фабрично-заводських та рудникових комітетів і профспілок*. Цим питанням присвячена значна кількість досліджень, у тому числі монографій, статей, дисертацій. Але, як показує аналіз праць, вивчалися переважно окремі аспекти діяльності робітничих організацій, насамперед Донецького та Криворізького басейнів²⁹ і півдня України³⁰.

Істотно вужчим є коло праць, в яких зроблено спроби вивчити історію масових організацій пролетаріату загалом по Україні³¹. Разом з тим слід підкреслити

²⁶ Підрахунки зроблені автором переважно на підставі даних фонду Міністерства торгівлі і промисловості (ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 16, спр. 340, арк. 71—78; оп. 27, спр. 338, арк. 120—152 та ін.).

²⁷ Український історико-географічний збірник, вип. 2, стор. 181—196 (підрахунки автора).

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 574, оп. 1, спр. 1965, арк. 1—28; ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 16, спр. 340, арк. 61—68.

* Серйозні зрушення сталися також у вивченні історії Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. З'явилися праці як з історії деяких місцевих Рад, так і Рад України в цілому (Б. М. Бабій. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр., К., 1956; Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році (період двовладдя), К., 1966; А. Й. Смолинчук. Большевики Украины в борьбе за Советы (март 1917—январь 1918 гг.), Львів, 1969; Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. Й. Шусь. Ради Украины в 1917 р., К., 1974). Аналіз літератури про Ради становить окреме велике питання.

²⁹ С. Й. Куцєв. Возникновение фабзавкомов и профсоюзов в Донецко-Криворожском бассейне в марте—апреле 1917 г.—Вестник Харьковского университета, № 1, серия «История КПСС», вып. 1, 1964; ії ж. Борьба большевиков Донецко-Криворізького басейну за колективний договір у 1917—1918 рр.—Вісник Харківського університету, № 16, серия «История КПРС», вып. 3, 1966; Л. П. Богиня. Деятельность большевиков Донбасса по руководству массовыми организациями рабочего класса в период борьбы за победу социалистической революции (июль—декабрь 1917 г.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1974; та ін.

³⁰ Д. С. Бельфор. З історії профспілок Одеси (Фабзавкоми і профспілки в боротьбі за встановлення Радянської влади).—Праці Одеського університету ім. І. І. Мечникова, т. 147. Серія суспільних наук, вип. 2, Одеса, 1957; А. В. Твердохлебова, В. Н. Кулипанова. Большевики Крыма в борьбе за профсоюзы в период подготовки и проведения Октябрьской социалистической революции.—Известия Крымского пединститута, т. 30, Симферополь, 1959; А. А. Богульский. Борьба большевиков юга Украины за фабзавкомы и профсоюзы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Харьков, 1969; та ін.

³¹ Р. О. Парфенов. Борьба профспілок України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції (вересень 1917—січень 1918 р.).—З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, К., 1957; М. Ф. Шумихин. Роль профсоюзов Украины в подготовке и проведении Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917—январь 1919).—Профсоюзы в борьбе за победу Октябрьской социалистической революции, М., 1957; П. В. Замковий. Большевикизация фабзавкомів України в 1917 р.—«УІЖ», 1963, № 1; А. П. Гриценко. Робітничі фортеці соціалістичної революції. Фабзавкоми України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Березень 1917—січень 1918 рр., К., 1965; А. Д. Забара. Профспілкові організації України в боротьбі за встановлення 8-годинного робочого дня в період двовладдя.—«УІЖ», 1967, № 6; та ін.

важливе значення для її висвітлення цілого ряду монографій московських та лєнінградських вчених, де це питання досліджується по всій країні в цілому³².

Велике місце у згаданих працях відведено показові ролі керіваних більшовиками масових організацій пролетаріату в розгортанні революційної боротьби на Україні, багатогранності їх діяльності щодо захисту прав та інтересів трудящих. Про надзвичайну широту меж компетенції цих організацій свідчать матеріали роботи їх з'їздів, конференцій, нарад, які в 1917 р. перетворилися на справжні форуми робітничого класу*.

Історики України багато зробили для висвітлення складного процесу виникнення, розгортання діяльності і більшовизації фабзавкомів та профспілок, створення їх керівних органів — Центральних рад фабзавкомів (ЦР ФЗК) і Центральних бюро профспілок (ЦБПС). Здобутки вчених республіки використано, зокрема, в узагальнюючій публікації про центри фабзавкомів Росії, вміщеній у журналі «Вопросы истории»³³.

Важливим результатом копіткої роботи дослідників є те, що вони дійшли єдиного висновку в питанні про історичні корені таких масових організацій робітничого класу, як фабрично-заводські та рудникові комітети, про різноманітність їх форм у перші місяці після Лютневої революції. Переважна частина істориків (до яких належить і автор цієї статті) на основі вивчення широкого кола джерел і літератури твердить, що як в цілому по країні, так і на Україні фабзавкоми, які в результаті небажаного піднесення революційної творчості мас набули великого поширення після Лютневої революції, своє походження ведуть ще від фабрично-заводських комісій, цехових уповноважених, Рад робітничих депутатів підприємств і т. д., які вперше виникли в період революції 1905—1907 рр. Певну роль у створенні масових організацій пролетаріату відіграло й запровадження у 1903 р. на фабриках і заводах інституту старост. Що ж до різноманітності форм цих організацій (фабричні, заводські, рудникові комітети, ради старост, виконавчі комісії і Ради робітничих депутатів окремих підприємств тощо), об'єднаних Тимчасовим урядом у спеціальному положенні, затвердженому 23 квітня 1917 р., під єдиною назвою «робітничі комітети», то цю думку поділяє більшість дослідників даної проблеми.

Процес утворення фабзавкомів в основному завершився в першій половині 1917 р. Але й у наступні місяці під керівництвом більшовиків здійснювалася велика робота по вдосконаленню їх структури, форм, визначенню характеру відносин з іншими організаціями трудящих, насамперед, з Радами робітничих депутатів та профспілками. Як відомо, відразу після Лютневої революції на значній частині підприємств робітничі комітети виникали у формі Рад робітничих депутатів, що свідчило про велику життєву силу традицій 1905—1907 рр. В ряді випадків Ради окремих заводів, фабрик, рудників згодом оформилися як заводські і фабричні комітети. Так, на київському «Арсеналі» це відбулося вже 27 березня 1917 р.³⁴ А на інших підприємствах, як, наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі, заводах Нікополь-Маріупольського товариства і «Русский Провиданс» у Маріуполі, на багатьох шахтах і рудниках Донбасу самостійні робітничі комітети утворювалися паралельно з Радами робітничих депутатів³⁵.

Особливо складним виявилось дослідження процесу виникнення та еволюції форм робітничих організацій Донбасу. На більшості його великих металургійних та металообробних підприємств істотних відмінностей порівняно з іншими районами України і Росії виявити не вдалося: тут, як і скрізь, діяли завкоми або заводські ради старост. Так було в Макіївці, Луганську, Маріуполі та ін. У той же час в гірничодобувній промисловості, рудниках і шахти якої часто були розкидані на значній

³² А. Г. Егорова. Профсоюзы и фабзавкомы в борьбе за победу Октября (март — октябрь 1917 г.), М., 1960; ії ж. Партия и профсоюзы в Октябрьской революции, М., 1970; Ю. С. Токарев. Народное правотворчество накануне Великой Октябрьской социалистической революции, М.—Л., 1965; В. И. Селицкий. Массы в борьбе за рабочий контроль, М., 1971; та ін.

* Перелік основних з'їздів, конференцій та нарад масових організацій пролетаріату України в 1917 р., складений на основі архівних документів і даних тогочасної періодичної преси, опубліковано в «УІЖі» (1972, № 3, стор. 99—111).

³³ М. Л. Иткин. Центры фабрично-заводских комитетов России в 1917 году.— «Вопросы истории», 1974, № 2, стор. 29—34.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 1, спр. 22, арк. 9.

³⁵ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, Харьков, 1957, стор. 135—136; Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов, Донецк, 1957, стор. 65; Донецкий обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 1246, оп. 1, спр. 12, арк. 62, 64 та ін. Рада старост заводу «Русский Провиданс» лише з січня 1918 р. була перейменована на «Заводський комітет при заводі «Провиданс», як було відзначено на печатці цієї організації (ДОДА, ф. 1246, оп. 1, спр. 12, арк. 62, 64; спр. 21, арк. 99; спр. 20, арк. 5, 563 та ін.).

відстані одне від одного, форми організації робітників мали свою специфіку. Це найбільше стосується районів, де переважали дрібні підприємства. Там в перші місяці після Лютневої революції набула досить значного поширення практика утворення Рад робітничих депутатів окремих підприємств, які виконували на тому етапі і функції рудникових комітетів. Вивчення широкого кола архівних матеріалів, зокрема ретельний аналіз змін назв робітничих організацій на шахтах і рудниках протягом 1917 р. по печатках цих організацій, привело до такого висновку: у вказаний вище період в Донбасі робітничі комітети існували у формі рад старост (Голубівський рудник)³⁶, рудкомів (Чистяківська шахта Південноросійського гірничого товариства)³⁷, так званих гірничих комітетів³⁸, а також Рад робітничих депутатів окремих підприємств. Причому в одних випадках Ради робітничих депутатів певний час поєднували функції Рад і робітничих комітетів, в інших — робітничі комітети спочатку працювали під назвою Рад робітничих депутатів, а згодом були перейменовані на рудкоми*. Іноді робітничі комітети існували як заводські або рудникові комітети Рад робітничих депутатів, що організаційно підпорядковувалися підрайонним Радам робітничих і солдатських депутатів. Саме так було, зокрема, у Лисичанському районі, де існувала єдина структура робітничих організацій — Ради робітничих і солдатських депутатів і «місцеві комітети робітничих депутатів» на підприємствах, які здійснювали функції фабзавкомів³⁹.

Повне і глибоке висвітлення процесу виникнення і розгортання діяльності найбільш масових організацій робітничого класу — фабзавкомів — з наочністю показує їх роль у розв'язанні під керівництвом РСДРП(б) першочергових завдань підготовки соціалістичної революції: забезпечення єдності класових лав пролетаріату, розвитку і зміцнення союзу робітничого класу і біднішого селянства, революціонізування солдатських мас, запровадження робітничого контролю, створення збройних сил революції — Червоної Гвардії.

У працях про масові організації пролетаріату важливе місце відведено, зокрема, процесів їх більшовизації. Однак ряд істориків, посилаючись на безперечний факт величезної уваги більшовицької партії до справи згуртування робітників у масових організаціях, іноді бездоказово робить спрощені висновки про те, що фабзавкоми на відміну від Рад і профспілок у переважній своїй більшості виникли як організації більшовицькі. Саме так характеризує фабзавкоми більшості підприємств Києва, Катеринослава, Одеси, Херсона, Полтави, Чернігова, Донбасу Н. П. Первак⁴⁰. Протиставляючи фабзавкоми профспілкам, де, як відомо, вплив угодівців був тривалішим, М. Ф. Шумихін вважає, що завкомі таких найбільших заводів, як «Арсенал» — у Києві, «ВЭК» — у Харкові, луганський паровозобудівний завод Гартмана та інші з перших днів утворення «...стали фортецею більшовиків»⁴¹.

Але численні джерела і розповіді учасників подій свідчать про те, що на Україні у березні — на початку квітня 1917 р. навіть на таких підприємствах, як

³⁶ Ворошиловградський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 19, оп. 1, спр. 53, арк. 5; спр. 44, арк. 34.

³⁷ ЦДІА СРСР, ф. 33, оп. 1, спр. 281, арк. 132; *Борьба за власть Советов в Донбассе*, стор. 282.

³⁸ ДОДА, ф. 2627, оп. 1, спр. 1, арк. 5, 7.

* До речі, така ж практика спостерігалася й на окремих підприємствах інших місцевостей Росії, про що свідчать у згаданих вище працях Г. Г. Єгорова, Ю. С. Токарев, В. Й. Селицький. На нашу думку, підтвердженням цього може служити і той факт, що восени 1917 р. у зв'язку з активізацією наступу капіталу на права робітничого класу, що викликало необхідність зміцнення єдності пролетарів Донбасу та їх організацій, більшовики з усією серйозністю порушили питання про впорядкування форм робітничих комітетів і створення широкої мережі рудкомів. У цьому плані значний інтерес становить протокол засідання агітаційної комісії Горлівсько-Шербинівської Ради робітничих депутатів від 27 вересня 1917 р.: серед найважливіших питань порядку денного засідання було виділене питання про потребу негайно створити рудкоми там, де їх ще не було (ДОДА, ф. 2627, оп. 1, спр. 1, арк. 56). Разом з тим восени 1917 р. окремо ставилося питання про чітке розмежування функцій Рад робітничих депутатів та рудкомів, бо на деяких підприємствах Донбасу ще до того часу Ради продовжували підміняти останні. На підприємствах, де діяли тільки Ради, пропонувалося створити інститут старост або робітничі комітети (ДОДА, ф. 1246, оп. 1, спр. 18, арк. 214).

³⁹ ВОДА, ф. 67, оп. 1, спр. 76, арк. 23, 32 та ін.

⁴⁰ Н. П. Первак. *Революційна боротьба робітників України в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Робітничий рух на Україні в період імперіалізму*, К., 1961, стор. 247.

⁴¹ Н. Ф. Шумихін. *Борьба Коммунистической партии за фабзавкомы и профсоюзы на Украине в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции* (март 1917 — январь 1918 гг.). Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1957, стор. 7.

вищезгадані, з міцними більшовицькими організаціями і згуртованими колективами кадрових працівників серед значної частини робітників ще досить сильними були дрібнобуржуазні ілюзії. Саме це, у свою чергу, зумовило переважання угодівців у перших складах завкомів і рад старост. На передових підприємствах забезпечити керівництво більшовиків у масових організаціях пролетаріату вдалося вже в результаті перших їх перевиборів у квітні 1917 р.

У такому плані висвітлюють це питання для всієї країни Г. Г. Єгорова, Ю. С. Токарев, В. Й. Селицький. Серед дослідників на Україні цієї точки зору дотримуються П. В. Замковий, А. А. Богульський, С. І. Кушева та ряд інших істориків⁴², у тому числі й автор даної статті.

На наш погляд, є перебільшенням твердити, що «більшість фабзавкомів у великих промислових районах України стала надійною опорою більшовиків протягом квітня — травня 1917 року», як це робить у своїй книзі В. В. Мусієнко⁴³, хоча процес більшовизації фабзавкомів справді проходив дуже активно і в основному завершився влітку цього року. На початок осені фабричні і заводські комітети вже встигли здійснити велику роботу в справі організації перевиборів депутатів Рад і тим самим сприяли зміцненню в них позицій більшовиків, перетворенню Рад у справжні «центри згуртування революційних сил, в органи революційної боротьби»⁴⁴.

Довше тривала боротьба більшовицької партії за профспілки. В. І. Ленін у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» писав: «У нас мешовики мали... опору в профспілках саме завдяки цеховій вузькості, професійному егоїзмові і опортунізмові»⁴⁵. А тим часом профспілкам відводилася величезна роль у розвитку пролетаріату. В тій самій праці, узагальнюючи уроки революційної боротьби, Володимир Ілліч відзначав, що «профспілки були гігантським прогресом робітничого класу на початку розвитку капіталізму, як перехід від розпорошеності і безпорадності робітників до початків класового об'єднання. Коли стала виростати найвища форма класового об'єднання пролетарів — *революційна партія пролетаріату*... тоді профспілки стали неминуче виявляти деякі реакційні риси, деяку цехову вузькість, деяку схильність до аполітицизму, деяку косність і т. д. Але інакше як через профспілки, через взаємодію їх з партією робітничого класу ніде в світі розвиток пролетаріату не йшов і йти не міг»⁴⁶.

Слід зазначити, що деякі історики без достатніх підстав поспішають назвати якнайранішу дату більшовизації тих чи інших профспілок або їх центральних бюро. Так, зокрема, не можна погодитися з датуванням цього процесу для окремих профспілок півдня України А. А. Богульським, хоч в цілому він правильно висвітлює його⁴⁷.

Вивчаючи хід завоювання більшовицькими організаціями пролетарських мас, більшість дослідників залишала поза увагою те, що на Україні доводилося боротися не лише проти російських дрібнобуржуазних партій мешовиків та есерів, а й проти українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Лютнева революція, як відомо, не розв'язала національного питання, і українська націоналістична буржуазія розгорнула активну боротьбу за оволодіння керівними позиціями в національно-визвольному русі. Одним з напрямів цієї боротьби стали спроби створення відосіблених, побудованих за національною ознакою «українських» профспілок, вирваних з монолітних лав класових організацій пролетаріату Росії в Україні.

Не відступаючи від своїх прагнень розпалити національну ворожнечу серед робітників України, націоналістичні елементи різних гатунків вперто боролися проти єдності лав пролетарів різних націй. Зазнавши у травні — червні 1917 р. поразки у

⁴² П. В. Замковий. Назв. стаття. — «УІЖ», 1963, № 1, стор. 83—84; С. І. Кушева. Фабзавкомы и профсоюзы Донецко-Криворожского бассейна и их большевизация в период Великой Октябрьской социалистической революции. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Харьков, 1967, стор. 13; А. А. Богульський. Борьба большевиков юга Украины за фабзавкомы и профсоюзы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, стор. 13; та ін.

⁴³ В. В. Мусієнко. Назв. праця, стор. 62.

⁴⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий, К., 1928, стор. 508.

⁴⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 33.

⁴⁶ Там же, стор. 31—32.

⁴⁷ А. А. Богульський. Борьба большевиков юга Украины за фабзавкомы и профсоюзы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, стор. 16—18. Мається на увазі твердження автора про більшовизацію у березні 1917 р. спілки деревообробників Єлисаветграда і спілки мукомелів Херсона; ЦБПС Херсона — у червні. В Одесі ЦБПС і Центральний робітничий комітет (ЦР ФЗК), що виник улітку 1917 р., теж тривалий час перебували в лабетах угодівських поглядів (П. В. Замковий. Назв. стаття. — «УІЖ», 1963, № 1, стор. 84 та ін.).

своїх спробах створити націоналістичну «Українську залізничну спілку» і переконавшись у слабості своїх позицій серед робітничого класу взагалі в ході підготовки та проведення з ініціативи Центральної ради у липні того ж року так званого «робітничого з'їзду», вони все ж таки знову і знову порушували питання про створення відособлених «українських» робітничих організацій. Навіть у вересні 1917 р., тобто тоді, коли за більшовиками йшли широкі маси революційних робітників, солдатів, трудяшого селянства, коли вже завершувалося формування політичної армії соціалістичної революції і на порядку денному стояло питання про збройне повстання за владу Рад, націоналісти знову почали говорити про необхідність створення «українських» фабзавкомів. Це питання, зокрема, розглядалося на конференції українських соціал-демократів Харкова, на якій один з основних доповідачів навіть відкрито заявив, що потрібно сформулювати «паралельні українські робітничі організації, які вступлять у боротьбу з організаціями росіян»⁴⁸. Вдаючись до подібних спроб у Харкові — одному з найбільших революційних пролетарських центрів України, де в серпні — вересні 1917 р. гостра боротьба робітників-металістів з підприємцями привела до встановлення фабзавкоми не тільки робітничого контролю на цілому ряді підприємств, а й фактично робітничого управління ними, українські буржуазні націоналісти ще раз з усією наочністю засвідчили свою належність до табору контрреволюції, яка після липневих подій розгорнула шалений наступ на революційні завоювання трудящих.

Додаткової розробки вимагає питання про стосунки між різними організаціями трудящих. Ряд дослідників і досі не має чіткого уявлення про взаємини між Радами, профспілками та фабзавкоми на різних етапах революції. Причому помилки, що їх вони припускають у цьому питанні, значною мірою пояснюються недостатнім урахуванням впливу тих чи інших партій у масових організаціях пролетаріату в різні періоди революції. В. Я. Борщевський, наприклад, викладає у своїй праці матеріал так, що створюється враження, ніби не більшовицькі організації, а Ради, в більшості з яких, як відомо, до Жовтня і навіть пізніше переважали угодовці, були основними творцями фабзавкомів і профспілок, організаторами робітничого контролю на Україні⁴⁹. Фабзавкоми ж, що переконливо доведено у працях багатьох радянських істориків, вже з літа 1917 р. стали надійною опорою більшовицької партії в масах і саме на ці пролетарські організації спиралась вона у боротьбі за більшовизацію Рад робітничих і солдатських депутатів. Завдяки участі представників більшовицьких фабзавкомів у пленарних засіданнях Рад уже в серпні — вересні 1917 р. вдалося добитись прийняття ними більшовицьких резолюцій, в тому числі і про владу. І це мало місце навіть тоді, коли в Радах ще переважали угодовці. Так було, зокрема, в Катеринославі⁵⁰.

Певну плутанину у висвітленні питання про масові організації робітників України у 1917 р. вносять і автори деяких історіографічних оглядів літератури. Так, наприклад, П. М. Бабєць наводить як свідчення успішної розробки історії фабзавкомів згадані вище помилкові твердження В. Я. Борщевського. Цю ж думку П. М. Бабєць підкріплює і посиланням на працю М. А. Баранової, яка пише, що «заводські комітети, ради старост були фактично низовими осередками Рад на промислових підприємствах»⁵¹. Автор цих слів, очевидно, опинилася в полоні висновків, закономірних для Москви 1917 р. Там у той час ряд районних Рад (Басманна, Миська, Пресненська, Лефортовська та ін.), спираючись у своїй діяльності на фабзавкоми, вважали їх своїми низовими осередками на підприємствах⁵².

В деяких працях і досі зустрічаються твердження, ніби фабзавкоми ще напередодні Жовтня стали низовими ланками профспілок. Насправді ж злиття цих організацій відбулося в цілому по країні лише в січні 1918 р., а на Україні, в зв'язку з подіями громадянської війни, — ще пізніше. І це уточнення є дуже важливим. Адже в ході підготовки і проведення соціалістичної революції саме фабзавкоми, які склалися на заводах і фабриках після Лютневої революції і діяли як самостійні органі-

⁴⁸ Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г., стор. 327.

⁴⁹ В. Я. Борщевский. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч. 1, стор. 80—101, 119 та ін. На цю помилку вказує і В. П. Селицький («История СССР», 1966, № 4, стор. 183).

⁵⁰ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 531.

⁵¹ П. М. Бабєць. Возникновение и характер фабрично-заводских комитетов 1917 г. на Украине в новейшей советской исторической литературе. — Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения, вып. 3, Днепропетровск, 1976, стор. 126; М. А. Баранова. Рабочий контроль на промышленных предприятиях Донбасса в 1917—1918 гг., Львов, 1968, стор. 10.

⁵² А. Г. Егорова. Партия и профсоюзы в Октябрьской революции, стор. 186; М. Л. Иткин. Центры фабрично-заводских комитетов России в 1917 г. — «Вопросы истории», 1974, № 2, стор. 23.

зації пролетаріату, відіграли виняткову роль у боротьбі РСДРП(б) за маси, в тому числі і за оволодіння профспілковим рухом. Не можна забувати і того, що, борючись за єдність революційних дій усіх організацій трудящих, партія більшовиків рішуче виступала проти прагнення керованих переважно угодовцями профспілок перетворити фабзавкоми у свої низові органи.

У боротьбі за створення політичної армії соціалістичної революції більшовикам довелося зіткнутися з жорстоким опором меншовиків та есерів, які міцно трималися за керівництво профспілковим рухом, намагаючись будь-що зберегти вплив серед робітників. Як і в 1905—1907 рр., меншовики, всіляко перешкоджаючи дальшому розвитку революції, обстоювали принцип «нейтральності» профспілок, виступали проти керівної ролі революційної марксистської партії і прагнули обмежити їх діяльність лише економічною боротьбою. Основним змістом цієї «теорії» було заперечення ідеї гегемонії пролетаріату в революції, взагалі можливості перемоги її в одній, окремо взятій, країні.

В питанні про взаємини між фабзавкоми і профспілками є всі підстави погодитися з висновком В. В. Мусієнка, який на основі аналізу численних праць доводить, що недостатня розробка цього питання на певному етапі спричинилася до спрощеного твердження (М. Ф. Шумихін, Р. О. Парфенов), ніби обидві організації вже в період мирного розвитку революції виступали єдиним фронтом на захист інтересів робітничого класу. Цілком правильно автором ці організації не протиставляються одна одній, а лише акцентується увага на тому, що, коли більшовизація фабзавкомів вже в основному завершилася, вплив угодовців у великій частині профспілок ще був значимим. І саме цей фактор зумовлював складність у стосунках між обома організаціями⁵³.

Виходячи з вищесказаного, В. В. Мусієнко вважає правильним висновок тих авторів, які твердять, що успіхи більшовицької партії в завоюванні фабзавкомів, діяльність яких на осінь 1917 р. дедалі тісніше перепліталася з діяльністю профспілок, позитивно впливали і на зміни у складі керівних органів останніх.

В аргументацію тези про провідну роль робітничого класу і його масових організацій, насамперед фабзавкомів, у боротьбі за перемогу соціалістичної революції вагомий вклад внесли дослідники питання про робітничий контроль і націоналізацію промисловості. Для їх праць характерне розширення джерельної бази, нагромадження нового фактичного матеріалу, постановка і розв'язання ряду раніше не вивчених питань. Найбільший інтерес становлять монографії П. П. Гудзенка і Й. Ш. Черномаза⁵⁴. Успішне дослідження даної проблеми на Україні відзначено, зокрема, в історіографічному огляді, вміщеному в журналі «Вопросы истории», і глибоко проаналізовано в статті Й. Ш. Черномаза⁵⁵.

Отже, історики внесли вагомий вклад у вивчення революційного досвіду робітничого класу Радянської країни, високо оціненого у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції». «Шість десятиріч тому,—відзначається у постанові,—героїчний пролетаріат Росії під керівництвом партії більшовиків на чолі з Володимиром Іллічем Леніном піднявся на рішучий штурм буржуазно-поміщицького ладу і розтрощив його. Вперше в історії боротьба трудящих проти експлуатації, соціального і національного гніту завершилась їх повною перемогою... У Жовтневій революції глибоко і всебічно розкрилась велика всесвітньо-визвольна місія робітничого класу»⁵⁶.

Підсумовуючи зроблене радянськими істориками у вивченні героїчної історії нашого народу, слід сказати, що аналіз діяльності робітничого класу як керівника народних мас в боротьбі за владу Рад ще раз підтверджує правильність марксистсько-ленінської теорії про його провідну роль в ході соціалістичної революції і захисті її завоювань.

А. П. ГРИЦЕНКО (Київ)

⁵³ В. В. Мусієнко. Назв. праця, стор. 62.

⁵⁴ П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр., К., 1965; Й. Ш. Черномаз. Перші соціалістичні перетворення в промисловості України (листопад 1917 — квітень 1918 р.), Харків, 1967.

⁵⁵ М. Л. Иткин, В. И. Селицкий, Й. Ш. Черномаз. Современная советская историография рабочего контроля 1917—1918 годов.— «Вопросы истории», 1964, № 11, стор. 31; Й. Ш. Черномаз. Радянська історіографія робітничого контролю на Україні (1917—1918 рр.).— «УІЖ», 1977, № 5, стор. 132—139.

⁵⁶ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 3, 4.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ОБРАЗ ЖИЗНИ, РОЖДЕННИЙ ОКТЯБРЕМ,

Изд-во
политической литературы Украины,
К., 1977, 232 с.

У розквіті зустрічає наша Вітчизна свій славний ювілей — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, за цей короткий історичний період — менший, ніж середня тривалість життя людини, — наша країна пройшла шлях, який дорівнює століттям. «Ми створили нове суспільство, суспільство, подібного якому людство ще не знало, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. — Це — суспільство безкризової, постійно зростаючої економіки, зрілих соціалістичних відносин, справжньої свободи... Інший головний підсумок пройденого шляху — наш радянський спосіб життя. Атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими, — такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»¹.

Радянський спосіб життя своїм гуманізмом вражає світ. Його незрівнянні історичні переваги перед способом життя буржуазним очевидні. Проте до останніх років про це ще мало наголошувалося в радянській літературі. Буржуазні соціологи, як відомо, написали гори книг, намагаючись представити буржуазний спосіб суспільства найкращим. Та фасад будинку можна прикрасити, але це ще не вплине на стосунки між людьми, які проживають у ньому. Принципи «людина людині — вовк», жадоба до наживи, приватна власність визначають буржуазний спосіб життя.

Ще ще раз було переконливо доведено на Всесоюзній науково-практичній конференції «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи», що відбулася у Києві в травні 1977 р. У доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Шербицького, зокрема, підкреслювалося,

що «антинародну, антигуманну суть капіталізму сьогодні визнають представники дедалі ширших громадських кіл Заходу. Колись хвалений «вільний світ» характеризується нині як глибоко кризисне, «хворе» суспільство, в якому мільйони людей приречені вести дегуманізований спосіб життя, суспільство, в якому панують соціальна відчуженість, класовий гніт, нещадна експлуатація людини людиною»².

Напередодні конференції вийшла з друку книга «Образ жизни, рожденный Октябрем» (упорядники В. Ф. Возіанов, А. Т. Зоненко, В. М. Кузнецов). Вона складається з статей і нарисів про наш спосіб життя, які друкувалися під такою ж рубрикою в газеті «Правда Украины». Газетна стаття при вдумливому ставленні її автора до проблеми має ту перевагу, що матеріал у ній викладається популярніше і доходить до масового читача. Пригадаємо, що ще К. Маркс писав про необхідність обговорювати філософські справи у пресі³. З цього погляду почин вчених, публіцистів і видавців є дуже вдалим.

Рецензована праця структурно поділена на три розділи («Працею красива людина», «В ідейності — наша сила», «За велинням обов'язку»). Вона відкривається статтею звичайної робочої людини, такої, яких у нас мільйони, — Кузьми Северинова. Колишній колгоспник на заклик комсомолу приїхав на відбудову Донбасу і став відомим гірником, бригадиром комплексної бригади, Героєм Соціалістичної Праці. Пройшовши школу робітничого гарту, простий селянин став діячем державного масштабу. Символічно звучить назва статті: «У гербі Радянському — серп і молот». Автор наводить цікаві і промовисті факти з власного життя.

Публіцистичну, насичену фактами і узагальненими висновками розповідь робітника ніби продовжує доктор економічних наук В. І. Загородній — автор статті «Гуманізм соціалістичної економіки». Спосіб виробництва є основою будь-якої суспільної формації, а тому «характер економічного ладу, його гуманізм вирішальною мірою визначають гуманістичний зміст усіх сфер суспільного життя, способу життя в цілому» (стор. 18). Об'єктивною основою

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 97—98.

² «Радянська Україна», 19 травня 1977 р.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 102.

гуманізму соціалістичної економіки є суспільна власність на засоби виробництва, підкреслюється в статті. Автор детально розкриває це важливе теоретичне положення.

Заступник Голови Ради Міністрів УРСР, голова Держплану республіки П. Я. Розенко розповідає про монолітну дружбу і взаємодопомогу всіх націй і народностей нашої країни, про економічну основу нової історичної спільності людей — радянського народу, про успіхи Радянської України у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Стаття секретаря Української республіканської ради професійних спілок В. І. Сиволоб «Творчість мільйонів» присвячена такому невід'ємному аспекту соціалістичного способу життя, як соціалістичне змагання, яке стало масовим у нашої країни майже п'ять десятиріч тому, коли в травні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». Змагання, підкреслювалося у постанові, має бути активним методом залучення трудящих до соціалістичного будівництва.

Спільні думки про гуманістичний характер науково-технічної революції в умовах соціалізму, її благотворний вплив на всебічний розвиток людини, розквіт технічної творчості трудящих об'єднують статті генерального директора виробничого об'єднання «Електрон» С. О. Петровського «Праця — на радість» і токаря Харківського заводу імені Малишева, члена ЦК КПРС, Героя Соціалістичної Праці Г. Л. Михайлова «Подаруй товаришеві ідею». А голова ордена Леніна колгоспу «Україна» Дунаєвського району Хмельницької області, Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради УРСР В. В. Стеньгач що ж тему розкриває на цікавих прикладах з праці і побуту колгоспного селянства.

Голова правління Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, кандидат у члени ЦК Компартії України М. А. Орлик характеризує дедалі міцніючу економічну, культурну і духовну інтеграцію соціалістичних країн. Про інтернаціональні почуття радянсь-

ких людей йдеться у статтях секретаря Львівського обкому Компартії України Д. А. Яремчука та письменника І. П. Гайдаєнка.

Заступник завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України Л. М. Кравчук, секретар Київського міського Компартії України Т. В. Главак та перший секретар ЦК ЛКСМУ А. І. Корнієнко присвятили свої статті роботі партійних і комсомольських організацій по озброєнню трудящих марксистсько-ленінською теорією, вихованню свідомих будівників комунізму. Перший заступник голови Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко розкриває демократичну суть радянського ладу, показує участь трудящих в управлінні державою.

Значний інтерес для широкого кола читачів становлять статті докторів філософських наук В. О. Кудіна («Соціалізм і культура»), Л. В. Сохань («Вільний час і розвиток особи»), кандидата юридичних наук І. Ф. Бутка («Справжня свобода кожного»), академіка АН УРСР Б. М. Бабія та кандидата юридичних наук Я. Н. Шевченко («Сім'я — осередок радянського суспільства»), двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова («Такі у нас люди»), секретаря парткому Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна В. І. Паніна («Колектив — вихователь»), першого секретаря Херсонського обкому Компартії України І. А. Мозгового («Джерело соціальної енергії»), народної артистки УРСР А. М. Роговцевої («Мої дороги жінки»), секретаря Житомирського обкому Компартії України В. Є. Острожинського («Наші свята») та бригадира мулярів комбінату «Миколаївпромбуд» А. Г. Болдірева («До моральної досконалості»).

Природно, що не всі питання, пов'язані з пропагандою і теоретичною розробкою соціалістичного способу життя, охоплено в рецензованих працях. Але це не применшує їх значення. Книгу схвально зустріли учасники конференції і всі, хто займається питаннями розробки проблем і пропагандою соціалістичного способу життя.

І. В. Валько (Київ)

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ И ВОПРОСЫ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ.

Указатель литературы 1971—1976 гг., К., 1977, 520 с.

В Радянському Союзі побудовано розвинуте, зріле соціалістичне суспільство. Великі, принципові зміни відбулися в усіх сферах життя. Одним із головних досягнень є становлення і розвиток соціалістичного способу життя.

Соціалістичний спосіб життя — цілісна, динамічна, багатопланова проблема. Важливе місце в ній належить соціально-економічним, соціально-політичним та національним відносинам, культурно-побутовим питанням.

Розвиток соціалістичного способу життя вимагає належної уваги партійних, радянських, господарських органів, радянської громадськості. Важливі завдання покладаються на суспільні науки, в тому числі на історичну, яка має комплексно досліджувати соціалістичний спосіб життя.

Для цього створено відповідні умови, проводиться ряд важливих заходів.

18—21 травня в столиці України проходила Всесоюзна науково-практична конференція «Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи», яка проводилася за рішенням ЦК КПРС відділами пропаганди, науки і навчальних закладів та відділом культури ЦК КПРС спільно з ЦК Компартії України. У ній взяли участь секретарі ЦК Компартій і заступники Голов Рад Міністрів союзних республік, секретарі крайкомів та обкомів партії, вчені, діячі літератури й мистецтва.

Конференція проходила під глибоким враженням від привітання Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва її учасникам, в якому підкреслювалася важливість наукової і практичної розробки шляхів дальшого вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини — активного будівника комунізму.

З доповіддю «XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини» виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. У вітальному листі Л. І. Брежнєва учасникам конференції і в доповіді В. В. Щербицького відзначалося, що радянські суспільствознавці, в тому числі й історики, вже нагромадили певний досвід і продовжують плідно досліджувати цю актуальну і багатопланову тему.

До відкриття Всесоюзної науково-практичної конференції Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР підготувала бібліографічний показник, який ставить перед собою завдання інформаційно-бібліографічного забезпечення наукових досліджень з цієї комплексної проблеми.

У рецензованому бібліографічному показнику вперше подано основну літературу російською та українською мовами за 1971—1976 рр., що розкриває проблему соціалістичного способу життя в її різноманітних аспектах і взаємозв'язках. Авторам-упорядникам вдалося сконцентрувати і узагальнити матеріал і розв'язати таким чином складне завдання проблемної систематизації наукової літератури. Характерною особливістю видання є комплексність висвітлення проблеми в філософсько-історичному, історико-економічному та інших аспектах, для чого авторами була проведена велика робота по вивченню як ретроспективної, так і поточної бібліографії з проблем розвинутого соціалістичного суспільства.

До бібліографічного показника включено монографії, статті з наукових журналів та збірників, автореферати дисертацій, матеріали конференцій, сесій, нарад, а також ряд науково-популярних праць, що містять науковий, документальний і теоретичний матеріал і вийшли російською та українською мовою в 1971—1976 рр.

Показник має чітку, добре розроблену

структуру, яка відбиває основні аспекти складної і багатопланової проблеми соціалістичного способу життя. Він складається з шести частин. Відкривають показник твори класиків марксизму-ленізму. До першої частини ввійшли також дослідження радянських істориків та суспільствознавців, в яких розкривається методологічне значення праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна для вивчення соціалістичного способу життя в цілому, партійні документи, законодавчі матеріали, статті та виступи керівників Комуністичної партії і Радянської держави. Матеріали розділу розкривають керівну, спрямовуючу роль Комуністичної партії і провідну роль робітничого класу в становленні і розвитку соціалістичного способу життя.

Праці, які розкривають суть і характерні риси соціалістичного способу життя, його соціальні, економічні, політичні, ідейні та духовні тенденції розвитку і вдосконалення на етапі розвинутого соціалізму ввійшли до другої частини.

У третій частині вміщено літературу, в якій висвітлюються найважливіші принципи і головні напрямки комуністичного виховання нової людини, а також взаємодія соціалістичного способу життя і виховного процесу.

Питання науково-технічної революції та її впливу на розвиток і вдосконалення соціалістичного способу життя, розглядається в працях IV частини.

Проблема способу життя в ідеологічному протиставленні двох соціальних систем на світовій арені, корінна протилежність соціалістичного і буржуазного способів життя, критика антикомунізму і релігійних доктрин з питань способу життя відображені в працях п'ятої частини.

До шостої частини ввійшли методичні матеріали, які стануть у пригоді пропагандистам, лекторам, політінформаторам з питань пропаганди соціалістичного способу життя, опубліковані на сторінках журналів «Под знаменем ленинізму», «Агітатор», «Слово лектора», у брошурах товариства «Знання», а також матеріали міжнародних і республіканських конференцій, нарад і семінарів, видання реферативної та бібліографічної інформації з проблеми соціалістичного способу життя та ідеологічної боротьби.

Слід відзначити, що до науково-довідкового апарату бібліографічного показника належить і передмова, в якій обґрунтовуються актуальність даної проблеми, мета показника, принципи розробки його схеми, відбору та розміщення матеріалу. Значно полегшує роботу з літературою, а також допомагає краще орієнтуватися в ній система відправлень на номери позицій та на відповідні розділи. Позитивним, на наш погляд, є те, що показник літератури дозволяє зробити висновки в плані вивченості проблеми в цілому та окремих її аспектів.

В літературі вже не раз відзначалося, що в окремих бібліографічних виданнях науково-довідковий апарат далеко не повний. На нашу думку, в рецензованому збірнику потрібно було б дати більш повний склад науково-довідкового апарату, включивши до нього предметний і географічний покажчики, що значно полегшило б його використання дослідниками.

Безперечно, рецензований покажчик літератури є дуже важливим інформаційно-

довідковим виданням, цінним допоміжним посібником для істориків, студентів, працівників бібліотек та інформаційних служб. Він буде корисним також і слухачам системи партійного та комсомольського політнавчання — всім, хто вивчає, досліджує і пропагує питання соціалістичного способу життя.

*Н. О. Добровольська (Київ),
Т. О. Комаренко (Київ)*

В. П. Шерстобитов.
**СОВЕТСКИЙ НАРОД —
МОНОЛИТНАЯ ОБЩНОСТЬ
СТРОИТЕЛЕЙ КОММУНИЗМА.**
Изд-во «Мысль», М., 1976, 182 с.

Величезні успіхи радянського народу, досягнуті під мудрим керівництвом КПРС, є яскравим і переконливим свідченням торжества лєнінських ідей. У ході соціалістичного будівництва в Радянському Союзі успішно вирішено національне питання, міцно утвердилися відносини дружби і братерства між усіма націями і народностями, сформувалась нова історична спільність людей — радянський народ.

Процес виникнення й дальшого розвитку радянського народу як нової історичної спільності став предметом дослідження багатьох учених-суспільствознавців. Новою, цікавою, на нашу думку, працею поповнилася історіографія з виходом у світ книги В. П. Шерстобитова «Советский народ — монолитная общность строителей коммунизма», присвячена вивченню консолідаційних процесів в середині нової спільності в умовах розвинутого соціалізму.

Аналізуючи ці історичні процеси, автор цілком вірно зазначає, що радянський народ, як нова історична спільність, виник і зміцнів у ході соціалістичного і комуністичного будівництва, він є дітищем тих соціально-економічних і політичних умов, що були забезпечені перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Радянський народ, як міжнаціональна спільність, — підкреслює В. П. Шерстобитов, — це братерська співдружність всіх націй і народностей Союзу РСР, скріплена єдністю соціалістичної економіки і суспільних відносин, світогляду і політичних устремлень, духовного і морально-політичного обличчя» (с. 6).

Автор справедливо наголошує, що тільки соціалістична революція, тільки знищення експлуататорських класів відкриває шлях до докорінних позитивних змін у соціальних відносинах людей. Лише Радянська влада дала народам Росії можливість вийти на шлях соціального прогресу на

основі рівноправ'я, взаємоповаги і дружби. Трудящі маси всіх націй і народностей, підкреслюється в книзі, стали єдиними і рівноправними господарями і розпорядниками створених ними багатств, у них зміцніла спільна зацікавленість у примноженні цих багатств.

Величезну роль у зміцненні і згуртованості всіх націй і народностей відіграла мудра економічна стратегія Комуністичної партії. Здійснюючи програму партії по створенню матеріально-технічної бази комунізму, радянський народ цим самим, зміцнює економічний фундамент, на який спирається і на якому функціонує спільність радянських людей. Виходячи з цього, цілком правомірним є зосередження значної уваги на показі динаміки процесу стрімкого зростання економічного потенціалу країни в роки дев'ятої п'ятирічки. Широкі масштаби будівництва нових підприємств, реконструкція старих на основі досягнень науки і техніки, успішне здійснення виробленої партією довгострокової програми розвитку сільського господарства стали тією економічною базою, яка створювалась всіма соціалістичними націями і народностями і яка зумовила посилення монолітності радянського народу.

Не обмежуючись відображенням досягнень трудящих Радянського Союзу в справі будівництва матеріально-технічної бази комунізму, В. П. Шерстобитов широко висвітлює величні перспективи економічного розвитку країни, що витікають з рішень XXV з'їзду КПРС. Він слушно наголошує, що для етапу розвинутого соціалізму характерним є значне зростання ролі науки і науково-технічної революції, їх інтернаціоналізуючий вплив на суспільний розвиток. Це розкрито в книзі в комплексі з іншими питаннями, які показують розвиток матеріально-технічних основ нової історичної спільності. Але, на нашу думку, враховуючи важливість показу перетворення науки у безпосередню продуктивну силу на сучасному етапі, всезростаючого наукового потенціалу нашої країни, велике її значення для розвитку суспільства, варто було б виділити це питання в окремий підрозділ і ширше його подати.

Одною з цінних сторін монографії є те,

що в ній дано глибокий аналіз діяльності партії по вдосконаленню структури управління народним господарством і розміщенню продуктивних сил, переконливо показано, що політика партії, спрямована на концентрацію і спеціалізацію промислового і сільськогосподарського виробництва республік, охоплює не лише сферу економічних відносин, а й має благотворний вплив на дальше зміцнення радянського народу як спільності.

Курс партії на раціональне розміщення виробництва, як переконливо показано в книзі, сприяє залученню в господарський обіг нових природно-сировинних ресурсів, зростання ефективності виробництва, а це відповідає інтересам всього Союзу РСР і кожної республіки зокрема.

На зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу великий позитивний вплив має міграція населення. Цікаві дані про міграцію трудових ресурсів по УРСР, наведені в книзі, переконливо свідчать про зростання багатонаціональності населення республіки. Близько 12 млн. представників різних національностей проживають на Україні, а за її межами в усіх інших республіках СРСР — 5,5 млн. українців (на 1972 р.).

Наведені в книзі матеріали про економічний розвиток республік, зокрема про створення об'єднань у промисловості і сільському господарстві та укрупнення підприємств, допомагають читачеві глибше усвідомити, що ці процеси, характерні для народного господарства всієї країни в цілому, ведуть до дальшої інтернаціоналізації господарського життя. А інтенсифікація обміну матеріальними та сировинними ресурсами між союзними республіками є важливим фактором зміцнення дружби і співробітництва народів.

Позитивної оцінки заслуговує розділ, в якому широко відбивається розгортання творчих сил радянських людей, особливо в такій формі, як соціалістичне змагання. Висвітлюючи ідейно-виховну роботу партії та свідому діяльність мас, спрямовану на його розвиток, автор розкриває нові риси змагання, що відповідають сучасному стану розвитку радянського суспільства, чітко визначає мету змагання, якою на сучасному етапі стало зростання ефективності виробництва. Про грандіозні масштаби соціалістичного змагання свідчать, зокрема, такі дані. Якщо в 1959 р. у змаганні брало участь 34,4 млн. чол., а в 1972 р. (на 1 січня) — 72,7 млн., то на початку 1976 р. — понад 84 млн. чоловік. Зміцненню дружби і єдності трудящих братніх республік, як бачимо в книзі, сприяє також пропаганда та обмін передовим виробничим досвідом, особливо між колективами, що змагаються в міжреспубліканському масштабі, та інші різноманітні форми контактів трудящих братніх республік.

Велике значення для більш глибокого розуміння процесів дальшої консолідації нової історичної спільності людей має ана-

ліз позитивних зрушень у соціальній структурі суспільства, соціально-політичних та культурно-ідеологічних факторів зростання монолітності радянського народу. Висвітлення В. П. Шерстобитовим цього важливого аспекту дозволяє зробити висновок про неухильне зміцнення в умовах розвинутого соціалізму соціальних, політичних та ідеологічних основ радянського народу як спільності. Інтенсивний процес стирання суттєвих відмінностей між робітничим класом, колгоспним селянством та інтелігенцією, між міським і сільським населенням, розумовою та фізичною працею, що проходять паралельно, є основним проявом соціальних змін суспільства в період розвинутого соціалізму. Розглядаючи різноманітні шляхи, по яких йдуть зрушення в соціальній структурі країни, автор цілком слушно загострює увагу на інтенсивному зростанні чисельності робітничого класу, особливо його національних загонів. Висновок, що таке зростання веде не лише до прогресивних зрушень його соціальної єдності, а й є основою зближення всіх націй і народностей нашої країни, згуртування багатонаціонального радянського народу, підкріплено великим фактичним і статистичним матеріалом.

Важливе значення для дальшого згуртування радянського народу мають культурно-ідеологічні фактори, які розкрито в праці по таких важливих напрямках, як зростання загальноосвітнього, професійного та політичного рівня трудящих країни, а також розвиток різних напрямів радянської інтернаціональної культури. Виховання нової людини, що включає в себе й інтернаціональне виховання та боротьбу проти буржуазної ідеології, відображено через розкриття різноманітних засобів, форм і методів роботи в цьому напрямі.

Різнманітний і змістовний матеріал, що міститься в книзі, яскраво показує переможну ходу радянського суспільства по шляху до комунізму і переконливо спростовує всі брехливі вигадки фальсифікаторів досягнень нашої країни в економічному, соціальному та культурному розвитку. «І коли ми говоримо сьогодні про наш спосіб життя, — підкреслював у своїй доповіді «XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини» товариш В. В. Щербицький, — то він постає перед нами як результат титанічної праці всіх націй і народностей країни, які створили золотий фонд матеріальної і духовної культури радянського народу»¹.

Значною цінністю монографії В. П. Шерстобитова є те, що він на великому фактичному матеріалі розкрив і узагальнив процес зростання в спільній праці народів СРСР соціальної однорідності радянського суспільства та зміцнення міжнаціональної єдності. Проте, на нашу думку, праця була б ціннішою, якби в ній глибше і все-

¹ «Радянська Україна», 1977, 19 травня.

бічніше було висвітлено соціалістичний спосіб життя.

На наш погляд, бажано було б розкрити в монографії також міжнародне значення формування і функціонування нової спільності людей в Радянському Союзі.

В цілому ж книга В. П. Шерстобитова заслуговує високої оцінки. Вона написана

на високому ідейно-політичному та фаховому рівні і має велике наукове й практичне значення. Ця праця стане в нагоді всім, хто вивчає питання сучасного розвитку радянського суспільства.

А. В. Лихолат,
Н. П. Барановська

Г. А. Куманев.
**НА СЛУЖБЕ ФРОНТА И ТЫЛА.
ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫЙ
ТРАНСПОРТ СССР НАКАНУНЕ
И В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ
1938—1945,**

Изд-во «Наука», М., 1976, 455 с.

Залізничний транспорт мав першорядне значення у справі постачання Збройних Сил СРСР усім необхідним, евакуації з поля битви поранених, пошкодженої бойової техніки тощо. Він забезпечував роботу народного господарства — перевозив для фабрик і заводів паливо і сировину, напівфабрикати, продовольство в міста і робітничі селища.

Історія залізничного транспорту СРСР у роки 3-ї п'ятирічки (1938 р. — червень 1941 р.) і в період Великої Вітчизняної війни висвітлена ще недостатньо. У шостому томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», зокрема, відзначалося, що в радянській історіографії слабо розроблена тема про роль транспорту в Великій Вітчизняній війні. Більшість публікацій з цієї теми має переважно нарисовий характер; фактичний матеріал, вміщений у них, взятий із газет і журналів¹.

Тому ґрунтовне дослідження Г. О. Куманова, присвячене висвітленню роботи залізничного транспорту СРСР напередодні і в роки Великої Вітчизняної війни (1938—1945 рр.), не може не привернути увагу істориків.

Цілком мотивованим є, на наш погляд, перший розділ книги «Залізничний транспорт СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни (1938 — червень 1941 рр.)», в якому автор на багатому документальному матеріалі висвітлює боротьбу залізничників за виконання завдань третього п'ятирічного плану в галузі транспорту, розширення мережі залізниць та підвищення їх мобілізаційної готовності, визначення у рішеннях XVIII з'їзду Комуністичної партії та XVIII партійної конференції. У

цьому розділі автор переконливо показав ті зміни, що відбулися на залізничному транспорті країни на основі реконструкції всього народного господарства, і які, незважаючи на їх неповну завершеність через віроломний напад фашистської Німеччини, створили необхідні передумови для успішного виконання радянськими залізничниками в умовах війни найскладніших воєнно-господарських завдань.

Героїчну картину першого періоду війни, мужність і самопожертву залізничників в умовах небаченого напруження сил всього радянського народу на розгром підступного ворога показано у другому розділі монографії. На заклик партії всі радянські люди, у тому числі й залізничники, піднялися на війну. Вони були сповнені рішучимості розгромити ворога.

Для успішного розв'язання всього комплексу найскладніших завдань у галузі розвитку основних видів транспорту, необхідно було швидко пристосувати його до нових умов, перебудувати роботу на воєнний лад. З 24 червня 1941 р. було запроваджено військовий графік руху поїздів, одночасно в дію вводився і мобілізаційний план. Залізничники взяли участь у патріотичних рухах радянського народу. Лише на Московсько-Київській, Північній і Вінницькій магістралях у народне ополчення вступило близько 30 тис. залізничників, на 30 залізницях було створено 643 комсомольсько-молодіжні взводи сприяння міліції і воєнізованій охороні, в яких налічувалося 24,5 тис. чол. (стор. 66).

Автор наводить цифри і факти, що свідчать про широкий розмах евакуації у початковий період війни і про надзвичайну роль у цьому залізничників. Так, до 17 липня 1941 р. на 17 залізницях європейської частини СРСР було навантажено 66 тис. вагонів (стор. 95). Тільки з Київського вузла було відправлено на схід 450 ешелонів, які вивезли із столиці України обладнання 197 великих підприємств і понад 350 тис. киян (стор. 99).

Використовуючи конкретні факти й узагальнюючі дані, Г. О. Куманов цікаво розповідає про масовий бойовий і трудовий героїзм залізничників, широке розповсюдження виробничих починань на транспорті, які виникли ще напередодні війни, а в нових умовах набули важливого оборонного значення.

¹ Див.: История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., том 6, М., 1965, стор. 423.

Схвалення заслугове те, що у рецензованій праці діяльність залізничників розглядається у тісному зв'язку з найважливішими воєнними операціями. Адже, як справедливо відзначає в передмові до книги Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський, «від чіткості і злагодженості роботи транспорту цілком залежав успіх операцій» (стор. 6). Автор показав вклад залізничників у перемогу радянського народу в битвах під Москвою, Сталінградом, Курськом і в літньо-осінню 1943 р. кампанію Червоної Армії, забезпечення ними Білоруської, Вісло-Одерської і Берлінської операцій, роль залізничників у створенні матеріально-технічних передумов для швидкого розгрому імперіалістичної Японії.

Незважаючи на складні умови експлуатації, постійні масові нальоти фашистської авіації, артилерійско-мінометний обстріл фронтових дільниць, постачання фронту було безперервним. Автор наводить цікаві дані про величезний обсяг роботи Московського вузла: з жовтня по 7 грудня 1941 р. на залізницях, які до нього прилягали, було вивантажено понад 315 тис. вагонів, а за період контрнаступу війська Калінінського, Західного і Південно-Західного фронтів одержали близько 110 тис. вагонів оперативних і постачальницьких вантажів. Такі ж велетенські навантаження на залізничний транспорт були і в ході проведення інших операцій.

В період підготовки до штурму Берліна, посиляється автор на спогади Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, на залізниці Польщі і Східної Пруссії поступила така кількість поїздів, що якби їх вистроїти по прямій, то вони простягнулися б більш ніж на 1200 кілометрів (стор. 832).

Досить чітко і глибоко автор дослідив і такий важливий аспект проблеми, як діяльність залізничників по ліквідації наслідків фашистських бомбардувань і обстрілів вузлів, штучних споруд тощо. Від цього вирішальною мірою залежала безперебійність роботи транспорту по забезпеченню потреб фронту і тилу, успішне виконання ним головних воєнно-господарських завдань. Масовий героїзм працівників транспорту і залізничних військ дав змогу в ході визволення від ворога території нашої країни налагодити в стислі строки відбудовні роботи першої черги на всіх залізницях.

Г. О. Куманьов зумів переконливо показати, які величезні мобілізаційні резерви мають працівники сталевих магістралей нашої країни, якими в умовах війни є шляхи вдосконалення роботи залізниць і підвищення їх експлуатаційних показників. Це надзвичайна організованість, чіткість у ро-

боті, висока свідомо дисципліна, постійне підвищення виробничої підготовки і політичного виховання кадрів, всемірне поширення передових методів праці, розгортання соціалістичного змагання.

Автор вдало оперує великою кількістю цифрових даних, до того ж описувані ним події, оцінки ролі і значення радянського залізничного транспорту в роки війни постають в уяві читача рельєфно, несуть значне емоційне навантаження. Це досягається як добрим стилем викладу, так і вмілим використанням джерел, вдалою структурною побудовою монографії. Автор часто наводить витяги з мемуарів видатних радянських воєначальників О. М. Василевського, Г. К. Жукова, М. В. Захарова, І. С. Конєва, К. О. Мерецкова, С. М. Штеменка, К. К. Рокосовського та інших. У книзі знайдемо також критичний аналіз спогадів колишніх гітлерівських воєначальників.

Окремо слід сказати про джерельну базу праці. Широко у ній використані газети і журнали того періоду. Проте основу книги, що й забезпечило її наукову цінність, становили матеріали багатьох архівів нашої країни, а також праці радянських дослідників цієї проблеми. Взагалі бібліографічний та науково-довідковий апарат рецензованої праці заслугове високої оцінки.

Проте у книзі недостатньо, на наш погляд, висвітлено діяльність первинних партійних організацій, а також профспілкових і комсомольських організацій залізничного транспорту, які очолили героїчну боротьбу залізничників країни за виконання завдань фронту і тилу, відбудову транспортного господарства країни. Слід було також дещо ширше розкрити роль залізничних військ у воєнні роки.

У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» відзначається: «В тривалій, найтяжчій з воєн в історії нашої Батьківщини радянський народ здійснив подвиг, рівного якому ще не знало людство»¹. Можна з упевненістю відзначити, що серед різноманітної наукової літератури про великий подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні гідне місце належатиме і книзі Г. О. Куманьова.

М. З. Данилюк (Київ),

М. І. Панчук (Київ)

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 6.

В. А. Горбик.

**КОНСЕРВАТИВНАЯ И ЛИБЕРАЛЬНАЯ
ПАРТИИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ
ПОСЛЕВОЕННОЙ АНГЛИИ.**

Изд-во «Наукова думка»,
К., 1977, 222 с.

Увага до сучасних буржуазних партій, що мають вікову історію, цілком закономірна. Тим більш зрозумілий інтерес до одної з найбільших буржуазних партій в Європі — англійських консерваторів і колишніх могутньої, а нині дуже послабленої, але часом ще досить впливової — ліберальної партії.

В радянській історіографії вивчалися лише окремі аспекти теоретичних настанов і практичної діяльності цих партій. Разом з тим на Заході останнім часом немало говориться про «оновлення», демократизацію цих партій, про їхні «нові» програми, що нібито представляють прогресивний, народний характер.

А тому особливого значення набуває розвінчування істинної суті англійської політичної системи.

Монографія В. О. Горбика — перше в радянській історіографії комплексне дослідження, в якому розглядаються організаційні основи, класова база партій, джерела їх фінансування, теоретичні доктрини і внутріпартійні течії. Заслугою автора є те, що він не тільки вивчив, а й ввів у науковий обіг значну кількість документів консервативної і ліберальної партій, мемуарну літературу, критично використав новітню англійську й американську історіографію післявоєнної історії Великобританії.

Спираючись на вчення марксизму-ленізму, дослідник аргументовано полемізує з буржуазними істориками, які намагаються показати провідні буржуазні партії Англії мало не захисниками народних мас. Він показує діяльність консервативної і ліберальної партій в умовах розширення і поглиблення кризи британського імперіалізму, під дією якої вони обидві переживають еволюцію і одночасно як правлячі партії впливають на оточуючу їх дійсність як у сфері економіки, так і в політиці, намагаючись знайти шлях до стабілізації капіталістичного ладу.

Аналізуючи структуру головної партії британського монополістичного капіталу — консерваторів, автор показує своєрідний розпад торі на дві частини: низову масову партію, представлену місцевими асоціаціями, що функціонують у виборчих округах, і верхівку — парламентську фракцію і центральне бюро — верховодів політики як у партії, так і під час правління консервативних кабінетів.

Це явище, як показують радянські дослідники, характерне, хоча й в дещо іншій формі, і для лейбористської партії. Так звана «революція Вултона», здійснена в консервативній партії в роки першої піс-

лявоєнної опозиції, мала на меті дещо демократизувати і підпорядкувати центральному апарату лише низові організації партії. Обрання лідера було введено лише в середині 60-х років, але його всевладдя збереглося і тяжіє над партією.

Особливе, незалежне від низових організацій становище, як і раніше, займає парламентська фракція. Парламентарі беруть участь у створенні правлячих і «тіньових» кабінетів, обговорюють і вирішують найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики. Саме вони представляють і забезпечують класові інтереси англійської буржуазії. Рішення щорічних партійних конференцій, що відображають більшою чи меншою мірою погляди місцевих асоціацій, не є обов'язковими ні для лідера, ні для парламентської фракції. За своєю суттю, як переконливо показує дослідник, англійська консервативна партія, незважаючи на певні удосконалення її внутрішнього механізму, залишилась антидемократичною, олігархічною організацією.

Автор простежує, як у перші післявоєнні роки, враховуючи піднесення ролі народних мас у політичному житті країни, провал на загальних парламентських виборах 1945 р., керівництво партії докладає зусиль до розширення соціальної бази і її електорату. Масова підтримка була псобхідна консерваторам для завоювання і утримання влади. У зв'язку з цим партійна еліта прагнула до того, як, за висловом лейбориста К. Зілліакуса, привернути до себе голоси непривілейованої більшості, фактично залишаючись представником зверхпривілейованої меншості. З цією метою було підготовлено ряд програмних документів, що включають деякі соціальні вимоги. Приділялась велика увага завоюванню симпатії в робітників, створювались спеціальні групи партійних функціонерів для роботи в тред-юніонах. Велась відповідна робота серед університетської інтелігенції. В кінці 40-х років організовувались масові кампанії прийому в партію. В результаті чисельність партії значно зросла, дещо зміцнів її авторитет серед виборців. Крім класу капіталістів, аристократії, вищих верств інтелігенції і службовців, що традиційно підтримують торі, під їх вплив потрапили відсталі прошарки робітників. В партійній еліті внаслідок змін у структурі правлячого класу в післявоєнний період зріс вплив «великого бізнесу» за рахунок позицій потомственої аристократії. Поряд з цим до керівництва партії проникли і окремі представники середньої і дрібної буржуазії. Разом з тим дані соціологічних досліджень, наведені в книзі В. О. Горбика, вочевидь показують, що партія торі за своїм складом керівного ядра, за своїми зв'язками з директором банків і картелів як у 40-і, так і в 70-і роки, незважаючи на деякі розширення соціальної бази, була і залишається партією британського монополістичного капіталу. Представників трудящих мас нема у ви-

щих партійних органах, так само як і в парламентській фракції.

На зв'язок з «великим бізнесом» указують і основні джерела фінансування консервативної партії, що розглядаються в праці, — прямі і завуальовані пожертвування монополістичних об'єднань.

Однак, щоб виконувати волю правлячого класу в умовах триваючої поляризації суспільства на клас гнобителів і клас гноблених і зростаючої політичної активності робітничого класу, щоб перекласти на трудящі маси головний тягар фінансових і економічних труднощів, які постійно переживає Великобританія, необхідна більш гнучка політика основної партії панівного класу. Конче потрібні, як показано в спеціальному розділі дослідження, не тільки швидкоспечені обіцянки, що їх щедро роздають у передвиборних маніфестах, але й визначення мети і перспектив партії. За це і взялась одразу ж після поразки партії на виборах 1945 р. так звана група «прогресистів». В доповнення до вже ustalених принципів консерватизму, багато з яких відомі ще з часів Дізраелі: вірність традиційним британським політичним інститутам і звичаям, оспівування вічності й непорушності приватної власності і зображення її як опори свободи сім'ї і суспільства, уявлення своєї партії як партії єдиної нації при запереченні в середині неї антагоністичних протиріч, знаменитої імперської концепції, яка відводить особливу роль англо-саксонським народам у цивілізації відсталих регіонів світу, проповіді злогобно антикомунізму. Основні її моменти знайшли свій вияв в «Індустріальній хартії», прийнятій партією в 1947 р. Проголошуючи широкий розвиток капіталізму. Хартія визнавала неминучість державного втручання в економіку, аж до націоналізації економічно нерентабельних галузей господарства. Заключна частина документу була присвячена відносинам між робітниками і підприємцями. Трудящим обіцяли розширення соціального законодавства і забезпечення повної зайнятості. Незабаром «Індустріальна хартія» була оголошена «біблією нового консерватизму». Виявлення суті цієї течії в партії торі, на наш погляд, найбільш сильний бік рецензованої книги.

Автор показує близькість прибічників «нового консерватизму» до позицій «твердоблох» співбратів по партії в питаннях зовнішньої політики, їх непослідовність у підході до націоналізації, обмеженість і демагогічний характер їх соціальних програм. У дальшому «новий консерватизм» проявився в діяльності діючих в середині партії груп «Єдина нація», Боу, «За економічний і соціальний торизм», хоча кожна з цих організацій вносила свої корективи в «нову» доктрину. В. О. Горбик переконливо показав характерне для буржуазної партії консервативне мислення — періодичне повернення до традиційних постулатів, різку еволюцію вправо як окремих «радикаль-

них» груп так і діячів. Обіцянки у зв'язку з деякими соціальними реформами найчастіше є не що інше, як демагогія, як це наочно показало зростання безробіття і злиденність народних мас в роки правління консерваторів. Це не дивно, оскільки проведення навіть незначних соціальних реформ суперечило б інтересам капіталістів, прислужницею яких була і є партія торі.

У книзі автор слушно приділяє значну увагу показові в консервативній партії «груп тиску», головним чином у питаннях економіки і зовнішньої політики. Прибічники і противники приєднання до Європейської економічної співдружності, як показано в дослідженні, керувалися не інтересами народу Великобританії, а місницькими інтересами тих монополістичних об'єднань, з якими вони були зв'язані. Бунт «суецької групи» був черговим виступом «твердоблох» консерваторів — ярих прибічників імперської могутності Великобританії і жорстоких методів боротьби з національно-визвольним рухом колоніальних народів. Деякі протиріччя в середині консервативної партії, як і в середині панівного класу, пояснювалися змінами в структурі англійської промисловості у зв'язку з науково-технічною революцією і тяжінням одних груп імперіалістичної буржуазії до зв'язків з Європою, а інших — до підтримання торговельних відносин з колишніми країнами імперії і Співдружності, а також прагненням більш тверезо мислячої частини консервативної партії пристосовуватися до нових умов. Не можна не погодитися з висновком автора, що ці протиріччя мали спазматичний і антагоністичний характер.

Новим, невторованим, але вірним шляхом пішов В. О. Горбик і в дослідженні «відродження» ліберальної, значно менш впливової в порівнянні з консервативною, але такої, що продовжує свою діяльність, буржуазної партії Великобританії. Показ її місця в політичній системі Англії здійснюється в тому ж плані, що і висвітлення діяльності торі. Невеликий екскурс в історію нагадує читачеві про розквіт лібералізму в другій половині XIX — початку XX століття, коли партія виражала інтереси промислової і торговельної буржуазії і висувала вимоги свободи торгівлі і широкого розмаху підприємництва.

З середини 20-х років лейбористська партія почала тиснути лібералів і незабаром зайняла їх місце в двопартійній системі. Порівняння консервативної і ліберальної партії дає можливість читачеві краще зрозуміти, що в організаційній структурі і соціальній базі двох буржуазних партій немало спільного.

В партійному механізмі ліберальної партії, як зазначається в книзі, велику роль відіграють місцеві організації і щорічні партійні конференції. Соціальна опора партії — середня і дрібна буржуазія. Її страх з одного боку перед монополіями, а з ін-

шого — перед революційним рухом трудящих мас знаходить своє відображення в партійних деклараціях, в яких підкреслювалося, що ліберали борються з засиллям монополій і тред-юніонів. Демагогія проголошення своєї партії борцем за соціальну рівність і політичні свободи, антиробітничу політику — найхарактерніші риси практики і теоретичних настанов ліберальної партії.

В парламенті, як показує автор, ця буржуазна партія грає роль балансуєвої сили і може вплинути на прийняття рішень лише вступаючи в блок з консервативною або лейбористською партією. Певні успіхи на виборах в кінці 50-х, у першій половині 60-х років, а потім і на початку 70-х років пояснювались, як справедливо вважає автор, більше незадоволенням виборчою політикою головних партій, ніж притягальністю програми лібералів. В. О. Горбик звертає увагу читача на дві основні течії, одна з яких тягнє до консерваторів, а інша — до лейбористів. В цілому ліберальну партію він цілком обгрунтовано характеризує як партію псевдореформаторів і псевдорадикалів.

В аналізі діяльності двох буржуазних партій, оцінці їх теоретичних доктрин дослідник постійно спирається на документи Комуністичної партії Великобританії. Шлях до істинного відродження Великобританії, подолання її економічних і політичних

труднощів, зазначається в книзі, є демократична, соціалістична програма, розроблена Комуністичною партією Великобританії.

Підсумовуючи виконану велику дослідницьку роботу, можна з впевненістю сказати, що В. О. Горбик успішно справився з своїм завданням: визначити місце кожної із двох буржуазних партій у політичній системі Великобританії. Йому вдалося розкрити глибинні процеси, які відбувалися в організаційній структурі, соціальній базі і теоретичних доктринах партій в післявоєнний період.

На нашу думку, в книзі є і певні недоліки, зокрема, навряд чи виправдано вживати термін «політолог» по відношенню до буржуазних істориків нинішнього періоду. Потребує певного розширення джерельна база за рахунок більш повного використання звітів про парламентські дебати. Але це не знижує в цілому незаперечної цінності рецензованої монографії, написаної на високому ідейно-теоретичному рівні. Думається, що ця праця буде корисною як для фахівців з історії Великобританії, так і для викладачів та студентів університетів і педвузів. Вона прислужиться також лекторам, пропагандистам і всім, хто цікавиться історією країн Заходу.

П. С. Остапенко (Москва)

**И. Ф. Черников.
В ИНТЕРЕСАХ МИРА
И ДОБРОСОСЕДСТВА**

*(о советско-турецких отношениях
в 1935—1970 гг.),*

изд-во «Научная думка», К., 1977, 198 с.

Прогресивні сили світу все більше усвідомлюють, що заслуга у радикальній перебудові міжнародних відносин на основі принципів мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва належить Радянському Союзу та іншим соціалістичним країнам.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії підкреслювалося важливе значення розвитку нормальних, а де можливо, і дружніх відносин СРСР з державами Азії, у тому числі й Туреччиною, ...«співробітництво з якою із сфери головним чином економічної поширюється поступово і на питання політичні»¹. У світлі цього особливу актуальність набуває дослідження радянсько-турецьких відносин в істо-

ричному плані, про що йдеться, зокрема, у рецензованій монографії.

Радянсько-турецькі добросусідські відносини, основи яких заклали великий друг народів Сходу В. І. Ленін і керівник нової Туреччини К. Ататюрк, у 30-і роки характеризувалися насамперед інтенсивними торговельними і культурними зв'язками, плідотворним економічним співробітництвом. При фінансовому і технічному сприянні СРСР у Туреччині були споруджені найпотужніші на той час текстильні підприємства її вітчизняної промисловості. Це був яскравий прояв інтернаціональної солідарності першої країни соціалізму з однією із найвідсталіших країн Близького і Середнього Сходу і фактично перший у практиці міжнародних відносин досвід подання ефективної економічної допомоги на засадах повної рівноправності й невторгання у внутрішні справи один одного.

Великий інтерес становлять розділи праці, де висвітлюється послідовна і наполеглива боротьба радянської дипломатії² за збереження і зміцнення добросусідських відносин з Турецькою республікою напередодні, в роки другої світової війни і після неї. На конкретному фактичному матеріалі І. Ф. Черников розкриває найблагодіший характер ленінської зовнішньої полі-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 17.

тики щодо турецького народу. Так, відбиваючи віроломний напад фашистських загарбників у Великій Вітчизняній війні, Радянський Союз водночас не забував про свої договірні зобов'язання перед Турецькою республікою, докладав значних зусиль до збереження добрих відносин між обома країнами. «Цілком розуміючи прагнення Турецького уряду,— говорилося у заяві уряду СРСР від 10 серпня 1941 р.— уникнути втягнення у війну, Радянський уряд ...готовий подати Туреччині всебічну допомогу і сприяння на випадок, коли б на неї було здійснено напад з боку будь-якої європейської держави» (стор. 76).

Через усю працю червоною ниткою проводиться думка про те, що мир, взаєморозуміння, співробітництво однаковою мірою служили інтересам обох країн. Кожного разу, коли турецькі правлячі кола виявляли непослідовність, діяли всупереч політиці добросусідства з СРСР, вони тим самим завдавали шкоди насамперед своїй країні, а також справі миру і безпеки у районі Чорного моря.

Вже з другої половини 30-х років Туреччина все частіше ставала на шлях пошуків покровительства в імперіалістичних держав. Про це, зокрема, свідчить той факт, що невдовзі після міжнародної конференції у Монтрі (1936 р.) турецький уряд запропонував СРСР укласти додаткову спільну угоду про заборону проходження через чорноморські протоки військових кораблів держав, що знаходилися б у стані війни з Країною Рад. У відповідь Радянський Союз висловив готовність на випадок агресії проти Туреччини в басейні Середземного моря подати їй необхідну допомогу, в тому числі військово-морськими та військово-повітряними силами. Проте перспектива досягнення такої важливої для справи миру угоди ніяк не влаштувала імперіалістичні кола Англії. Використавши багатющий арсенал свого впливу на Анкару, британська дипломатія врешті-решт «переконала» останню відмовитися від цієї пропозиції (стор. 22—23). У зв'язку з цим автор робить справедливий висновок, що такі дії правлячих кіл Туреччини зумовлювалися насамперед класовою природою національної буржуазії і тими реакційними тенденціями, які взяли гору в політиці останньої на рубежі 30-х—40-х років.

Значне місце у праці відводиться післявоєнному етапу розвитку радянсько-турецьких відносин. Завдяки дипломатичній ініціативі СРСР і сприятливому ставленню з боку турецької сторони, починаючи з середини 60-х років, спостерігалось зростання взаємного довіря і співробітництва між обома країнами.

Добра воля і політичний реалізм характеризують взаємовідносини СРСР і Туреччини у 60-і—70-і роки. Зокрема, входять у практику, стають звичайним явищем особисті контакти глав держав і

урядів, інших авторитетних державних діячів двох країн. Успішно втілюється у життя укладена ще в 1967 р. угода про економічне і технічне сприяння Радянського Союзу у будівництві в Туреччині ряду промислових об'єктів. Однак найважливішим документом є підписана 17 квітня 1972 р. в Анкарі Декларація про принципи добросусідських відносин між СРСР і Турецькою республікою, що справедливо розцінюється світовою прогресивною громадськістю як важливий вклад у здійснення проголошеної ХХІV з'їздом КПРС Програми миру, у зміцнення безпеки в Азії на колективній основі.

Автор правильно зробив, приділивши увагу висвітленню міжнародної обстановки тих часів, внутрішніх процесів соціально-економічного плану, а також питань, пов'язаних з участю Туреччини у НАТО. Позитивною рисою монографії є те, що вона написана на основі залучення багатьох офіційних документів і архівних матеріалів, зарубіжних публікацій, у тому числі й турецьких джерел, а також містить необхідні узагальнення і висновки.

Водночас у рецензованій праці є й недоліки. Так, не всі питання досліджуваної теми висвітлені з однаковою повнотою. Крім того, в ній нічого не говориться про поїздки делегації Верховної Ради СРСР до Туреччини у квітні 1968 р., про візит міністра закордонних справ цієї країни у Радянський Союз (липень 1968 р.). При характеристиці дій турецьких правлячих кіл, несумісних з політикою добросусідства щодо СРСР, варто було б більше уваги приділити внутрішній обумовленості таких поворотів, повніше розкрити їхні розрахунки і прорахунки у кожному конкретному випадку.

Бажано було б стисліше сказати про зустрічі та обмін різними делегаціями, оскільки надмірна деталізація цих моментів створює про окремі місця праці уявлення як про оглядово-інформаційні. Окремі розділи, зокрема, де йдеться про економічні зв'язки, на наш погляд, переквантовані цифровим матеріалом. Монографія безперечно виграла, коли б у ній були використані матеріали Архіву зовнішньої політики СРСР і ООН. Працю дещо збіднює відсутність необхідної історіографічної частини та іменного покажчика. Крім того, у ній трапляються й окремі стилістичні огріхи.

Проте вказані недоліки не знижують загальної високої оцінки рецензованої книги, яка є докладнішим монографічним дослідженням важливої і складної проблеми. Змістовна і цікава робота І. Ф. Чернікова стане в нагоді науковцям і викладачам, лекторам, пропагандистам, дипломатичним працівникам, всім, хто цікавиться питаннями міжнародних відносин і зовнішньої політики Радянського Союзу.

І. Ю. Онищенко (Київ)

Хроніка та інформація

Назустріч 60-річчю Великого Жовтня

НАУКОВИЙ СИМПОЗИУМ У ЛЕНІНГРАДІ

17—19 травня ц. р. у Ленінграді відбувся науковий симпозиум на тему «Жовтневе збройне повстання в Петрограді», організований ленінградським відділенням Інституту історії СРСР АН СРСР, Науковою радою Академії наук СРСР по комплексній проблемі «Велика Жовтнева соціалістична революція» та її ленінградським відділенням.

У роботі симпозиуму взяли участь 150 науковців Москви, Ленінграда, Ульяновська, Мінська, Києва, Тамбова, Фергани, Чити, Брянська та інших міст нашої країни. На симпозиумі були представлені не лише вчені установ Академії наук, а й викладачі вузів, співробітники музеїв та архівів, громадськість Ленінграда.

Відкриваючи симпозиум, заст. голови Наукової ради АН СРСР по комплексній проблемі «Велика Жовтнева соціалістична революція» д-р істор. наук Ю. І. Коробльов визначив основне завдання цього представницького зібрання науковців, а саме — підбити підсумки вже зробленого і виявити недостатньо висвітлені або зовсім недосліджені аспекти цієї проблеми і накреслити шляхи їх дальшого вивчення в світлі рішень XXV з'їзду КПРС та Постанови ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Оргкомітет наукового форуму прагнув якнайширше представити в його програмі проблеми історіографії та методології історії Великого Жовтня. І це завдання було повністю реалізоване у підготовлених на високому ідейному, науковому і теоретичному рівні більш як 50 доповідях і повідомленнях.

Найбільший інтерес викликали доповіді докторів історичних наук Ю. Н. Городецького (Москва) про новітню радянську історіографію Жовтневого збройного повстання в Петрограді, К. В. Гусева (Москва) — «Жовтневе збройне пов-

стання і середні міські верстви», Є. Ф. Єрикалова (Ленінград) — «Ленінський план збройного повстання в новітній радянській літературі».

Глибоким аналізом і науковою доказовістю відзначалися виступи канд. істор. наук В. Є. Муштурова (Ленінград) — «Ленін — організатор і керівник Жовтневого збройного повстання (Огляд новітньої радянської літератури)», д-ра істор. наук В. Ф. Шишкіна (Ленінград) — «Моральний фактор у Жовтневому збройному повстанні», а також повідомлення науковців з Москви, д-ра істор. наук М. М. Азовцева і канд. істор. наук С. Д. Гусаревича — «Ленінські принципи керівництва повстанням та їх творче застосування у війнах на захист завоювань соціалізму». Повідомлення д-ра істор. наук С. С. Хесіна (Москва) було присвячено ролі Балтійського флоту у повстанні. Доктори історичних наук І. Н. Толстов і М. М. Коронен (Ленінград) розповіли про участь у ньому латиських та фінських трудящих.

Значний інтерес становили й повідомлення кандидатів історичних наук А. О. Чорнобаєва (Москва) про селянський рух напередодні Жовтневого збройного повстання, Е. Д. Попової (Ленінград) про селянське повстання як показник наростання загальнонаціональної кризи в Росії в 1917 р., Б. Д. Гальперіної (Ленінград) і Г. І. Злоказова (Москва) про більшовизацію Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, М. Л. Іткіна (Москва) про діяльність Центральної ради фабрично-заводських комітетів Петрограда. З критикою «нейтралістської» позиції Вікжеля виступив д-р істор. наук П. Ф. Метельков (Ленінград). Визначенню позицій петроградської молоді, студентства, художньої інтелігенції присвятили свої повідомлення ленінградські науковці, кандидати історичних наук

А. Я. Лейкін, А. П. Купайгородська та Г. І. Ільїна.

На важливих питаннях поляризації класових сил у період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну й боротьбі партії більшовиків за ізоляцію дрібнобуржуазних партій меншовиків та есерів під час підготовки і здійснення Жовтневого збройного повстання спинилися доктори історичних наук О. М. Знаменський (Ленінград), В. В. Гармиза (Москва) та канд. істор. наук В. Й. Міллер (Москва).

Ленінградські вчені, доктори історичних наук В. О. Лавріш, Х. М. Астрахан, В. І. Старцев, канд. істор. наук Л. О. Комісаренко та ін. присвятили значну увагу питанню про шляхи мирного розвитку революції після корніловщини та аналізові лєнінських праць про можливість компромісу більшовиків з меншовиками та есерами в першій половині вересня 1917 р.

Цікаві повідомлення зробили доктори історичних наук Є. О. Луцький (Москва) та М. П. Прошников (Ленінград). Виступи дослідників з Ленінграда В. С. Гігаурі, Н. К. Юрковського, Т. Н. Абросимової, С. А. Султанової, а також науковців з Москви товаришів М. Г. Белогурова та О. Д. Орехової були присвячені розвитку історіографії та джерелознавства цієї важливої проблеми. Слід відзначити виступ докторів історичних наук В. А. Шишкіна (Ленінград) — «Праця В. І. Леніна «Про компроміси» і становлення зовнішньої політики Радянської Росії» та Г. Л. Соболева (Ленінград) — «Жовтневе збройне повстання у висвітленні сучасної американської буржуазної історіографії».

Ю. П. Городецький та К. В. Гусєв у заключних словах по основних доповідях, заслуханих на симпозиумі, відзначили зрослий професіоналізм науковців, підвищення вимогливості до документальної бази досліджень, поповнення кадрів істориків Жовтня творчою молоддю. Разом з тим вони наголосили на необхідності не

лише вивчення фактичного ходу подій, але й підготовки методологічних розробок. Одним з невідкладних завдань радянських істориків вважається ретельне дослідження соціальної структури суспільства Росії в 1917 р.

Закриваючи симпозиум, Ю. І. Корабльов відзначив високий науковий і теоретичний рівень його роботи; дискусії, що відбулися на ньому, сприяли розв'язанню ряду складних питань. Потім Ю. І. Корабльов доповів учасникам зустрічі про вироблені оргкомітетом рекомендації щодо дальшого розвитку досліджень з історії Жовтня. Цей документ передбачає активізацію діяльності постійно діючого в Москві при Інституті історії СРСР симпозиуму по вивченню передумов соціалістичної революції, а також пропонує звернути особливу увагу на вивчення питання про мирні й немирні шляхи розвитку революції, на комплексне дослідження Жовтневого збройного повстання в Петрограді й у Москві, зв'язків революційних центрів країни з місцями тощо.

На симпозиумі було визначено ряд проблем, розробка яких вважається необхідною, зокрема: «Збройне повстання в Петрограді та імперіалістичні держави», «Зв'язки ЦК та Петроградського ВРК з парторганізаціями країни», «Становище в таборі контрреволюції», «Позиція непролетарських верств населення».

Серед учасників симпозиуму глибоке схвалення зустрілі пропозиції про необхідність налагодити зберігання, видання і перевидання письмових пам'яток революції (листівок, газет, архівних матеріалів), розширити пошук документів періоду Жовтня за кордоном, насамперед у Чехословаччині, Польщі та НДР.

Симпозиум «Жовтневе збройне повстання в Петрограді» був одним із заходів Наукової ради по комплексній проблемі «Велика Жовтнева соціалістична революція», присвячених відзначенню славного ювілею — 60-річчя перемоги влади Рад у нашій країні.

А. Г. (Київ)

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»

5—6 травня ц. р. у Москві відбулося розширене засідання пленуму Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР, присвячене 60-річчю Великого Жовтня. Серед учасників зустрічі було близько 100 науковців, які представляли науково-дослідні установи і вузи Москви, Ленінграда, Києва, Талліна, Риги, Казані, Харкова, Дні-

пропетровська, Одеси, Львова, Ворошиловграда, Запоріжжя, Тули, Брянська, Орла, Грозного, Владивостока та інших міст країни.

На засіданні було заслухано три доповіді, дві з яких — докторів історичних наук Ю. Н. Городецького і О. О. Чубар'яна — присвячено історіографії Великої Жовтневої соціалістичної револю-

ції. З них присутні дізналися, що за останні 15 років у СРСР опубліковано окремими виданнями понад 5 тис. праць з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. За рубежем, починаючи з 1967 р., вийшло в світ близько 700 праць з цієї теми. Проблеми Великого Жовтня привертають увагу представників усіх галузей суспільних наук, але вклад істориків у цю справу, звичайно, найбільший. Значний інтерес становлять, зокрема, багатотомні узагальнюючі праці з історії СРСР і КНР, а також тритомна монографія акад. І. І. Мінца, присвячена історії Великого Жовтня.

Велику роль у розкритті діяльності В. І. Леніна як стратега і керівника першої в світі переможної соціалістичної революції відіграла історична лєнініана. Сотні нових лєнінських документів надруковано у виданнях Інституту марксизму-лєнізму при ЦК КНР: XXXVII і XXXVIII томах «Лєнінських збірників» та біографічній хроніці життя і діяльності В. І. Леніна. Чимало проблем розв'язується на грані історії і філософії (наприклад, монографія М. М. Розенталя «Диалектика лєнінського дослідження соціалістической революції»).

Вийшов у світ ряд регіональних колективних досліджень з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, в Білорусії, Прибалтіці, Закавказзі, Середній Азії. Сучасний етап вивчення історії Великого Жовтня характеризується прагненням учених найширше і найглибше висвітлити, як маси сприймали лозунги соціалістичної революції і боролися за їх здійснення. Увагу істориків привертають також питання структурного аналізу робітничого класу в період Великого Жовтня, вивчення шляхів впливу пролетаріату на різні суспільні верстви населення тощо.

Потребують найуважливішого аналізу і широкого використання в дослідницькій роботі матеріали понад 200 збірників документів з історії Великого Жовтня, які вийшли у світ за останні 20 років. Досі ще не зроблено глибокого джерелознавчого аналізу багатьох важливих документів, зокрема листування ЦК партії більшовиків 1917 р., протоколів Петроградського військово-революційного комітету. Щоб полегшити користування всім наявним у країні фондом більшовицьких газет 1917 р., його слід перевидати фототипічним способом.

Великі завдання стоять перед марксистськими дослідниками зарубіжної історіографії Великого Жовтня у капіталістичних країнах. В їх працях значну увагу приділено виявленню загальних закономірностей Великої Жовтневої соціалістичної революції, її вирішальному впливу на історичний розвиток усіх країн світу. Цих дослідників найбільше цікавлять, зокрема, проблеми, пов'язані з лєнінським ученням про диктатуру пролетаріату, а також питання діалектичного взаємозв'язку інтернаціонального та національного. Дослідження прогресивних учених в країнах, що

розвиваються, зосереджені на вивченні конкретного досвіду соціально-політичних та економічних перетворень, здійснених Великим Жовтнем.

Ідейної кризи зазнає сьогодні «радянологія» в капіталістичних країнах, оскільки трудящим дедалі більше стає зрозумілим, що вона дає перекручене уявлення про комунізм і соціалістичну дійсність. Правда, нинішні буржуазні «радянологи» вдаються до зовні «об'єктивного» залучення документальних джерел з тим, щоб у більш замаскованій, витонченій формі поширювати фальсифікаторські «теорії» про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, трактувати її як виключно «російський феномен», що нібито мав місце на периферії загальносвітового суспільного розвитку.

У виступах докторів історичних наук Б. І. Марушкіна (*Москва*), А. Е. Куїніної (*Москва*), В. В. Іванова (*Казань*), Г. Г. Черних (*Владивосток*), кандидатів історичних наук М. В. Романовського (*Москва*), І. Н. Олегіної (*Лєнінград*), С. А. Левітана (*Рига*) відзначалося, що нинішнє покоління так званих «радянологів» повністю успадкувало антикомуністичні ідеї опортуністів та ревізіоністів, прикриваючи свої фальсифікаторські інтерпретації зовні «об'єктивістськими» міркуваннями. Лєнінський концепції про Великий Жовтень як початок нової ери людства буржуазна історіографія намагається протиставити фальсифікаторські антинаукові моделі «тоталітаризму», «модернізації», системного аналізу, підмінюючи поняття «революція» терміном «політичні зміни», силкується згладити принципову суть ідейної боротьби В. І. Леніна проти опортунізму Троцького, Бухаріна та ін.

Уважне вивчення сучасної зарубіжної історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції — шлях до пізнання закономірностей нового етапу кризи буржуазної історичної науки. Необхідно вести тривалу й запеклу ідейну боротьбу проти буржуазних фальсифікаторів усіх гатунків.

Канд. істор. наук О. М. Філітов (*Москва*) у своєму виступі звернув увагу на деякі неточності, які допускають радянські історики у критиці окремих конкретних положень зарубіжної буржуазної історіографії Великого Жовтня. Канд. істор. наук А. В. Больбух (*Грозний*) піддав критиці тенденції, які іноді зустрічаються в окремих працях радянських істориків, щодо перебільшення національного аспекту в жовтневих подіях на окраїнах Росії, недостатнього врахування взаємодії пролетаріату в центрі країни і трудящих мас на місцях.

Д-р істор. наук Л. Р. Поломська (*Москва*) висвітлювала напрями вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції в країнах зарубіжного Сходу, а канд. істор. наук Ф. Н. Белелюбський (*Москва*) докладно розповів про особливості сучасних історичних досліджень, які ведуться в КНР, і дав характеристику

відповідній інформації про фальсифікаторські праці маойстських істориків. Ділянка, де історіографія якнайтісніше пов'язана з політикою, назвав канд. істор. наук О. О. Ржешевський (*Москва*) поряд з проблематикою Великого Жовтня також і проблематику історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. Д-р істор. наук М. М. Слоні́мський (*Воршиловград*) наголосив на необхідності зміцнювати наукові контакти з істориками братніх соціалістичних країн, визнати їх доробок із загальнометодологічних та історіографічних проблем.

Д-р істор. наук І. Л. Шерман (*Харків*) присвятив свій виступ аналізу історіографічного вивчення Великого Жовтня в СРСР. Він, зокрема, розповів, що за останні 20 років у нашій країні було опубліковано близько 1600 книг, брошур, статей з цієї важливої проблеми, відзначив значний вклад у цю справу істориків радянських республік (з 220 монографій по історіографії Великого Жовтня 120 видано в союзних республіках). Д-р істор. наук Ю. І. Корабльов ознайомив присутніх із заходами на честь 60-річчя Великого Жовтня, які накреслила Наукова рада з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, розповів про найважливіші ювілейні праці, що вийдуть у світ цього року.

Московські вчені, доктори історичних наук М. С. Волін і Є. О. Луцький у своїх виступах підкреслили виняткове значення джерелознавчого вивчення творів В. І. Леніна для всебічного наукового висвітлення проблем історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. Треба організувати, зазначалося у виступах, всесоюзний дослідницький розшук усіх публікацій ленінських праць у місцевій більшовицькій пресі періоду Великого Жовтня та громадянської війни. Певний досвід у цій справі мають українські архівознавці, які цього року видали корисний бібліографічно-документальний покажчик документів архівського УРСР, що містить відомості про поширення праць В. І. Леніна на Україні у дожовтневий період.

У багатьох виступах учасників засідання йшлося про загальні питання розвитку історіографічних досліджень. Цьому, зокрема, була присвячена доповідь ученого секретаря Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки», д-ра істор. наук В. А. Дунаєвського. Аналізуючи творчий доробок радянських історіографів, він відзначив певний внесок у цю справу вчених УРСР, повідомив про організаційне віднов-

лення діяльності української республіканської секції всесоюзної Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки». Нині, підкреслив доповідач, відчувається настійна потреба всебічного аналізу сучасної зарубіжної історіографії. Необхідне також тісне об'єднання дослідницьких зусиль радянських історіографів вітчизняної і загальної історії, якнайширше звернення їх до документальних джерел, оскільки без цього історіографічні праці перетворюються нерідко в оглядові.

Про найактуальніші методологічні проблеми історіографічних досліджень йшлося у виступах докторів історичних наук А. І. Зевельова (*Москва*), В. М. Селунської (*Москва*) та канд. істор. наук Б. І. Распутніса (*Львів*). Наукова розробка проблем методології історіографії є шляхом до подолання так званої «оглядографії» в історіографічних працях. Потрібно розширювати зв'язки історіографічних досліджень з проблематикою інших суспільних наук, удосконалювати їх поняттєвий апарат та методику, боротися із спрощенням у поясненні складних історичних процесів, а також з легковажно-поверховим підходом до написання праць з історіографії.

Доктори історичних наук А. М. Сахаров (*Москва*) і В. В. Гармиза (*Москва*) висловилися за настійну необхідність широкого обговорення практики викладання у вузах історіографії вітчизняної і загальної історії. У цих курсах потрібно розширити проблематику історії історичної науки, а не обмежуватися лише тематичними оглядами літератури; обов'язково враховувати профіль вузу.

Д-р істор. наук В. Г. Сарбей (*Київ*), кандидати історичних наук О. В. Волобуєв (*Москва*) і М. П. Муньков (*Казань*) висловили ряд побажань щодо вдосконалення діяльності Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки», розширення та урізноманітнення форм її контактів з ученими союзних республік. Зокрема, було докладно висвітлено роботу історіографів Української РСР.

На закінчення голова Наукової ради акад. М. В. Нечкіна відзначила, що висунуті Комуністичною партією вимоги щодо підвищення якості та ефективності роботи в усіх галузях науки повною мірою стосуються й історіографічних досліджень. Потрібно й надалі підвищувати значення історіографії для розвитку всієї історичної науки.

В. С. (*Київ*)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ДВОХ ВУЗІВ УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ

У зв'язку з підготовкою до відзначення 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції 15—16 червня 1977 р. у м. Харкові відбулася наукова конференція на тему «Марксизм-ленінізм про загальні закономірності і національні особливості переходу від капіталізму до соціалізму».

Конференцію було проведено у відповідності з Планом наукового і культурного співробітництва між Харківським державним університетом ім. О. М. Горького та Познанським університетом ім. Адама Міцкевича на 1977—1978 рр. Її організували Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР та Харківський державний університет ім. О. М. Горького, зокрема кафедра історії КПРС. В роботі конференції взяли участь вчені Харківського і Познанського університетів.

Конференцію відкрив проректор Харківського університету М. І. Сазонов. З доповідями виступили канд. істор. наук, доц. А. Д. Перевозов («В. І. Ленін про співвідношення загального та національно-особливого в історичному досвіді Великого Жовтня»), проф. О. О. Воскресенський («В. І. Ленін — вождь Жовтня»), д-р істор. наук, проф. В. Л. Харитонов («Друга російська революція — пролог Великого Жовтня»), д-р істор. наук, проф. Й. Ш. Черномаз («Соціалістична націоналізація промисловості — одна із закономірностей будівництва соціалізму»), канд. істор. наук, доц. В. І. Астахова («Великий Жовтень і формування соціалістичної інтелігенції»), д-р істор. наук, проф. Г. М. Окладной («Пролетарський інтернаціоналізм — випробувана зброя в боротьбі за соціалізм»), канд. істор. наук, доц. Р. Г. Руденко («Творча активність мас — необхідна умова побудови розвинутого соціалізму»), д-р філос. наук, проф. О. О. Якуба («Основні тенденції розвитку політичної системи зрілого соціалізму і проект нової Конституції СРСР»), канд. екон. наук, доц. В. М. Лі-

совицький («XXV з'їзд КПРС про закономірності і основні тенденції розвитку соціалістичної економічної інтеграції»), канд. філос. наук, доц. М. Ф. Ніколаєвський («XXV з'їзд КПРС про загальні закономірності будівництва соціалізму») і канд. істор. наук, доц. В. І. Танцюра («60-річчя Великого Жовтня та ідеологічне протистояння двох суспільних систем»).

З великим інтересом учасники конференції заслухали доповіді викладачів Познанського університету: проф. д-ра Северина Дзіамського («Ідеологічні детермінанти соціалістичних перетворень»), доц. д-ра Владзімежа Лавнічака («Ленінська епістемологічна перспектива в революційній практиці»), доц. д-ра Чеслава Моїсевича («Значення праці В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни в комунізмі» для сучасної революційної боротьби») та д-ра Міхала Хмари («Сучасна роль демократичної традиції польської соціології»).

Червоною ниткою через усі доповіді та виступи проходила думка, висловлена Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Л. І. Брежнєвим на XXV з'їзді партії, про те, що комуністи у своїй боротьбі виходять із загальних закономірностей розвитку революції і будівництва соціалізму та комунізму, що глибоке розуміння цих загальних закономірностей, опора на них у поєднанні з творчим підходом і врахуванням конкретних умов у кожній даній країні були і лишаються невід'ємною особливістю марксистів-ленінців¹.

В заключному слові д-р істор. наук, проф. Г. М. Окладной подякував польським ученим за участь у роботі конференції і зазначив, що такі зустрічі будуть проводитися і в майбутньому в Харкові та Познані.

В. О. Корнілова (Харків)

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К. 1976, стор. 34—35.

*

НА ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРАХ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

2 червня 1977 р. відбулися Загальні збори Відділення історії, філософії та права Академії наук УРСР, на яких було розглянуто питання про наукову і науково-організаційну роботу Інституту суспільних наук АН УРСР.

Із звітом про діяльність інституту за 1973—1976 рр. виступив директор Інституту, канд. істор. наук В. П. Чугайов.

В основу наукової діяльності інституту, зазначив доповідач, було покладено рішення XXIV і XXV з'їздів Комуністичної партії і Пленумів ЦК КПРС, положення і висновки виступів Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва, рішення з'їздів Компартії України та її Центрального Комітету, постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку сус-

пільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві».

У своїй роботі Інститут керувався постановами Загальних зборів Академії наук СРСР та УРСР, Президій АН СРСР і АН УРСР, Бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР. Важливе значення для визначення головних напрямів наукової діяльності Інституту мала постанова Президії АН УРСР від 26 вересня 1974 р. «Про науковий профіль і структуру Інституту суспільних наук АН УРСР». Відповідно до цієї постанови здійснено організаційну перебудову структури інституту. В ньому працює 6 відділів: філософії, історії і теорії атеїзму, історії України, історії країн соціалізму, археології, історичних словників, а також група наукової інформації.

Основним профілем наукових досліджень інституту визначено важливі теоретичні проблеми соціалістичного суспільства, формування науково-матеріалістичного світогляду, виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму та дружби народів, спільність історичного розвитку братніх народів СРСР, співробітництво СРСР з країнами соціалістичної співдружності, зокрема з Польською Народною Республікою, критика антикомунізму і українського буржуазного націоналізму, а також історична лексикологія і лексикографія.

Протягом 1973—1976 рр. співробітники інституту розробляли 30 наукових тем, 18 з яких вже завершено. В галузі марксистсько-ленінської філософії досліджувалися проблеми: вітчизняної прогресивної філософської думки XVII—XVIII ст., спільної свідомості при соціалізмі, формування науково-матеріалістичного світогляду трудящих в умовах розвинутого соціалізму та підвищення ефективності їх атеїстичного виховання. Науковці інституту вивчали також питання експансіоністської політики Ватикану щодо України, його ідеологічні та політичні диверсії проти СРСР, антинародну діяльність уніатської та православної автокефальної церкви, різні сектантські організації.

Проведені дослідження з проблем історії соціалістичного і комуністичного будівництва показали розквіт економіки та культури в західних областях Української РСР, зростання трудової і творчої активності робітничого класу в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму, підвищення матеріального добробуту населення, діяльність партійних організацій у справі інтернаціонального виховання трудящих.

У ряді праць зображено боротьбу трудящих західноукраїнських земель за соціальне та національне визволення, за їх возз'єднання з Радянською Україною, розгортання всенародного руху проти гітлерівських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни.

Чимало зроблено у справі вивчення прогресивних традицій дружби і співробітництва трудящих України з народами СРСР і країн соціалістичної співдружності за феодалізму і капіталізму, зміцнення їх

дружби, пролетарського інтернаціоналізму та братнього співробітництва в період соціалістичного і комуністичного будівництва.

Науковцями інституту розроблено актуальні питання історії соціалістичного будівництва в Польській Народній Республіці. Визначено основні етапи становлення і розвитку соціалістичної економіки ПНР та її роль у системі РЕВ, показано переваги міжнародного соціалістичного поділу праці, благотворний вплив СРСР на розвиток народного господарства Польщі в процесі соціалістичного будівництва, висвітлено зміни соціальної структури країни за роки народної влади, корінні перетворення в науці, народній освіті, культурі, досліджено керівну роль ПОРП у суспільному житті країни, боротьбу ПНР за мир і безпеку в Європі, дано аргументовану відсіч буржуазним ідеологам в їх намаганнях підривати інтернаціональну єдність країн соціалістичної співдружності.

Археологи інституту на основі археологічних пам'яток, знайдених у західній частині Української РСР, показали на прикладі регіону закономірності історичного розвитку суспільства на його ранніх етапах, розкрили етнокультурні процеси та міжетнічні зв'язки, зібрали й узагальнили багатий матеріал з історії давньоруського населення на даній території, який свідчить про високий рівень їх розвитку, а також про спільність матеріальної і духовної культури жителів усіх частин великого давньоруського масиву — спільного предка російського, українського і білоруського народів.

У галузі історичної лексикології і лексикографії співробітники інституту вперше в українській лінгвістиці склали «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.», перший том якого вийде у світ уже в 1977 р., а також «Атлас української мови», «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас» та «Загальнокарпатський діалектологічний атлас».

За звітний період інститут опублікував 24 монографії, 3 збірники документів, 1 антологію, 13 брошур та 503 статті загальним обсягом понад 600 друкованих аркушів. Серед них монографії: «Індустріальний розвиток західних областей УРСР в період комуністичного будівництва», «За торжество комуністичної праці», «Рясні плоди дружби», «Соціальні перетворення в радянському селі», «Правду не здолати», «Першодрукар Іван Федоров і виникнення книгодрукування на Україні», «Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення», «Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій», «З історії боротьби проти унії», «Стародавнє населення Прикарпаття і Волині» та ін.

У відповідності з рішеннями XXV з'їзду КПРС про зміцнення зв'язків науки з практикою комуністичного будівництва в інституті проведено значну роботу по дальшому вдосконаленню та підвищенню ефективності наукової роботи. Інститут включився до розробки всесоюзної комплексної

проблеми «Соціалістичне змагання як важливий засіб органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму», готуються до друку монографічні праці «Робітничий клас: боротьба за підвищення ефективності виробництва і високу якість продукції», «Дружба міст-побратимів (Львів—Ростов-на-Дону)», розпочато виконання госпдоговірних тем.

Поліпшено координацію наукових досліджень з установами АН СРСР і АН УРСР, вузами республіки, налагоджено співробітництво із зарубіжними науковими закладами.

Науковці інституту подають допомогу партійним організаціям у підготовці пропагандистських кадрів, проводять значну ідейно-виховну роботу серед населення, беруть активну участь у пропаганді радянського способу життя, рішень XXV з'їзду КПРС.

Дирекція і партійна організація інституту приділяють постійну увагу поліпшенню добору, підготовки і виховання наукових кадрів.

Перспективним планом інституту на десятирічку намічено програму дальшого підвищення ефективності наукової діяльності інституту в світлі рішень XXV з'їзду КПРС, поширення розробки актуальних проблем розвинутого соціалістичного суспільства.

Із співдоповіддю виступив голова комісії Президії АН УРСР по перевірці діяльності інституту чл.-кор. АН УРСР С. М. Бібіков.

В обговоренні доповіді взяли участь члени-кореспонденти АН УРСР В. І. Шинкарук, А. Г. Шевелев, І. М. Мельникова, секретар партійної організації Інституту суспільних наук АН УРСР, д-р істор. наук Ю. Ю. Сливка. Відзначивши значні успіхи інституту в розробці важливих проблем суспільних наук, у підготовці наукових кадрів, виступаючи в той же час спинилися на ще невирішених питаннях, внесли ряд пропозицій щодо дальшого удосконалення роботи інституту. Позитивно оцінюючи діяльність інституту, академік-секретар Відділення історії, філософії та права АН УРСР акад. АН УРСР Б. М. Бабій висловив ряд критичних зауважень і побажань щодо дальшого її поліпшення. Зокрема, він наголосив на необхідності приділяти посилену увагу розробці актуальних проблем розвинутого соціалізму, в тому числі соціалістичного способу життя. Свого часу інститут набув певного досвіду у проведенні соціологічних досліджень. Слід подбати про активне використання цього досвіду, практикувати проведення конкретних соціологічних досліджень і дальше поглиблення їх.

Загальні збори Відділення прийняли постанову, яка націлює інститут на дальшу розробку важливих наукових проблем, піднесення ефективності наукової діяльності, посилення зв'язків досліджень з практикою комуністичного будівництва.

На цих же зборах було заслухано звіт про роботу Інституту держави і права АН УРСР.

І. Л. (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

13 червня 1977 р. на засіданні спеціалізованої Вченої ради при Київському державному університеті відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії середніх віків Київського університету Л. С. Чиколіні на тему: «Ідеї спільності майна і соціальної рівності в Італії XVI—початку XVII ст.». Це перша на Україні за останні 40 років докторська дисертація з історії західного феодалізму, результат багаторічного пошуку, детального і всебічного дослідження з позицій марксизму-ленізму великого кола джерел, зокрема, творів італійських письменників XVI—XVII ст., які нині є бібліографічною рідкістю в бібліотеках СРСР, ПНР, ЧССР, Італії та Франції.

Офіційними опонентами виступили чл.-кор. АН СРСР, д-р істор. наук, проф. В. І. Рутенбург, д-р істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН СРСР

Л. О. Котельникова, д-р істор. наук, проф. КДУ А. Ф. Кізченко. У своїх виступах вони відзначили, що дисертація Л. С. Чиколіні — фундаментальне синтетичне дослідження, яке має велике наукове і політичне значення, відкриває новий напрям у дослідженні історії утопічної думки. Опоненти також підкреслили, що в дисертації глибоко аргументований основний висновок — в Італії XVI—початку XVII ст. в умовах розкладу феодалізму і генезису капіталізму різко погіршилося становище трудящих мас, загострилася класова боротьба, що зумовило закономірність пошуків письменниками виходу з існуючого становища, виникли умови для розвитку ідей спільності майна і соціальної рівності.

Дисертація Л. С. Чиколіні написана в гострому полемічному дусі, спрямованому проти фальсифікації буржуазними істориками історії утопічного соціалізму.

В обговоренні дисертації взяли участь

д-р пед. наук, проф. А. М. Алексюк, чл.-кор. АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР, д-р філос. наук В. І. Шинкарук, які високо оцінили дисертацію Л. С. Чиколіні, вказали на важливість її дослідження для вивчення історії педагогічної і філософської думки.

Вчена рада ухвалила присудити Л. С. Чиколіні вчений ступінь доктора історичних наук.

* * *

13 червня 1977 р. на засіданні спеціалізованої Вченої ради при Київському державному університеті відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук деканом історичного факультету Одеського університету доцентом З. В. Першиною на тему: «Південна Україна в роки першої та другої революційних ситуацій (Проблема центру та регіону в російському визвольному русі)».

Офіційні опоненти чл.-кор. АН СРСР, д-р істор. наук, проф. Московського університету І. Д. Ковальченко, д-р істор. наук, проф. О. Д. Соколов (Москва), д-р істор. наук, проф. Ф. Є. Лось (Інститут історії АН УРСР) у своїх виступах відзначили актуальність теми дослідження, як складової частини однієї з магистральних проблем радянської історичної науки — визрівання передумов Вели-

кого Жовтня, її значення для боротьби з фальсифікаторами історії нашої Батьківщини.

В обговоренні дисертації взяли участь д-р істор. наук, проф. КДУ В. Н. Котов, д-р істор. наук, проф. О. А. Парасунько (Київський інститут культури), д-р істор. наук, проф. А. Ф. Вовчик (Київський інститут цивільної авіації), які позитивно охарактеризували проведене дослідження.

Автор дисертації на основі великої джерельної бази розв'язала завдання комплексного вивчення всіх основних аспектів визвольного руху в плані розкриття важливої теоретичної проблеми співвідношення і взаємовпливу центру і регіону в революційному процесі, зробила історико-порівняльний аналіз перших двох революційних ситуацій в Росії тощо. Все це відкриває перспективний напрям для дальших узагальнюючих досліджень, необхідність яких диктується сучасним рівнем історіографії проблеми, зокрема, завданнями подолання описовості і дрібномет'я у вивченні історії визвольного руху в Росії, його історичного досвіду і міжнародного значення.

Вчена рада ухвалила присудити З. В. Першиній вчений ступінь доктора історичних наук.

Н. І. Миронець (Київ)

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ, СХВАЛЕНІ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

28 березня 1977 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій:

Кандидатські дисертації

Борисенко В. А. (Київ) — Боротьба революційних соціал-демократичних організацій за інтернаціональне виховання робітничого класу України (1894—1904 рр.).

Ростовська О. В. (Київ) — Залучення більшовицькими організаціями України пролетарської молоді до революційної боротьби (липень 1907—лютий 1917 рр.).

Нігальчук Є. М. (Київ) — Більшовицькі організації України в боротьбі за зміцнення союзу робітничого класу з біднішим селянством в період підготовки і проведення Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 — березень 1918 рр.),

Циганок М. Ф. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по інтернаціональному і патріотичному вихованню робітничого класу України в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції,

Батрименко В. І. (Київ) — Зростання рядів Компартії України і поліпшення її якісного складу в період створення фундаменту соціалізму в СРСР (1926—1932 рр.),

Бухановська В. І. (Київ) — Організаційна й ідейно-політична робота Комуністичної партії на новобудовах соціалістичної індустрії. 1933—1937 рр. (На матеріалах Української РСР),

Альохін О. М. (Полтава) — Партійно-політична робота у військах в період боїв за визволення Донбасу. Грудень 1942 — вересень 1943 рр. (На матеріалах Південно-Західного і Південного фронтів),

Булавін А. Ф. (Харків) — Комуністична партія на чолі патріотичного руху за створення добровільних народних форму-

вань в період оборонних боїв Червоної Армії на Україні.

Калітко С. Л. (Київ) — Парти́йне керівництво відновленням і діяльністю профспілок на визволеній території України (1943—1945 рр.).

Танкієв В. Х. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії по організації взаємодії партизанів і підпільників з частинами Червоної Армії в період визволення Лівобережної України (листопад 1942—жовтень 1943 рр.).

Головань М. Д. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню трудової активності робітничої молоді (1951—1958 рр.).

Лапко В. Д. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по організаційно-політичному зміцненню рядів комсомолу, 1951—1958 рр. (На матеріалах партійних організацій України).

Сайчук І. А. (Луцьк) — Парти́йне керівництво створенням і діяльністю політвідділів МТС в західних областях Української РСР в ході завершення соціалістичних перетворень на селі.

Євстратов В. О. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по зміцненню економічного співробітництва братніх народів СРСР, 1966—1970 рр. (На матеріалах РРФСР, УРСР, БРСР).

Воробйов Г. І. (Донецьк) — Ідейно-політична діяльність КПРС по підвищенню трудової активності робітників промисловості, 1966—1971 рр. (На матеріалах Української РСР).

Красота Т. С. (Дніпропетровськ) — Комсомол — активний помічник партії в підвищенні ідейно-політичного рівня і трудової активності робітничої молоді, 1966—1975 рр. (На матеріалах України).

Кузьминєць О. В. (Київ) — Парти́йне керівництво ідейно-політичним вихованням учнів загальноосвітніх шкіл, 1961—1970 рр. (На матеріалах Української РСР).

Лисий А. К. (Київ) — Діяльність КПРС по ідейно-політичному вихованню робітничого класу, 1971—1975 рр. (З досвіду партійних організацій України).

Милостивенко Л. В. (Київ) — Діяльність Компартії України по підготовці і вихованню механізаторських кадрів для сільськогосподарського виробництва (1965—1975 рр.).

Мірошніченко В. І. (Київ) — Діяльність КПРС по удосконаленню економічної освіти трудящих, 1971—1975 рр. (З досвіду партійних організацій України).

Мисько В. В. (Харків) — Парти́йне керівництво розвитком споживчої кооперації, 1966—1970 рр. (На матеріалах партійних організацій України).

Пікуший І. П. (Київ) — Діяльність

партійних організацій України по вихованню комуністичного ставлення колгоспного селянства до праці (1966—1971 рр.).

Поперешняк І. В. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по посиленню ролі народного контролю в підвищенні ефективності промислового виробництва, 1971—1975 рр. (На матеріалах партійних організацій України).

Поставна Г. Г. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій України по трудовому вихованню робітників у роки восьмої п'ятирічки.

Удальцова Ж. В. (Одеса) — Роль партійно-радянської преси в прискоренні науково-технічного прогресу в промисловості, 1971—1975 рр. (З досвіду партійних організацій України).

Хоменко М. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі громадських організацій в розвитку виробничої активності робітничого класу (1966—1970 рр.).

Чайка Г. Л. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по ідеологічному забезпеченню виконання народно-господарських планів 1966—1970 рр. (З досвіду партійних організацій промислових підприємств).

Штерн В. Є. (Івано-Франківськ) — Інтернаціональні зв'язки Ленінської Комуністичної Спілки Молоді і Спілки Вільної Німецької Молоді (1966—1971 рр.).

Юніс Д. І. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій України по розвитку наставництва у виробничих колективах (1971—1975 рр.).

Язвінська О. М. (Київ) — Вклад КПРС у розвиток соціалістичної економічної інтеграції країн-членів СЕВ в галузі машинобудування (1971—1975 рр.).

Аксьоненко П. Г. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню активності комуністів на основі принципу демократичного централізму (1966—1971 рр.).

Божич Г. М. (Київ) — Діяльність партійних контрольних органів по зміцненню єдності і поліпшенню складу рядів КП(б)У (1921—1925 рр.).

Кириченко А. В. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі засобів масової інформації в розвитку трудової активності робітничого класу (1966—1970 рр.).

Розвадовський В. П. (Київ) — Діяльність КПРС по удосконаленню політичної інформації, 1966—1971 рр. (З досвіду партійних організацій України).

Сурін А. А. (Харків) — Діяльність КПРС по добору і вихованню ідеологічних працівників партійних комітетів, 1966—1970 рр. (З досвіду роботи Компартії України).

Шевелєв В. М. (Одеса) — Ідеологічна робота сільських партійних організацій України (1966—1970 рр.).

Гоцуляк В. В. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації, 1900 — березень 1917 рр. Історіографія проблеми.

Миронченко М. Н. (Київ) — Масово-політична робота партійних організацій України в умовах розвинутого соціалізму. Історіографія проблеми.

Монографії

Зуєв О. Д. (Харків) — Більшовики України в боротьбі за створення і мобілізацію збройних сил пролетарської революції (березень 1917 — лютий 1918 рр.).

Панчук М. І. (Київ) — Ідейне і організаційне зміцнення рядів КПЗУ.

Вловік О. З. (Київ) — Діяльність КПРС по дальшому розвитку науки і впровадженню її досягнень в промислове виробництво на сучасному етапі. (На матеріалах УРСР).

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічні редактори *Л. М. Кравченко, О. В. Дизуля*

Коректор *П. О. Пляшков*

БФ 34733. Здано до набору 29.VI 1977. Підписано до друку 12.VIII 1977. Формат 70×108^{1/16}. Папір друк. № 2. Умовних друк. арк. 14,0. Облік-вид. арк. 16,18. Тираж 5890 прим. Зам. К-110.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 10

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 8 (197), 1977, август. (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 10.